

ISSN 2413-2004

ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон

МАҶАЛЛАИ ИЛМӢ-НАЗАРИЯВИИ
«АХБОРИ ДДҲБСТ»

Силсилаи илмҳои гуманитарӣ

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН
Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
«ВЕСТНИК ТГУПБП»

Серия гуманитарных наук

THE MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN
Tajik State University of Law, Business and Politics

SCIENTIFIC-THEORETICAL JOURNAL
“BULLETIN OF TSULBP”

Series of Humanitarian Sciences

№4 (97), 2023

Хуҷанд – Khujand

Маҷаллаи «Ахбори ДДХБСТ» аз соли 2000 на кам аз 4 маротиба дар як сол бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нашр мешавад.

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон ба қайд гирифта шудааст (Шаҳодатномаи №227 /МҚ-97 аз 13.12.2021).

Маҷалла ба Рӯйхати маҷаллаҳо ва нашрияҳои илмӣ пешбари КОА-и ВМ ва ИФР (аз июни соли 2011; бознависӣ дар моҳи июни соли 2016, ҳамчунин солҳои 2018, 2022) ва КОА-и назди Президенти ҚТ (аз ноябри соли 2018), ки ҷони муҳимтарин дастовардҳои илмӣ рисолаҳо барои дарёфти унвонҳои номзад ва докторони илм дар онҳо ҳатмӣ мебошад, дохил шудааст.

Маҷалла ба Индекси иқтибоси илмӣ Русия (РИНЦ) ворид аст.

ҲАЙЪАТИ ТАҲРИР

Сармуҳаррир: Шокиров Т.С., доктори илмҳои филология, профессор

Абдурашитов Ф.М., доктори илмҳои таърих, профессор; Азимова М.Н., доктори илмҳои филология, профессор; Бобоҷонова Р., доктори илмҳои филология, профессор; Ғиёсов Н.И., номзоди илмҳои филология, дотсент; Дубовитский В.В., доктори илмҳои таърих, профессор; Зоҳидӣ Н.Ш., доктори илмҳои филология, профессор; Искандаров К., доктори илмҳои таърих, профессор; Исомитдинов Ҷ.Б., номзоди илмҳои таърих, дотсент; Каримзода (Каримов) О.К., доктори илмҳои таърих, профессор; Катсев А.С., доктори илмҳои филология, профессор; Мирзоев Н.М., доктори илмҳои таърих, профессор; Мирзоюнус М. (Ҳоҷаева М.М.), доктори илмҳои филология, профессор; Муқимов М.А., доктори илмҳои филология, профессор; Нағзибекова М.Б., доктори илмҳои филология, профессор; Насриддинов Ф.А., доктори илмҳои филология, профессор; Пирумишов Х.П., доктори илмҳои таърих, профессор; Раҳимов Н.Т., доктори илмҳои таърих, профессор; Салимов Р.Д., доктори илмҳои филология, профессор; Таймагамбетов Ж.К., доктори илмҳои таърих, профессор; Убайдулло (Убайдуллоев) Н.К., доктори илмҳои таърих, профессор; Ҳакимова Б.Н., номзоди илмҳои филология, дотсент (қотиби масъул); Ҳасанов А.А., доктори илмҳои филология, профессор; Ҷўразода (Ҷўрабаев) Д.Х., доктори илмҳои таърих, профессор; Яъқубов Ю.Ё., доктори илмҳои таърих, профессор.

Журнал «Вестник ТГУПБП» основан в 2000 году, выходит не менее четырёх раз в год на таджикском, русском и английском языках

*Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан
(Свидетельство № 227/МДж-97 от 13.12.2021)*

*Журнал входит в Перечень ведущих рецензируемых научных журналов и изданий ВАК
МОН РФ (с июня 2011 года; перерегистрирован в 2016, 2018 и 2022 гг.) и в Перечень изданий
ВАК при Президенте Республики Таджикистан (с ноября 2018 г.), в которых должны быть
опубликованы основные научные результаты диссертаций на соискание ученой степени
кандидата и доктора наук*

Журнал включен в Российский индекс научного цитирования (РИНЦ).

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Главный редактор: Шокиров Т.С., доктор филологических наук, профессор

Абдурашитов Ф.М., доктор исторических наук, профессор; Азимова М.Н., доктор филологических наук, профессор; Бабаджанова Р., доктор филологических наук, профессор; Гиясов Н.И., кандидат филологических наук, доцент; Джуразода (Джурабаев) Дж.Х., доктор исторических наук, профессор; Дубовицкий В.В., доктор исторических наук, профессор; Захиди (Захидов) Н.Ш., доктор филологических наук, профессор; Искандаров К., доктор исторических наук, профессор; Исомитдинов Ж. Б., кандидат исторических наук, доцент; Каримзода (Каримов) О.К., доктор исторических наук, профессор; Кацев А.С., доктор филологических наук, профессор; Мирзоев Н.М., доктор исторических наук, профессор; Мирзоюнус (Ходжаева) М., доктор филологических наук, профессор; Мукимов М.А., доктор филологических наук, профессор; Нагзибекова М.Б., доктор филологических наук, профессор; Насриддинов Ф.А., доктор филологических наук, профессор; Пирумишоев Х.П., доктор исторических наук, профессор; Рахимов Н.Т., доктор исторических наук, профессор; Салимов Р.Д., доктор филологических наук, профессор; Таймагамбетов Ж.К., доктор исторических наук, профессор; Убайдулло (Убайдуллоев) Н.К., доктор исторических наук, профессор; Хакимова Б.Н., кандидат филологических наук, доцент (ответственный секретарь); Хасанов А.А., доктор филологических наук, профессор; Якубов Ю.Ё., доктор исторических наук, профессор.

The journal "Bulletin of TSULBP" has been issued no less than 4 times in a year in Tajik, Russian and English languages since 2000

The journal is registered in the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan (Licence №227/ MJ-97 from 13.12.2021).

The journal has been in the List of leading scientific journals and periodicals of Higher Attestation Commission of the Ministry of Education and Science of the Russian Federation (since June 2011, re-registered in June 2016 and also in 2018, 2022), and in the List of Higher Attestation Commission publications under the President of the Republic of Tajikistan (since November 2018) which publishes the primary research outcomes of dissertations for receiving scientific degrees of Candidate or Doctor of science.

The journal is included into the Russian index of scientific citing (RISC)

EDITORIAL BOARD

Editor-in-chief: Shokirov T.S., Dr. of Philology, Professor

Abdurashitov F. M. - Dr. of History, Professor (Dushanbe); Azimova M. N. – Dr. of Philology, Professor (Khujand); Bobojonova R. – Dr. of Philology, Professor (Dushanbe); Ghiyasov N.I. – candidate of philological sciences, Associate Professor (Khujand); Djurazoda (Djurabaev) D.H. – Dr. of History, Professor (Khujand); Dubovitskiy V. V. – Dr. of History, Professor (Dushanbe); Zokhidi N. SH. – Dr. of Philology, Professor (Dushanbe); Iskandarov K. - Dr. of History, Professor, (Dushanbe); Isomiddinov Dj. B. – candidate of historical sciences, Associate Professor (Khujand); Karimzoda O.K. (Karimov) - Dr. of History, Professor (Khujand); Katsev A. S. – Dr. of Philology, Professor (Kyrgyzstan, Bishkek); Mirzoyev N. M. – Dr. of History, Professor (Dushanbe); Mirzoyunus M. – Dr. of Philology, Professor (Khujand); Mukimov M. A. – Dr. of Philology, Professor (Dushanbe); Nagzibekova M. B. – Dr. of Philology, Professor (Dushanbe); Nasriddinov F. A. – Dr. of Philology, Professor (Khujand); Pirumshoyev Kh. P. – Dr. of History, Professor (Dushanbe); Rakhimov N. T. – Dr. of History, Professor (Khujand); Salimov R. D. – Dr. of Philology, Professor (Dushanbe); Taimagambetov Zh.K., Dr. of History, Professor; Ubaydullo N. K. - Dr. of History, Professor (Dushanbe); Hakimova B. N. – candidate of philological sciences, Associate Professor (Khujand); Hasanov A. A. – Dr. of Philology, Professor (Khujand); Yokubov Yu. Yo. – Dr. of History, Professor, (Dushanbe).

5.6 (07 00 00) ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

5.6 ИЛМҲОИ ТАҶРИХ

5.6. HISTORICAL SCIENCES

5.6.1(07 00 02) ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ

5.6.1 ТАҶРИХИ ВАТАН

5.6.1 HOME HISTORY

УДК 94 (100-87)

DOI 10.24412/2413-2004-2023-4-5-13

**БАӢЗЕ МУЛОҲИЗАӢО
РОӢЕӢ БА МОӢИЯТ ВА
ТАӢАВВУЛИ МУСИӢИИ
КЛАССИӢИИ ТОӢИКОН -
«ШАШМАӢОМ» ДАР ҚАРНИ
XX –ИБТИДОИ XXI**

**НЕКОТОРЫЕ СООБРАЖЕНИЯ
О СУЩНОСТИ И ЭВОЛЮЦИИ
ТАДЖИКСКОЙ
КЛАССИЧЕСКОЙ МУЗЫКИ
“ШАШМАҚОМ” в XX –
НАЧАЛЕ XXI веков**

**SOME CONSIDERATIONS
ON THE ESSENCE AND
EVOLUTION OF TAJIK
CLASSICAL MUSIC
“SHASHMAQOM”
IN XX- BEGINNING OF XXI
CENTURIES**

Рустамов Дадо Абдуҷабборович, н.и.т., дотсент, мудири каф. таърих, назария ва методикаи таълими мусиқии ба номи профессор Н. Ғ.Ҳакимови МДТ “ДДХ ба номи академик Б. Ғафуров”; Исамитдинов Жорабек Бобобекович, н.и.т., дотсенти каф. таърихи халқи тоҷики МДТ “ДДХ ба номи академик Б. Ғафуров” (Хуҷанд, Тоҷикистон)

Рустамов Дадо Абдуджабборович, канд. истор. наук, доцент, завкафедрой истории, теории и методики преподавания музыки им. проф. Н. Г. Хакимова ГОУ“ХГУ имени акад. Б. Гафурова”; Исамитдинов Жорабек Бобобекович, канд. истор. наук, доцент каф. истории таджикского народа ГОУ“ХГУ имени акад. Б. Гафурова” (Худжанд, Таджикистан)

Rustamov Dado Abdujabborovich, candidate of History, docent, the chief of the history, theory and method of teaching of music department named after professor N.G.Hakimov under the SEI “KhSU named after academician B.Gafurov”, Isamitdinov Jorabek Bobobekovich, candidate of History, associate professor of the history of Tajik people department under the SEI “KhSU named after academician B.Gafurov” (Khujand, Tajikistan) e-mail: Isomatdinov1961@mail.ru

Масъалаҳои ташаккулёбӣ ва рушди таърихии Шашмақом, касбият ва маҳорати мутрибону ҳофизон, фаъолияти мусиқинавозон ва овозхонон мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Таъкид ҷаиштааст, ки касбият ва маҳорати мутрибону ҳофизони Шашмақом дар асоси қобилияти иҷрои асарҳои мураккаби овозии жанри суруд муайян карда мешавад. Зикр гардидааст, ки Шашмақом ин услуби миллии суруд мусиқии садсолаҳо инҷониб ташаккулёфта, силсилаи мураккаб, бисёрқабата ва бисёрсоҳавии асари мусиқии анъанавии классикӣ мебошад, ки аз бахшҳои созӣ ва овозӣ иборат аст. Таҳаввули таърихии Шашмақом дар шимоли Тоҷикистон дар асрҳои XX-ибтидои XXI, ба нота даровардани Шашмақом, саҳми бастакорон, мутрибону ҳофизон – Ғ. Шаҳобов, Ш. Соҳибов, Б. Файзуллоев, Б. Ниёзов, Ҷ. Набиев ва дигарон, таъкил ва баргузори фестивал-озмунҳои мусиқии анъанавӣ чи дар Тоҷикистон ва чи дар хориҷа, тадбирҳои ҳукумати Тоҷикистон бахри эҳёи Шашмақом ва ғ. таҳлил ҷаиштаанд.

Калидвожаҳо: мусиқии анъанавӣ, мусиқии классикӣ, “Шашмаком”, ҳофиз, мутриб, ансамбли мақомнавозон, фестивал-озмунҳо

Рассматривается формирование и историческое развитие «Шашмакома», профессионализм и навыки музыкантов и певцов. Подчеркивается, что профессионализм и навыки музыкантов-исполнителей «Шашмакома» определяются на основе их умения исполнять сложные вокальные произведения этой традиционной классической музыки. Отмечается, что «Шашмаком» как национальный песенно-музыкальный жанр формировался веками и является сложным, многослойным и многожанровым произведением традиционной классической музыки, состоящим из инструментального и звукового разделов. Проанализированы исторические события, связанные с эволюцией «Шашмакома» на севере Таджикистана в XX-начале XXI веков, а также изучены особенности «Шашмакома», вклад композиторов, певцов и музыкантов ансамбля макомистов Ф. Шахובה, Ш. Сохибова, Б. Файзуллоева, Б. Ниезова, Дж. Набиева и др. в развитие макомов, организация и проведение фестивалей-конкурсов традиционной музыки в Таджикистане и за рубежом, мероприятия правительства Таджикистана по возрождению «Шашмакома» и др.

Ключевые слова: традиционная музыка, классическая музыка, «Шашмаком», певцы и музыканты, ансамбль макомистов, фестивали-конкурсы

The article examines the formation and historical development of “Shashmakom”, the professionalism and skills of musicians and singers. It is emphasized that the professionalism and skills of musicians and performers of “Shashmakom” are determined on the basis of their ability to perform complex vocal works of this traditional genre. It is noted that “Shashmakom” as a national genre of songs and music has been formed over centuries, is a complex, multi-layered and multi-genre work of traditional classical music, consisting of instrumental and sound sections. Historical events related to the evolution of “Shashmakom” in the north of Tajikistan in the 20th - early 21st centuries are analyzed, and the features of “Shashmakom”, the contribution of composers, singers and musicians of the makom ensemble are studied: F. Shakhobova, Sh. Sokhibova, B. Faizulloeva, B. Niezova, J. Nabieva and others in the development of makoms, organization and holding of festivals and competitions of traditional music in Tajikistan and abroad, events of the government of Tajikistan to revive “Shashmakom”, etc.

Keywords: traditional music, classical music, Shashmakom, makom’s singers and musicians, makomist ensemble, festival competitions

Суруду мусиқии анъанавии тоҷикон хеле ҷозибадор буда, ба он гуногунии жанрҳо ва мавзӯҳо хос аст, ки ҳар кадоми онҳо тадричан ба воқеиятҳои нави таърихӣ муосир мутобик шудаанд. Дар мусиқии анъанавӣ рӯзгор, ғайолияти меҳнатӣ, одату одоб, ҳислату эҳсосоти халқ инъикос ёфтааст. Аз рӯи тафаккури мусиқӣ онро шартан ба се равия тақсим мекунанд: шимолӣ (вилояти Суғд) марказӣ - куҳистонӣ (Ҳисор, Кӯлоб, Рашт) ва помирӣ (Кӯҳистони Бадахшон). Ба равияи шимолӣ фарҳанги мусиқии Бухоро ва Самарқанд яқоя бо ноҳияҳо ҳамҷавор ва вилоятҳои ҳамсоияи Ҷумҳурии Ёзбекистон (вилоятҳои Қашқадарё ва Сурхондарё) мансубанд.

Яке аз бонуфузтарин жанри мусиқии анъанавии Шимоли Тоҷикистон, ки аз маҳбубияту маъруфияти зиёд бархурдор аст, мақом (Шашмаком) маҳсуб меёбад, ки он бо сози мусиқии дутор ё танбӯр, инчунин бо ҳамроҳии ансамбл иҷро карда мешавад. Санъати мақом яке аз падидаҳои муҳими фарҳанги мусиқии ҷаҳонӣ мебошад. Мақом ба сифати нодиртарин дастоварди эҷодиёти мусиқии касбии даврони мухталифи таърихи тоҷикон эътироф гаштааст. Он аз ҷиҳати мазмун ва шакл гуногунчанба буда, инъикосгари таърих

ва фарҳанги чандинасраи мардум, психология, ҷаҳонбинӣ, эстетика ва ҳикмати он мебошад.

Маҳз дар ин жанр касбияти мусиқии анъанавии ҳофиз, мутриб ва бастакор зоҳир мешавад. Касбият ва маҳорати мутрибону ҳофизони Шашмақом дар асоси қобилияти иҷроӣ асарҳои мураккаби овозии жанри суруд муайян карда мешавад. Мақом ҳамчун жанри мураккабтарин, вале мукаммалтарини санъати суруду мусиқӣ аз дигар жанрҳо бо мазмун, шакли мураккаб ва тарзи иҷро фарқ мекунад. Матни суруди Шашмақом аз шеърҳои лирикӣ ва дидактикӣ иборат аст, ки одатан аз ҷониби шуарои машҳур таълиф ва аз ҷониби оҳангсозон (навозандагон) ба мусиқӣ гузошта шудаанд. Масалан, мақомҳои то ба замони мо расида дар асоси ашъори Румӣ, Ҳофиз, Умар Хайём, Камол Хучандӣ, Ҷомӣ, Сайидо, Навоӣ, Бедил ва ғайра тартиб дода шудаанд. Дар баробари ин, дар ҳар як давра (сикли мақом) намунаҳои шеъри халқӣ истифода мешаванд.

Олимони соҳаи мусиқишиносӣ, адабиётшиносон, дар маҷмӯъ намоёндагони зиёиёни бадеӣ дар робита ба арзёбӣ ва муайян кардани мақомҳои Шашмақом истилоҳоти гуногунро истифода мебаранд. Ҷунонҷӣ, ба номинатсияҳои муродифии падидаи мавриди назар инҳо дохил мешаванд: “шоҳаи касбии анъанаи шифоҳӣ” (Н. Нурҷонов); “санъати классикии шарқӣ” (И. Раҷабов); “мусиқии дорой анъанаи воло” (А. Афсаҳзод); “мусиқии классикии шарқӣ” (Ф. Шаҳобов, М. Шукуров); “мусиқии касбии анъанавии шифоҳӣ” (Ф. Кароматов); “касбияти шарқӣ” (И. Еолян); “мусиқии анъанавии ғайрихаттии касбӣ” (В. Беляев), “мусиқии анъанавии касбии тоҷикони водинишин” (Ф. Азизӣ) [4, с.28-29].

Мусиқишинос Ф.Азизӣ зӯҳуроти касбият (профессионализм)-ро дар эҷодиёти мусиқии шифоҳии тоҷикон дар маводи Шашмақом ошкор карда, изҳор медорад: “...ҷамъбасти нишонаҳои касбияти анъанавӣ, ки бевосита бо раванди эҷодӣ дар низоми мақом алоқаманд аст, ҳамчун маҷмаае, ки симои классикии жанрро муайян мекунад, нишон дода шудааст. Ба ин дохил мешаванд: фаъолият дар шароити низоми мусиқии суннатии рушдёфта ва муфассал таҳияшуда, ки азҳудкунии он омӯзиши махсуси дарозмуддатро талаб мекунад (дар доираи мактаби – “устод–шогирд”), таъя намудан ба назми классикӣ, инъикоси илмӣ хаттӣ, мавҷудияти асбобҳои мусиқии суннатӣ, ки авҷи садои мусиқиро таъмин мекунад. Таваҷҷӯҳ ба ин масъала имконият медиҳад, ки дар бораи классикӣ ва суннатӣ будани ин ё он жанри анъанавии мусиқии касбӣ ҳулосаҳо бароварда шаванд. Маҷмуи аломатҳои касбият (профессионализм)-и анъанавӣ ҳаҷман хурдтар буда, ба андозаи камтар бевосита ба қонунҳои эҷодӣ рағона карда шудааст. Шифоҳӣ иҷро намудани мақом, навъи муаллифӣ, мавҷудияти мактаб, ки бо усули устод–шогирд амал мекунад, дараҷаи садои мусиқиро муайян мекунад” [4, с.11].

Шашмақом услуби миллии суруду мусиқии садсолаҳо инҷониб ташаккулёфта, силсилаи мураккаб, бисёрқабата ва бисёрсоҳавии асари мусиқии анъанавӣ мебошад, ки аз бахшҳои созӣ ва овозӣ иборат аст. Шашмақом аз рӯи аломатҳои маҳаллии худ ба ду рағия (сикл) – бухорӣ ва ҳоразмӣ тақсим карда мешавад. Илова бар ин, қисмҳои алоҳидаи мақомҳои бухорӣ, ки дар водии Фарғона васеъ паҳн шудаанд, хусусиятҳои маҳаллии худро пайдо кардаанд. Дар мавриди мақоми Фарғона баъзан истилоҳи “Чормақом” истифода мешавад, ки аз чор мақом иборат аст: Чоргоҳ, Баёт, Ҳусайнӣ, Шаҳнози Гулёр. Манбаи ин мақомҳо Дувоздаҳмақом ва Шашмақом мебошад [8, с. 346, 403 – 409; 11, с. 255-268; 15, с.41]. Дар асоси маҳали паҳншавии «Шашмақом», онро ҳамчун таҷассумгари классикии анъанаи мусиқии тоҷикони водихо меноманд [4, с.9].

Давра (сикл)-и бухороӣ Шашмақом аз шаш мақом - Бузрук, Рост, Наво, Дугоҳ, Сегоҳ, Ироқ иборат буда, ҳар кадоми онҳо силсилаи асарҳои мусиқиро ташкил медиҳанд, ки аз қисмҳои созӣ (мушқилот) ва вокалӣ -овозхонӣ (насп) иборат мебошанд. Дар ҳар як мақом

тақрибан 50 асари созӣ ва овозии шаклҳои калон ва хурд мавҷуданд, ки аз рӯи усули дойра ва сохтори интонатсионии оҳанг фарқ мекунанд. Тамоми силсилаи Шашмақом аз 256 асар - шӯба иборат аст.

Асарҳои Шашмақом аз ҷониби муסיқинавозон ва овозхонони касбии халқӣ - бастакорҳо (композиторон) дар асрҳои гузашта, дар асоси сарватҳои муסיқии халқӣ офарида шудаанд. Мактабҳои гуногуни иҷроӣ мақом вучуд доштанд, ки дар раванди рушди тӯлонӣ ташаккул ёфтаанд. Ҳар як овозхон ё муסיқинавоз тарзи иҷроӣ худро дорад. Баъзан як оҳанг дар иҷроӣ муסיқинавозон ва овозхонҳо ба таври гуногун садо медиҳад, зеро барои беҳтар кардани сифати иҷро онҳо тамоми имкониятҳои овози худро истифода мебаранд, ба оҳанг баъзе тағйирот ворид мекунанд, онро ба шеваи худ, ба усули эҷодии худ мутобиқ мекунанд. Қувва ва доираи садои овозхон, маълумоти техникӣ ва малакаҳои иҷроӣ ӯ - ин ҳама аксар вақт ба тағйирёбии оҳанг, кӯтоҳ ё васеъшавии асар оварда мерасонд.

Нуқтаи хеле муҳим дар шинохти Шашмақом муносибати шунаванда ба ин жанри муסיқии анъанавӣ мебошад. Танҳо одамони бомаърифат қодиранд мазмунӣ асосии Шашмақомро дарк намоянд. Аз ин рӯ, он дар радифи ашрофони муסיқии анъанавии тоҷикон дохил мешавад. Ҳисси баланди шунидани Шашмақом дар натиҷаи дарки се зинаи суруд ба вучуд меояд: 1) дарк ва лаззат аз овози хуши ҳофиз; 2) эҳсос ва лаззат аз мураккабии муסיқӣ; 3) завқи баланди бадеӣ ва фаҳмиши амиқи мундариҷаи матни суруд [1].

Дар бораи таҳаввули муסיқии классикии халқӣ тоҷик бояд қайд кард, ки дар ташаккули силсилаи муסיқии Шашмақом, ҳамчун системаи муסיқӣ, пеш аз ҳама асарҳои муסיқии анъанавии касбии «Дувоздаҳмақом», эҷодиёти баъзе ҳофизон, муסיқинавозон, бастакорон, шоирон ва ғайра нақши муҳим бозидаанд. Чи тавре ки муסיқииносо А. Ҷумъаев таъкид мекунад: «дар таҳаввули жанри мақоми асримиёнагӣ се давраи бузургӣ таърихӣ ҷудо карда мешаванд: аз асрҳои VI-VII то ибтидои асри XIII, аз асри XIII то асри XV ва аз асри XVI то ибтидои асри XX. Барои ҳар як давра мавҷудияти намуди нисбатан устувори системаи мақом хос аст» [7, с.16]. Ба ақидаи И. Раҷабов: «асри XVIII давраи ташаккули ниҳонии Шашмақом аст ва дар асри XIX он васеътар паҳн шуд» [9, с.17].

Шашмақом замоне муסיқии дарборӣ буд. Дар қасри амири Бухоро ансамбли пурраи шашмақомхонон мавҷуд буд, ки бо муסיқӣ ва суруд сарвари аморат ва меҳмонони ўро шод мекард. Сипас даврае буд, ки кӯшиш карданд, ки Шашмақомро манъ кунанд ва ба фаромӯшӣ баранд. Аммо ин кушишҳо натиҷае набахшиданд. Мардум онро барои наслҳои оянда ҳифз кардаанд [12].

Ба таҳаввули Шашмақом дар заминаи рушди фарҳанги муסיқии тоҷикон пас аз инқилоби Октябри соли 1917 то соли 1941 ҳодисае, ба монанди таъсиси аввалин муассисаи таълимии муסיқии «Мактаби муסיқии Шарқ» дар Бухоро (1921), таъсиси техникумҳои муסיқӣ дар Самарқанд, Фарғона, Хучанд, ҷалби иҷрокунандагони маъруфи мақом ба фаъолияти омӯзгорӣ ва концертӣ, сабти нахустин ва нашри Шашмақоми бухорӣ аз ҷониби муסיқииносои рус В. А. Успенский (1924), ташкили экспедицияҳо оид ба омӯзиш ва сабти сурудҳои жанри мақом, гузаронидани озмунҳои аввал, олимпиадаҳо, фестивалҳо, ки дар онҳо беҳтарин овозхонҳо, муסיқидон ва иҷрокунандагони муסיқии анъанавӣ ва классикӣ иштирок карданд ва ғайра, таъсири мусбат расониданд [6, с.21-23].

Дар Тоҷикистон ба жанри муסיқии мақом дар солҳои баъдичангӣ, дар давраи роҳбари ҷумҳурибудани Б.Ғафуров диққати махсус дода шуд. Вай ба Шашмақом эътибори ҷиддӣ дода, дар соли 1946 ба таъсиси ансамбли мақомнавозон дар назди Ҷумҳурии давлатии радиошунавонӣ тахти роҳбарии Б.Ғафуров мусоидат кард, аммо иҷрокунандагони ансамбл оҳангро тавре ки дар фолклор иҷро карда мешуд, бе тасаввур ва дарк кардани принципҳои ташкили мақом азбар ва иҷро мекарданд.

Раванди амалкарди Шашмақом дар шароити хеле душвор сурат гирифт. Дар ин вақт як қатор омилҳо ба эҳёи анъанаҳои мақом, омӯзиши он таъсири манфӣ расонданд. Иваз кардани алифбо ба Шашмақом зарбаи қалон расонд. Гузариш ба алифбои лотинӣ (1928) ва сипас ба алифбои кириллӣ (1940) боиси аз даст додани анъанаҳои суннатӣ гардид. Пештар дониши асосҳои назариявии мақомҳо аз рисолаҳо ва дигар манбаъҳои хаттӣ, ки бо хатти арабиасоси тоҷикӣ навишта шуда буданд, гирифта мешуд. Илова бар ин, оқибатҳои манфии ин қадам ба омӯзиши асосҳои назми анъанавӣ- вазни арӯз низ таъсир расонданд, зеро хатти форсӣ ба тасаввуроти визуалии ибораҳои дароз ва кӯтоҳ мусоидат мекард, ки дар вазни арӯз хеле муҳим аст.

Инчунин, маҳв шудани соҳти анъанавии мақом дар натиҷаи таҷдиди асбоби мусиқии танбӯр ба амал омад. Дар натиҷа, сифати муҳимтарини эҷоди мақом – тафаккури танбӯрӣ дар Шашмақом аз байн рафт. Ғайр аз ин, суштасавии тадриҷии анъанаҳои аслии эҷодиёти иҷроқунанда ва, хусусан, эҷодкорӣ дар асоси мақомҳо, аз ҳаёт рафтани намоёндагони мактаби классикии Шашмақом, набудани Шашмақом дар низоми таълим, боиси аз байн рафтани санъати мақом, тамоми анъанаҳои он гардид. Аз ин рӯ, барқарорсозии ҳақиқӣ, яъне эҳё ва нигоҳ доштани анъанаҳои санъати Шашмақом вазифаи муҳим ба шумор мерафт. Ин масъаларо ҳанӯз соли 1941 Садриддин Айнӣ дар мақолаи машҳури худ «Назаре ба гузаштаи санъати тоҷик» ба миён гузошта буд: «Мо бо боварӣ гуфта метавонем, ки дар таваллуд ва ташаккули Шашмақом дар аввал тоҷикон нақши қалон бозиданд, аксари сурудҳои бахшҳои овозии ин санъати баланд, ба монанди Рост, Дугоҳи Ҳусайнӣ, Сарахбори Наво, Наврӯзи Хоро, Сегоҳ тоҷикӣ мебошанд. Аз ин рӯ, ин асари ғалсафӣ-ахлоқӣ набояд аз байн равад» [14].

Бо ин мақсад соли 1947 ба Душанбе Ҷаҳлиддин Шаҳобов (1911, Бухоро -1974, Душанбе) - хатмкардаи консерваторияи Маскав, иҷроқунанда (танбӯрнавоз), бузургтарин донандаи Шашмақом, назарияи мусиқӣ ва асосҳои назм, муаллифи композитсияҳои мусиқӣ, мақомсаро ва Шоҳназар Соҳибов (1908, Бухоро -1972, Душанбе) - намоёнтарин намоёндаи мактаби классикии мақоми Бухоро, овозхон, мусикинавоз (танбӯрнавоз), оҳангсоз даъват шуданд. Таълими консерваторӣ ба Ф. Шаҳобов (яқоя бо Б. Ҷайзуллоев ва Ш. Соҳибов) имкон дод, ки сабти нотавии Шашмақомро анҷом диҳад [8, с.403]. Маҳз бо ин роҳ дар Душанбе - пойтахти нави тоҷикон дастоварди баландтарини фарҳанги маънавии халқи тоҷик, санъати классикии мақом ҳифз карда шуд.

Дар солҳои 60-ум қарни XX бо ташаббуси Ф. Шаҳобов ва дастгирии бевоситаи Ш. Соҳибов ва Б. Ҷайзуллоев дар мактаби мусиқии Душанбе бахши (шӯъбаи) Шашмақом кушода шуд, аммо, мутаассифона, фаъолияти он танҳо як сол давом кард [5, с.439; 3, с.68-69].

Соли 1964 дар заминаи ансамбли мақомсароён дар назди Кумитаи давлатии радиошунавонӣ ансамбли академии мақомсароён дар назди Кумитаи давлатии телевизион ва радио таъсис дода шуд. Ф. Шаҳобов, Б.Ҷайзуллоев ва Ш. Соҳибов ба сифати роҳбарони ансамбл фаъолият бурданд ва дар тарбия намудани як қатор шогирдон – мақомсароёну навозандагон саҳм гузоштанд, ки дар байни онҳо зодагони минтақаи шимоли Тоҷикистон (Боймуҳаммад Ниёзов, Ҷӯрахон Искандаров, Фариза Сайдуллаева, Қарим Қосимов, Абдучалил Хошимов ва диг.) низ буданд. Мақомсароёни ансамбл дар давраи фаъолияти худ Шашмақомро (тамоми силсилаи Шашмақом, ки аз 256 асари шӯъба иборат аст) дар лентаи магнитӣ пурра сабт карданд, ки ин ҳам як рӯйдоди муҳими таърихӣ мебошад.

Дар миқёси ИҶШС муносибат ба санъати Шашмақом танҳо дар солҳои 70-уми асри XX, пас аз баргузории аввалин симпозиумҳо ва фестивалҳои байналмилалӣ мусиқии анъанавӣ таҳти сарпарастии ЮНЕСКО (Москва, 1971, Алма-ата, 1973, Самарқанд, 1978, 1983 ва ғайра), ки дар ҷомеаи шӯравӣ инъикоси васеъ пайдо карданд, тағйир меёбад. Ин

ҳамоишҳои аҳли санъат ба бедор кардани таваҷҷӯҳи ҷомеа ба санъати анъанавии мусиқӣ ва ташаккули муносибат ба он ҳамчун санъати касбии дараҷаи баланд мусоидат карданд.

Барои эҳёи анъанаҳои маҳаллии услубӣ, ҳифз ва рушди санъати иҷроияи мақом дар шимоли Тоҷикистон дар солҳои соҳибистиклолӣ қорҳои бузурге анҷом дода шуданд. Дар ин бобат махсусан саҳми боризи иҷрокунандагон (ҳофизону мутрибон) Маъруфхоча Баҳодуров, Боймуҳаммад Ниёзов, Мирзоқурбон Солеҳов, Муродҷон Йӯлбарсов, Абдурахим Шерматов, Ҷӯрабек Набиев, Ҷӯрабек Муродов, Абдурахмон Ҳасанов, Султонали Худойбердиев, Сайдулло Убайдуллоев, Ҳабиб Почокалонов, Умриҷон Баҳриев, Олим Бобоев, Абдушафёз Баҳромов ва Собирҷон Исмоиловро қайд кардан лозим аст, ки на танҳо дар ҷумҳурӣ, балки берун аз он низ маъруфу машҳур гаштаанд. Масалан, Боймуҳаммад Ниёзов аз солҳои аввали соҳибистиклолии Тоҷикистон дар қори тарғибу ташвиқ ва паҳну таълими Шашмақом ғаёл буд. Вай дар назди Хонаи фарҳанги ноҳияи Б.Ғафуров ансамбли шашмақомсароёни «Борбад» - ро таъсис дод, ки дар асл аввалин ансамбли мақом дар солҳои нахустини пасошӯравӣ дар шимоли Тоҷикистон маҳсуб меёфт. Боймуҳаммад Ниёзов дар театри ба номи Камоли Хучандӣ, Хонаи фарҳанги №1 шаҳри Хучанд, дар ансамбли «Дурдона», дар ансамбли шашмақомсароёни «Нури Хучанд» ғаёлият бурдааст. Инчунин, ӯ дар Академияи санъати Тоҷикистон (алҳол факултаи санъати Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Ғафуров, дар коллеҷи мусиқии ба номи Содирхон Ҳофиз дарс гуфта, дар тайёр кардани мақомсароёни ҷавон саҳм гузоштааст.

12 майи соли 2000 Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон фармонро дар бораи рушди шашмақом имзо кард. Аз он вақт инҷониб, дар ин рӯз, дар ҷумҳурӣ ҳар сол Шашмақом ҷашн гирифта мешавад. Тибқи қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, қариб дар ҳамаи шаҳру ноҳияҳои ҷумҳурӣ ансамблҳои мақом таъсис дода шуданд, ки дар онҳо бехтарин иҷрокунандагон ва донишмандони ин мероси бузург қору ғаёлият мебаранд [13,с.15-16].

Бо оғози муътадил гардидани ҳаёти сиёсӣ ва иқтисодии мамлакат Ҳукумати Тоҷикистон аз ибтидои асри XXI ба бунёди сиёсати пурмазмунӣ фарҳангӣ шурӯъ кард, ки ба дастгирии мусиқии анъанавии касбӣ ва стратегияи рушди он равона шудааст. Бояд қайд кард, ки ҳукумат барои рушди мутавазини фарҳанг ва санъат бо назардошти анъанаҳои миллий ва дастовардҳои фарҳанги ҷаҳонӣ баромад мекунад. То андозае ҳамкориҳои шаклҳои анъанавӣ ва нави эҷодӣ мусиқӣ ба роҳ монда шуд, ки дар натиҷаи он мазмунӣ асосӣ ва хусусияти бадеии фарҳанги мусиқии тоҷикони асри XX ҳифз ва нигоҳ дошта мешавад. Ин нукта — махсусан дар шароити давлатдорӣ муосир муҳим буда, самти минбаъдаи рушди фарҳанг ва санъатро дар Тоҷикистон муайян намуд. Ҷустуҷӯи омешиши мутавазини санъати мусиқии анъанавӣ ва муосир, шарқӣ ва аврупоӣ бо таваҷҷӯҳи возеҳ ба анъанаҳои миллий, дар тамоюлҳои рушди фарҳанг ва санъат мушоҳида гаштанд.[17]

Дар сатҳи давлатӣ як қатор ҳуҷҷатҳои дастурӣ оид ба нигоҳ доштани анъанаи шифоҳии мусиқии касбӣ ва стратегияи рушди он, аз ҷумла Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи эълони ҷашни нав – 12 Май – Рӯзи Шашмақом (но 294, 2000); додани мақоми нав ба Ансамбли ҳофизон - шашмақомсароёни Кумитаи давлатии телевизион ва радиоишунавонии ба номи Ф. Шаҳобов, ки ба ансамбли Давлатии Шашмақом ба номи Ф. Шаҳобова таъдид дода шуд [4,с.260]; таъсиси ансамбли Шашмақом дар вилояти Суғд «Нури Хучанд»[8,с.214]; таъсиси ансамблҳои шашмақомсароён дар шаҳрҳои Панҷакент, Истаравшан, Исфара, Конибодом, Бӯстон (Ҷалалов), Ҷаббор Расулов, Деваштич (Ҷонӣ), Спитамен, Бобочон Ғафуров, Зафаробод ва ғайра қабул карда шуданд,[13,с.15]

Нашри асари беназир - “Донишномаи Шашмақом” (Душанбе, 2009) амалӣ гардид. Дар таърихи омӯзиши мақом бори аввал асаре офарида шуд, ки хусусиятҳои маълумотӣ-библиографӣ ва тадқиқотиро дар худ муттаҳид кард. Ҳамоишҳои сатҳҳои гуногуни аҳли санъат бо иштироки олимони – санъатшиносон, аз қабиле Конфаронси байналмилалӣ таҳти унвони “Фарҳанги мусиқии тоҷикони ибтидоӣ асри XXI: афзалиятҳои рушд (Душанбе, 1999), фестивал-симпозиуми байналмилалӣ “Шашмақом дар ибтидоӣ асри XXI” (Исфара, 2003), семинарҳои “Шашмақом, шаклҳои имрӯзаи ғаъолияти он” (Душанбе, 2005), “Шашмақом ва нақши он дар низомии таълими ибтидоӣ асри XXI” (Душанбе, 2006), симпозиуми байналмилалӣ “Сурудҳои сунати Суғди бостон” (Хучанд, 2008), Фестивал-симпозиумҳои байналмилалӣ “Шашмақом”, (Душанбе, 2011, 2013; Конибодом, 2017) ва ғайра баргузор гаштанд.[4,с.263-264] Дар доираи фестивалҳо, симпозиумҳо бо иштироки ҳамаи ансамблҳои Шашмақомӣ ҷумҳурий ва гурӯҳи ҳофизону мурибони Ўзбекистон концертҳо ташкил карда шуданд. Бо иштироки устодони Шашмақомӣ Ўзбекистон ва Тоҷикистон семинарҳо, мизҳои муаввар, дарсҳои маҳорат (мастер-класс)-ҳо, дарсҳои кушод ва семинарҳои илмӣ-назариявӣ, барномаҳои телевизион ва радио баргузор шуданд.

Дар қори таблиғи васеи оҳангҳои беназири миллий ва сурудҳои халқҳои Шарқ, ҳифзи анъанаҳои миллий, тарбияи насли ҷавон дар муҳаббат ба санъат, хусусан мусиқии миллий, таҳкими дӯстӣ ва ҳамкориҳои эҷодӣ байни халқҳо ва густариши онҳо дар доираи робитаҳои фарҳангӣ фестивали Байналмилалӣ мусиқии «Шарқ тароналари» (“Таронаҳои Шарқ”), ки аз соли 1997 дар Самарқанд баргузор мешавад, ҷойи муҳимро ишғол мекунад. Ин фестивали мусиқии этникӣ озмунҳои оҳангҳои миллий, сурудҳо ва рақсҳои халқҳои 40-50 кишвари ҷаҳон аст, ки дар маркази Самарқанд дар майдони Регистони асримиёнагӣ дар шакли намоиши театрии баргузор мегардад. Ғаъолияти фестивал - озмун дар се самт сурат мегирад: суруди халқӣ, анъанавӣ (озмунҳои беҳтарин иҷроӣ суруди миллий); мусиқии анъанавӣ миллий (озмунҳои таҷассумёбии бадеии анъанаҳои миллий ва тақмили анъанаҳои шарқӣ), асарҳои мусиқии муосири миллий ва иҷрокунандагӣ. Аз Тоҷикистон овозхонҳои зерин дар фестивали “Таронаҳои Шарқ” иштирок намуда соҳиби ҷоизаҳо гаштаанд: Олим Бобоев (ҷойи сеюм, соли 1999), Озода Ашурова (ҷойи дуюм, соли 2003) [2].

Имтиҳони бузурги эҷодӣ барои намоёндагони санъати мусиқӣ иштирок дар Рӯзҳои фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Федератсияи Русия (2 - 15 августи соли 2015, Москва; 6 - 10 октябри соли 2018, Москва ва Санкт–Петербург; 23 - 28 октябри соли 2022, Москва, Уфа) ва Рӯзҳои Тоҷикистон дар ЮНЕСКО (5-11 октябри соли 2005, 14 октябри соли 2021, Париж) буд.

Моҳи ноябри соли 2003 директори генералии ЮНЕСКО мусиқии классикии Осиёи Марказӣ Шашмақомро - шохқории мероси шифоӣ ва ғайримоддӣ инсоният эълон кард. Меъёри интиҳоби ин номинатсия арзиши барҷаста, анъана, ҳосияти фарҳангии Шашмақом ва инчунин ҳатари нобудшавии он буд [16].

Ҳамин тавр, дар натиҷаи дастгирии Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон ва андешида шудани ҷораҳои муҳим мақомӣ иҷтимоии Шашмақом дар санъати миллий баланд бардошта шуд ва барои ғаъол кардани ин низомии фарҳанги анъанавӣ бисёрсолаи мусиқӣ боло рафт. Ҳамаи ин аз он шаҳодат медиҳад, ки арзишҳои фарҳангии миллий дар сиёсати давлат ва фарҳанги муосири мардуми тоҷик авлавият пайдо мекунад. Афзалияти анъанаҳои халқӣ дар санъат миллатро нигоҳ медорад, расму оинҳо ва хусусияти онро ба наслҳо мегузаронад.

ПАЙНАВИШТ:

1. Абдуқодиров А., Файзуллоев Н. «Шашмақом» эъҷоз аст / А. Абдуқодиров, Н. Файзуллоев // *Ҳақиқати Суғд*. № 56.10 май соли 2011.

2. Абдуллаев Р. Самарканд музыкальный. // [http:// sanat. orexca. com /2004/2004-3/music/](http://sanat.orexca.com/2004/2004-3/music/) (Санаи муроҷиат: 22.11.2023).
3. Аввалин синфи Шаймақом // Мирбобои Миррахим. Саъдахтар. Гуфтуғу бо Муҳаммадҷон Шакурӣ. – Теҳрон, 2001. – С. 68-69.
4. Азизи Ф. А. Маком и фалак как явления профессионального традиционного музыкального творчества таджиков / Ф. А. Азизи. - Душанбе: Адиб, 2009. – 398 с.
5. Азизи Ф. Феномен «Шаймакома» в начале XXI века / Ф. А. Азизи // Очерки истории и теории культуры таджикского народа. Вып.2. – Душанбе, 2006. – С. 437 – 451.
6. Аминджонов Р. Эволюция «Шаймакома» во второй половине XIX – начале 40-х. гг. XX века. АКД / Р. Аминджонов. – Худжанд, 2008. – 25 с.
7. Джумаев А. К проблеме эволюции эстетических учений о макамаде / А.Джумаев // Вопросы эстетики, истории и теории монодии. – Ташкент, 1987. – С. 16-24.
8. Донишонаи Шаймақом /Муаллифони асосӣ: А. Абдурашидов, Ф. Азизӣ, А. Раҷабов, Н. Ҳакимов. – Душанбе, 2009. - 422 с.
9. Раджабов И. Макомы: автореф. дисс... д-ра искусствоведения / И. Раджабов. – Ташкент-Ереван, 1970. – 35 с.
10. Раджабов И. «Шаймаком» и его бытование в современных условиях / И. Раджабов // Макомы и современное композиторское творчество. – Ташкент, 1978. – С.150-152.
11. Раҷабов И. Мақомлар масаласига доир / И. Раджабов. – Ташкент, 1963. – 299 с.
12. Сегодня День «Шаймакома». Как удалось сохранить музыкальную энциклопедию таджикского народа? // <https://novosti-tadzhikistana.ru/segodnya-den-shashmakoma-kak-udalos-sohranit-muzykalnuju-enciklopediju-tadzhikskogo-naroda-2/> (Дата обращения: 20.11.2023).
13. Солиҷонов Н. Арзишҳои фарҳангӣ ва фарҳангии. – Хучанд, 2005. – 168 с.
14. Фурқати Сауд. Нидои қарнҳо. // [http://www.bbc.co.uk/persian /tajikistan/story/2008/05/](http://www.bbc.co.uk/persian/tajikistan/story/2008/05/) (Санаи муроҷиат: 15.11.2023)
15. Ҳакимов Н. «Шаймақом» дар қарни XX: анъана ва навоарӣ / Н. Ҳакимов. – Хучанд, 2006. – 408 с.
16. Шаймаком – уникальное явление в мире музыки // www.narodnaya.tj (Дата обращения: 21.11.2023).
17. Юлдашев М.Р. Проблемы культурного отчуждения в современном Таджикистане / М.Р. Юлдашев / [http://sociosphaera.ucoz. ru /publ/konferencii_ 2010/](http://sociosphaera.ucoz.ru/publ/konferencii_2010/) (Санаи муроҷиат: 21.11.2023).

REFERENCES:

1. bdukodirov A., Fayzuloev N. “Shashmakom”- is a Marvel // Hakikati Sughd. - № 56. - May10, 2011.
2. Abdullaev R. Samarkand is musical. // [http:// sanat. orexca. com /2004/2004-3/music/](http://sanat.orexca.com/2004/2004-3/music/) (Date of appeal: 22.11.2023).
3. The First Class of Shashmakim // Mirbobo Mirrahim. Saadakhtar. Talk with Muhammadjon Shakuri. –Tehron, 2001. –PP. 68-69.
4. Azizi F. A.Makam and Falak as a Phenomena of professional traditional musical Tajik Output. - Dushanbe: Adib, 2009. – 398 pp.
5. Azizi F. “Shashmakam” Phenomena in the beginning of XXI century //Articles of the history and theory of the culture of Tajik people/ edition 2. – Dushanbe, 2006. – PP. 437 – 451.
6. Aminjonov R. Evolution “Shashmakom” in the second half of XIX – beginning of 40th. Years of XX century. Thesis of candidate dissertation. – Khujand, 2008. – 25 pp.

7. Jumaev A. *On the Issue of Evolution of Aesthetic Study about Makamat // Isses of Aesthetic, history and theory of plainsong.* –Tashkent, 1987. – PP. 16-24.
8. *Shashmakom Diploma / Main authors: A. Abdurashidov, F. Azizi, A. Rajabov, N. Hakimov.* - Dushanbe, 2009. - 422 pp.
9. *Rajabov I. Makams: thesis diss... doctor of Art.* – Tashkent-Erevan, 1970. - 35 pp.
10. *Rajabov I. «Shashmakom» and its Existence in the Modern Condition// Makams and modern composer output.* - Tashkent, 1978. - PP.150-152.
11. *Rajabov I. On the Issue of makams* - Tashkent, 1963. - 299 pp.
12. *Today is the Day of «Shashmakom». How could you keep the musical encyclopedia of Tajik people?* // <https://novosti-tadzhikistana.ru/segodnya-den-shashmakoma-kak-udalos-sohranit-muzykalnuju-enciklopediju-tadzhikskogo-naroda-2/> (Date of appeal: 20.11.2023).
13. *Solijonov N. Culture Value.* – Khujand, 2005. – 168 pp.
14. *Furkat Said. Century Voice.* // <http://www.bbc.co.uk/persian /tajikistan/story/2008/05/> (Date of appeal: 15.11.2023)
15. *Hakimov N. “Shashmakom” in XX century: tradition and innovation.* - Khujand, 2006. - 408 pp.
16. *Shashmakom – the Unique Phenomena in Music World* // www.narodnaya.tj (Date of appeal: 21.11.2023).
17. *Uldashev M.R. Cultural Alienation Problems in Modern Tajikistan.* // http://sociosphera.ucoz.ru /publ/konferencii_2010/ (Date of appeal: 21.11.2023).

**ИНЪИКОСИ ЧАШНҲО ВА
Рӯзҳои муҳими форсҳо дар
«Қонуни Масъудӣ»-и
АБУРАЙҲОН БЕРУНӢ**

**ОТРАЖЕНИЕ ПРАЗДНИКОВ И
ЗНАМЕНАТЕЛЬНЫХ ДНЕЙ ПЕРСОВ
В «КАНОНЕ МАСЪУДА»
АБУРАЙХОНА БИРУНИ**

**REFLECTION OF THE PERSIAN
HOLIDAYS AND SIGNIFICANT DAYS
IN THE «MASUDIC CANON» BY
ABURAIKHON BERUNI**

Бобоев Юсуф Абдулхатович, н.и.т., дотсенти
кафедраи фанҳои гуманитарӣ ва табию
риёзии Донишқадаи саноат ва хизматрасонӣ
(Хучанд, Тоҷикистон)

Бобоев Юсуф Абдулхатович, канд. истор.
наук, доцент кафедры гуманитарных и
естественно-математических дисциплин
Института промышленности и сервиса
(Худжанд, Таджикистан)

Boboev Yusuf Abdulkhatovich, candidate of
history, Associate Professor of the Department of
Humanities and Natural -Mathematical Disciplines
of the Institute of Industry and Service (Khujand,
Tajikistan) **e-mail:** yusuf_boboev@mail.ru

Бо равиши таҳлилӣ-қиёсӣ аҳбори рисолаи Абурайҳон Берунӣ «Қонуни Масъудӣ» оид ба чашнҳо ва рӯзҳои муҳими форсҳо дар дини зардуштия баррасӣ шудааст. Аҳбори ғавқуззикри Берунӣ бо ҳамин гуна маълумоти ӯ аз «Осор-ул-боқия» ва «Китоб-ут-тафҳим» мавриди муқоиса қарор гирифтааст. Бартарияти маълумоти «Осор-ул-боқия» нишон дода, таъкид гардидааст, ки дар ин масъала аҳбори «Қонуни Масъудӣ» гарчанде то андозае мухтасар бошад ҳам, бархе аз онҳо дар дигар рисолаҳои Абурайҳон Берунӣ дучор намеоянд. Ҳамчунин қайд шудааст, ки Абурайҳон Берунӣ дар «Қонуни Масъудӣ» ном, моҳ ва рӯзи таҷлилқунии 34 чашн ва рӯзҳои муҳими форсҳоро, ки бо зардуштия алоқамандӣ доштанд на танҳо номбар кардааст, балки оид ба аксари онҳо маълумоти арзишманд аз қабилӣ сабаби пайдоиш, тағйирёбӣ ва расму ойини бо онҳо вобаста гирд овардааст.

Калидвожаҳо: Абурайҳон Берунӣ, «Қонуни Масъудӣ», «Осор-ул-боқия», «Китоб-ут-тафҳим», чашнҳо, зардуштия

Представлены сведения из «Канона Масуда» Абурайхона Бируни о праздниках и знаменательных днях, которых персы придерживались в зороастризме, исследуемые методом сравнительного анализа. Проведён сравнительный анализ сведений, упомянутых Бируни, с аналогичными материалами, имеющимися в «Осор-ул-бокия» и «Китоб-ут-тафхим». Показаны преимущества материалов, содержащихся в «Осор-ул-бокия», при этом подчёркивается, что некоторые сведения из «Канона Масуда», относящиеся к рассматриваемой проблеме, несмотря на их краткость, не встречаются в других произведениях Абурайхона Бируни. Также отмечено, что в «Каноне Масуда» Бируни не только перечисляет названия, месяцы и дни празднования 34-х праздников и знаменательных дней, которые персы отмечали, придерживаясь зороастризма, но и в некоторых случаях приводит уникальную информацию о причинах их появления и трансформации, а также о связанных с ними обрядах и ритуалах.

Ключевые слова: Абурайхон Бируни, «Канон Масуда», «Осор-ул-бокия», «Китоб-ут-тафхим», праздники, зороастризм

The article presents information from the “Canon of Masud” by Aburaikhon Biruni about the holidays and significant days that the Persians adhered to in Zoroastrianism, studied by the

method of comparative analysis. A comparative analysis of the information mentioned by Biruni was carried out with similar materials available in “Osor-ul-bokiya” and “Kitob-ut-tafhim”. The advantages of the materials contained in “Osor-ul-bokiya” are shown, it is emphasized that some information from the “Canon of Masud” related to the problem under consideration, despite their brevity, is not found in other works of Aburaikhon Biruni. It is also noted that in the “Canon of Mas’ud” Biruni not only lists the names, months and days of celebration of 34 holidays and significant days that the Persians celebrated while adhering to Zoroastrianism, but also in some cases provides unique information about the reasons for their appearance and transformation, and also about the rites and rituals associated with them.

Key-words: *Aburayhon Beruni, “Canon of Masud”, “Osor-ul-bokiya”, “Kitob-ut-tafhim” holidays, zoroastrism*

Муҳаққиқони ҳаёт ва осори Абурайҳон Берунӣ ба қалами ӯ аз 147 то 150 рисолаго нисбат медиҳанд, ки то рӯзҳои мо 26-тои онҳо омада расидаанд. Аксари рисолаҳои ба мо дастраси Берунӣ хусусияти энциклопедӣ дошта, новобаста аз мансубияташон ба ягон соҳаи илм, фарогири масоили мухталиф, билхусус ахбори таърихӣ, этнографӣ ва фарҳангӣ мебошанд. Аз зумраи чунин рисолаҳои Берунӣ «Қонун-ул-масоил фи-л-хайъат ва-н-нучум»-ро ном бурдан мумкин аст, ки бо номҳои «Ал-Қонун ал-Масъудӣ» ва ё «Қонуни Масъудӣ» низ машҳур аст.

Гарчанде «Қонуни Масъудӣ» ҳамчун донишномаи илми хайъат шинохта шуда бошад ҳам, дар он ахбори муътамади таърихӣ фаровон мавҷуд аст. Ин рисолаи Берунӣ дар радифи таъриху фарҳанги дигар халқҳо роҷеъ ба масъалаҳои мухталифи таъриху фарҳанги аҷлоди тоҷикон, аз қабилҳои таърихӣ аҳди қадим, таърихӣ илм, гоҳшуморию тақвим, ономастикаи таърихӣ, касбу ҳунар, тичорат ва ҷуғрофияи таърихӣ маълумот медиҳад. Аммо, «Қонуни Масъудӣ» то ба ҳол ба ғайр аз муҳаққиқони таърихӣ илм мавриди омӯзиш ва тадқиқоти ҷиддии муаррихони соҳаҳои дигар қарор нагирифтааст. Ҳол он, ки бархе аз маводи дар он маҳфуз буда, дар дигар сарчашмаҳо дучор намеоянду барои пурратар қардани маълумоти мавҷуда оид ба таъриху фарҳанги ниёгони тоҷик аҳаммияти хоса доранд.

Бешубҳа арзишмандтарин ахбори ба таъриху фарҳанги тоҷикон марбути Абурайҳон Берунӣ дар ин рисола маълумот оид ба ҷашнҳо ва рӯзҳои муҳимми форсҳо вобаста ба ойини зардуштӣ ба шумор меравад. Абурайҳон Берунӣ дар «Қонуни Масъудӣ» ба баррасии ин масъала боби ёздаҳуми китоби дуюмро бахшида, онро «Дар бораи ҷашнҳои форсҳо ва рӯзҳои муҳимми онон дар ойини маҷусия» номгузорӣ кардааст [1, с.236-242; 3, с.179-184; 7, с.258-266; 8, с.59v-60v; 9, с.45r - 46v; 12, с.43a-45b; 14, с.48r-50v]. Ин қисмати «Қонуни Масъудӣ» аз ҷониби муаллифи ин сатрҳо ба забони тоҷикӣ тарҷумаю ҷоп карда шуда бошад ҳам, мавриди таҳқиқоти илмӣ қарор нагирифтааст [15, с.56-60]. Бинобар ин қарор додам, ки онро дар ҳамбастагӣ бо ҳамин гуна ахбори «Осор-ул-боқия» муқоиса намуда ба риштаи таҳқиқ кашам. Бо назардошти баъзе ихтилофот дар навишти номи баъзе аз ҷашнҳо ва ё рӯзҳои форсӣ, ки дар “Қонуни Масъудӣ” ва “Осор-ул-боқия” дучор меоянд қарор додам, ки дар таҳқиқоти ҳозир нусхаҳои хаттӣ, нашри арабӣ ва тарҷумаи ин рисолаҳо ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ, ўзбекӣ ва англисӣ истифода намоям.

Берунӣ дар оғози боби мазкур равиши таҳқиқоти ҳудро баён сохтааст, ки пурсуҷу қардан, дур аз таассуб будан, баёни беғаразона, таҳлили интиқодонаи сарчашмаҳо ва таҳлили дақиқӣ маълумоти ба дастмада аз ҷумлаи онҳо ба шумор мераванд. Ў таъкид месозад, ки роҳи пешгирифтаи вай басо душвор буда, фаҳмишу ҳалли он ба ҳар кас даст намерасад, илло нафаре, ки Худованд мададгору пуштибон ва роҳнамояш бошад [1, с.237-238; 15, с.57-58].

Берунӣ номи чашнҳою рӯзҳои муҳими форсҳо ва моҳу рӯзҳоеро, ки онҳо чашн гирифта мешаванд дар як чадвал нишон додааст, ки бо назардошти арзишмандӣ ва ба хонандаи тоҷик ба забони модариаш дастарс набудан, дар охири мақолаи ҳозир ба пуррагӣ оварда мешавад. Дар он номи 34 чашну рӯзҳои муҳимми моҳи форсиён, номи моҳ, номи рӯз ва шумораи он аз оғози моҳ қайд карда шудаанд. Сипас Берунӣ ба шарҳу тавзеҳи чашнҳою рӯзҳои муҳим пардохта, оид ба сабаби пайдоиш, тағйирёбӣ, раванди чашнгири ва урфу одатҳою боварҳои бо онҳо вобаста маълумот додааст. Бо назардошти фароҳ будани ахбори Берунӣ ва маҳдуд будани ҳаҷми мақола, дар он маълумоти олим оид ба маъмулатарин чашнҳои ниёгон, яъне Наврӯз, Меҳргон, Сада ва Тиргон мавриди баррасӣ қарор дода шудаанду ҳалос.

Баррасии масъала аз чашни Наврӯз оғоз мегардад. Гарчанде, ки маълумоти Берунӣ оид ба ин чашн дар муқоиса бо ҳамин гуна ахбори «Осор-ул-боқия» хеле мухтасар бошад ҳам, доир ба ин чашн маълумоти пурра медиҳанд. Яъне, мутафаккир сабаби пайдоиш, асосгузор, айёми фарорасӣ, муайянкунии Наврӯз ва баъзе урфу одатҳои бо он алоқамандро баён кардааст. Берунӣ қайд мекунад, ки ҷойгоҳи Наврӯз дарозтарин рӯзи сол аст [2, с.238; 15, с.58]. Ҳамин фикрро Берунӣ дар «Осор-ул-боқия» бо таъя ба суҳанҳои Озарбод мубади Бағдод баён намуда, қайд кардааст, ки дар ибтидо Наврӯз дар рӯзи инқилоби тобистонӣ фаро мерасид [4, с.234; 6, с.226; 11, с.327, 329].

Дигар нуктаи муҳимме, ки ҳам дар «Қонуни Масъуди»-ю ҳам дар «Осор-ул-боқия» ба назар мерасанд ва ақидаи дар тобистон фаро расидани Наврӯзро тақвият мебахшад, масъалаи дар рӯзҳои наврӯзӣ ҷамъоварии хироч мебошад, ки маъмулан бо ғалла ситонида мешуд, ки дар ҳамин айём пухта мерасид [2, с.238; 4, с.234; 6, с.226; 11, с.327; 15, с.58].

Боз як масъалае, ки бо Наврӯз рабт дораду сабаби маҳз дар инқилоби тобистонӣ чашн гирифтани ва ҳамин рӯзро оғози соли нав интиҳоб кардани форсҳоро нишон медиҳад, тарзи муайянкунии фарорасии инқилоби тобистонӣ мебошад, ки Берунӣ онро чунин баён кардааст: «Ва ин рӯзро маҳсус интиҳоб кардаанд, зеро муайян кардани он барои ҳар нафари хоҳишманд агарчанде бо илми ҳайъат ошноӣ надошта бошад ҳам, ба василаи сояи фоначаҳо дар девор ва гузариши нури ба воситаи сӯроҳӣ ба дохили бино воридшаванда басо осон аст» [1, с.238; 15, с.58]. Ҳамин фикр дар «Осор-ул-боқия» низ дучор меояд, аммо Берунӣ ҳамзамон сабаби душвории муайянкунии эътидолайиро низ нишон додааст. Дар ҳамин ҷо Берунӣ таъкид мекунад, ки Наврӯз аз ҷойгоҳи аслии худ хеле дур рафта дар замони ӯ ба оғози баҳор рост меомадааст [4, с.234-235; 6, с.226-227; 11, с.327, 329].

Дар асоатири халқҳои эронизабон зиддияти Эрону Тӯрон, ки асоси онро бархӯрди подшоҳони Эрон бо подшоҳи Тӯрон Афросиёб ташкил медиҳад, ҷойгоҳи муҳимро ишғол мекунад. Ин масъала дар осори Берунӣ низ таҷассум ёфтааст. Чунончӣ, Берунӣ сабаби пайдоиши яке аз бошукӯҳтарин чашни форсиёни қадим – Тиргонро, ки ба рӯзи сенздаҳуми Тирмоҳ рост меомад, бо воқеаи аз ҷониби тӯронӣён бо сардории Афросиёб ба муҳосира гирифта шудани эронӣён зери фармонравоии Манучеҳр вобаста мекунад. Дар «Қонуни Масъудӣ» низ чун «Осор-ул-боқия» сабаби пайдоиши ин чашн партофти тир аз ҷониби Ораши камонкаш ва бадин васила сулҳ бастанӣ Афросиёбу Манучеҳр шинохта шудааст. Дар ҳар ду рисола урфу одатҳои бо ин чашн алоқаманд оварда шудаанд, ки маъмулатарини онҳо дар ин рӯз шикастани оташдону танӯрҳо, омода намудани таъомҳо аз меваҳо ва ғаллаи норасида ба шумор меравад.

Ихтилоф байни ҳар ду рисола дар масъалаи рӯзи расидани хабари маҳалли афтодани тир аст. Дар ҳар ду рисола ин воқеа рӯзи ҷаҳордахуми Тирмоҳ баён шуда бошад ҳам, дар «Осор-ул-боқия» таъкид шудааст, ки он шаш рӯз давом мекунад.

Ба ғайр аз он дар ҳар ду рисола ин чашн Тиргон номида шуда бошад ҳам, дар «Қонуни Масъудӣ» он чашни ғул низ гуфта шудааст. Иллати чунин ном гирифтани ва одати дар ин рӯз ғул кардани мардумро Берунӣ бо ривояти дигаре, ки он низ бо зиддияти Эронӣ Тӯрон алоқамандӣ дорад, вобаста мекунад. Мувофиқи он, ғӯё Кайхусрав хангоми аз ҷанг алайҳи Афросиёб бо ғалаба баргаштан аз лашкариёнаш ҷудо шуду дар назди чашмае истод ва аз ғояти хастагӣ мадхуш шуд. Ва паҳлавон Бежан писари Гударз расида омаду ба рӯи ӯ об пошидан гирифтуну подшоҳро ба худ овард [2,239; 15,с.58-59]. Дар «Осор-ул-боқия» бошад, ин қазия фарохтар ва сабаби мадхушавии Кайхусрав дар назди чашма фариштаеро дидани ӯ баён карда шудааст [4,с.240-241; 6,с.232; 11,с.336].

Роҷеъ ба сабаби пайдоиш ва рӯзи чашнгирии Меҳргон Берунӣ дар «Қонуни Масъудӣ» хеле кӯтоҳ маълумот додааст: «Ва дар бобати Меҳргон онҳо мӯътақиданд, ки дар ин рӯз Фаридун бар Биюросп, ки Заҳҳок хонанд, чира шуд ва ӯро гирифтуну дар кӯҳи Дамованд ба банд кард. Ҳамчунин ғуянд, ки ин воқеа дар Ромрӯз буд ва Зардушт амр кард, то ҳар ду рӯзро муборак донанд. Ва ҳолати онҳо ба монанди ду Наврӯз аст». Ба ғайр аз он дар ҷадвали Берунӣ оварда шудааст, ки дар рӯзи 16-уми Меҳрмоҳ, ки рӯзи Меҳр ном дошт чашни Меҳргон ва дар рӯзи 20-уми он, ки Баҳром ном дошт, Меҳргони Бузург таҷлил карда мешудаасту онро Ромрӯз низ мегуфтаанд. Берунӣ дар ин ҷадвал ба иштибоҳе роҳ додааст. Чӣ хеле, ки худӣ ӯ навиштааст, Меҳргони Бузургро Ромрӯз низ меномиданд. Аммо, рӯзи Ром дар солшумории форсӣ рӯзи бисту якуми моҳ буд, ки он сабаби Ромрӯз ном гирифтани Меҳргони Бузургро аниқ мекунад [1,с.237,239-240; 15,с.57,59].

Дар бобати ин чашн низ маълумоти Берунӣ дар «Осор-ул-боқия» назар ба «Қонуни Масъудӣ» ба маротиб фарохтар аст. Дар он бо таъя ба ривоятҳои Салмони Форсӣ, Абулаббос Ироншаҳрӣ, Саид ибни Фазл ва Кисравӣ фарзияи пайдоиш, рӯзи чашнгирии, тағйирёбии айёми фарорасии он, урфу одатҳои ва боварҳои бо Меҳргон пайваста баён гардидаанд [4,с.242-244; 6,с.233-235; 11,с.337-340].

Дигар ҷашне, ки то як андоза бо ғалабаи Фаридун бар Заҳҳок алоқамандӣ дорад, шаби рӯзи шонздаҳуми Даймоҳ, яъне Меҳррӯз будааст, ки дар «Қонуни Масъудӣ» бо номи «шаби Говкил» омадааст. Дар бобати сабаби чашнгирии ва баъзе урфу одатҳои бо он вобаста Берунӣ чунин навиштааст: «Ва шаби рӯзи Говкил пас аз шонздаҳум рӯз мерасад. Дар ин шаб форсҳо говро оро диҳанд ва ба он сачда кунанд ба сабаби он, ки Фаридун дар ин шаб чун ӯро аз сина ҷудо карданд, бар гов савор шуд. Ва ҳамчунин дар ин рӯз говҳои Асфиён падари Фаридунро, ки Биюросп намегузошт ба онҳо дастрасӣ дошта бошад ва онҳоро итоб мекард, раҳо намуданд. Ва одамон ин воқеаро чашн гирифтанд бад-он сабаб, ки Асфиён бо онҳо некуӣ мекард ва бо нақӯахлоқони онҳо хушмуомила буд» [1,237, 241; 15,с.57,59]. Ба монанди дигар чашнҳо низ маълумоти «Осор-ул-боқия» дар бораи ин чашн зиёдтар аст. Фарқи ахбори Берунӣ онд ба ин чашн дар рисолаҳои таҳқиқшаванда на танҳо дар ҳаҷм балки дар номи он низ ба назар мерасад. Чунончӣ, агар дар «Осор-ул-боқия» ин чашн бо номҳои «даромзинон» ва шаби «Коксул» омада бошад, дар «Қонуни Масъудӣ» бо номи шаби «Говкил» ёд шудааст. Бояд қайд кард, ки дар нусхаҳои хаттӣ ва тарҷумаҳои «Осор-ул-боқия» низ шаклҳои мухталифи навишти номи ин чашн ба ҷашн мерасад. Чунончӣ, дар наشري тоҷикӣ «Коксул», наشري русӣ ва ўзбекӣ «Какил» ва «Кокил», наشري форсӣ, арабии Э.Заҳау ва нусхаҳои хаттӣ «Коксил» хонда мешавад [4, с.247; 6,с.239; 2,с.265; 16, с.226; 8,с.1026 ; 13,с.726]. Дар нусхаҳои хаттӣ ба мо дастрас, наشري арабӣ ва тарҷумаҳои тоҷикӣ, русӣ ва ўзбекии «Қонуни Масъудӣ» номи ин шаб ба гунаи «Говкил» оварда шудааст [8,с.60г,61г; 9,с.45в,46г;10, с.44б,45,б; 14,с.49г,50г; 7, с.260, 265; 15,с.57,59; 1,с.237, 241; 3,с.179, 183].

Дар қисмати муҳокимашавандаи «Қонуни Масъудӣ» чашни Сада низ аз диққати Берунӣ дур намондааст. Дар нусхаҳои хаттӣ ин рисола Сада дар шакли «Садақ» ва тарҷумаҳои он

дар шакли «Садак» оварда шудааст. Дар ин рисола омадааст, ки Сада дар рӯзи даҳуми Баҳманмоҳ, яъне Обонрӯз таҷлил карда мешудааст. Оид ба пайдоиши он бошад, ду фарзия баён карда шудааст: «Ва мегӯянд, ки дар рӯзи Садак адади мардумон аз насли Меши ва Мешона, ки ба бовари онҳо аввалин инсонҳоанд, ба сад нафар расид. Аз ин ҷиҳат ин рӯзро чунин номидаанд. Ва боз гӯянд, ки байни Садак ва Наврӯз сад рӯзу шаб аст, агар рӯзу шабро ҷудогона ҳисоб кунӣ» [1,241; 15,с.59]. Айнан ҳамин гуна фарзияҳо оид ба пайдоиши Сада дар «Китоб-ут-тафҳим» низ ба назар мерасанд. Зиёда аз он, дар ин рисола баъзе урфу одатҳои бо Сада вобаста номбар гардидаанд [5,145]. Дар муқоиса бо ахбори Берунӣ оид ба ҷашнҳои форсҳо ахбори оид ба Сада дар «Осор-ул-боқия» овардаи ӯ аз ҳамин гуна маълумоти дар «Қонуни Масъуди»-ю «Китоб-ут-тафҳим» ҷой дошта қариб, ки фарқ намекунад.

Баррасии хеле кӯтоҳи ахбори «Қонуни Масъудӣ» оид ба ҷашнҳо ва рӯзҳои муҳимми форсҳо дар ойини зардуштия маълум намуд, ки онҳо хеле мухтасар бошанд ҳам, ҳамаи паҳлӯҳои масъалаи мазкурро фаро гирифтаанд. Ба ғайр аз он, дар баъзе мавридҳо ҳамин гуна ахбори «Осор-ул-боқия»-ро пурра мекунад. Инчунин дар «Қонуни Масъудӣ» маълумоте ҷой дорад, ки басо нодир буда, дар «Осор-ул-боқия» дучор намеоянд.

Мақолаи мазкур оғози қор дар самти омӯзишу оммавигардонии ахбори «Қонуни Масъуди»-и Абурайҳони Берунӣ на танҳо оид ба ҷашнҳо ва рӯзҳои муҳими форсҳо, балки дигар маълумоти бо таъриху фарҳанги тоҷикон вобастаи ин рисола маҳсуб меёбад. Таҳқиқоти бунёдӣ дар ин самт танҳо дар ҳолати пурра ва дуруст истифода намудани нусхаҳои хаттии «Қонуни Масъудӣ» рӯи қор омаданаш мумкин аст. Зеро, ба муҳаққиқони муосири тоҷик дар муқоиса бо мутарҷимон ва ноширони «Қонуни Масъудӣ» ба забонҳои мухталиф, қор нусхаи хаттии он дастрас буда, ҳамкориҳои муаррихон, фарҳангшиносон, нусхашиносон ва ховаршиносонро тақозо дорад.

Ҷадвали ҷашнҳои форсҳо ва рӯзҳои муҳимми бузургӣ форсҳо дар ойини мӯғон

Ҷашнҳои форсҳо дар ойини мӯғон ва рӯзҳои муҳимми онон	Номи ин рӯз дар моҳ	Моҳе, ки дар он ин рӯз ҷашн гирифта мешавад	Шумораи рӯзҳое, ки аз моҳ то бад-ин рӯз гузаштааст
Наврӯзи шохӣ	Ҳурмуз	Фарвардинмоҳ	1
Наврӯзи Бузург, ки онро Наврӯзи асилзодагон хонанд	Хурдод		6
Оғози замзама	Суруш		17
Оғози фарвардагон	Фарвардин		19
Урдубиҳиштгон	Урдубиҳишт	Урдубиҳиштмоҳ	3
Оғози ғаҳанбори сеюм	Оштоз		26
Анҷоми ғаҳанбори сеюм	Анирон		30
Хурдодгон	Хурдод	Хурдодмоҳ	6
Оғози ғаҳанбори чорум	Оштоз		26
Анҷоми ғаҳанбори чорум	Анирон		30
Тиргон ва ин ҷашни ғусл аст	Тир	Тирмоҳ	13
Мурдодгон	Мурдод	Мурдодмоҳ	7
Шаҳриваргон, ки онро Озарҷашн хонанд	Шаҳривар		4

Оғози ғаҳанбори панҷум	Меҳр	Шаҳривармоҳ	16
Анҷоми ғаҳанбори панҷум	Баҳром		20
Меҳргон	Меҳр	Меҳрмоҳ	16
Ромрӯз, ки Меҳргони Бузург аст	Баҳром		20
Обонгон	Обон	Обонмоҳ	10
Оғози Фарвардинҷон	Аштод		26
Оғзи ғаҳанбори шашум	Аҳнуд	Андармоҳ ¹	1
Анҷоми Фарвардинҷон ва ғаҳанбори шашум	Ваҳишт		5
Баҳорҷашн, ки дар он барнишастани кӯса аст	Ҳурмуз	Озармоҳ	1
Озарҷашн	Озар		9
Ҷашни Ҳуррамрӯз, ки Навадрӯз номанд	Ҳурмуз	Даймоҳ	1
Ҷашни аввали Дай	Дайбозар		8
Оғози ғаҳанбори якум	Ҳур		11
Сирсуво	Ҷуси		14
Ҷашни дуёми Дай ва анҷоми ғаҳанбори якум	Дайбамеҳр		15
Пайкон	Дайбамеҳр		15
Шаби Говкил	Меҳр		17
Ҷашни сеюми Дай	Дайбадин		23
Баҳманҷана	Баҳман	Баҳманмоҳ	2
Барсадак	Исфандормуз		5
Шаби Садак	Обон		10
Обрезагон дар Исфаҳон	Анирон		30
Навиштани руқъаҳои кайдӯм	Исфандормуз	Исфандормузоҳ	5
Оғози ғаҳанбори дуём	Ҳур		11
Анҷоми ғаҳанбори дуём	Дайбамеҳр		15

¹ Дар матни нашри арабии «Қонуни Масъудӣ» (9,260) ва тарҷумаи русию ўзбекии он (1,с.237; 3,с.179) панҷ рӯзи иловагиро, ки форсиён «андаргоҳ» ва ё «андарҷоҳ» низ меғуфтанду дар охири моҳи панҷумашон Обонмоҳ меғузоштанд, ҳамчун моҳи алоҳида бо номи Андармоҳ оварда шудааст. Ҳол он, ки дар нусхаҳои хатии «Қонуни Масъудӣ», дар ҷадвали ба ҷашнҳои форсиён бахшида пас аз Обонмоҳ истилоҳи «андарҷоҳ» омадааст [10,с.60г; 11,с.45v; 12,с.44б; 14,с.48г]. Суханони моро, навиштаҳои Берунӣ оид ба панҷ рӯзи иловагӣ, ки дар «Осор-ул-боқия» ба назар мерасанд, тақвият мебахшанд. Ў қайд мекунад, ки форсиён дар маҷмуъ ин рӯзҳоро «панҷӣ» ва «андаргоҳ» меғуфтанд ва ҳар як рӯзи он номи худро дошт [2,с.82; 4,с.65; 8,с.24а; 13, 18б; 16,с.43]. Дар ҳамин ҷо шаш шакли номи ин рӯзҳо низ оварда шудаанд. Номи рӯзи якум ба гунаҳои Аҳндоҳ, Аҳнӯз, Ҳавнӯз, Аҳнузгоҳ ва Аҳнӯз, рӯзи панҷум бошад ба гунаҳои Биҳиштгоҳ, Вҳиштишт, Вҳиштбиҳишт, Вҳиштиштиштгоҳ ва Вҳуштишт ёд шудаанд. Дар Қонуни Масъудӣ бошад ин рӯзҳо дар шакли Аҳнуд ва Ваҳишт омадаанд (1,237; 5,44б; 8,с.260).

ПАЙНАВИШТ:

1. Абу Райхан Беруни. Канон Масуда // Избр. произведения. – Т. V. – Ч. I. Ташкент: Фан, 1973. – 648 с.
2. Абу Райхон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгориклар (Осор-ал-боқия) // Танланган асарлар. Ж. I. – Тошкент: “O‘zbekiston” NMIU, 2022. – 648 б.
3. Абу Райхон Беруний. Қонуни Масъудий // Танланган асарлар. Ж. IV. – Тошкент: “O‘zbekiston” NMIU, 2022. – 544 б.
4. Абурайхон Берунӣ. Осор–ул–боқия. – Душанбе: Ирфон, 1990. – 432 с.
5. Абӯрайҳони Берунӣ. Китоб–ут–тафҳим ли–авоили саноат–ит–танҷим. – Душанбе: Дониш, 1973. – 286 с.
6. Абу Райхан Бируни. Памятники минувших поколений / Избранные произведения. – Т. I. – Ташкент: Изд. АН УзССР, 1957. – 486 с.
7. Абурайхон Бируний. Осор–ул–боқия. – Техрон: Сипехр, 1377. – 611 с.
8. Абурайхон Бируний. Осор-ул ал-боқия ан ал-қурун ал-ҳолия. (Нусхаи Эдинбург - факсимиле)[Матн].–Тошкент: “Маънавият”, 2023. – 448 с.
9. Абурайхон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Бируний. Китоб ал-Қонун ал-Масудӣ. – Ч. I – Ҳайдаробод: Доират-ул-маорифи Усмония, 1954. – Усули дастрасӣ: <https://www.jphogendijk.nl/biruni/QM-Book2.pdf>
10. Абу Райхон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Бируний. Қонуни Масъудӣ фи-л-ҳайа ва-н-нучум // Берлин Ahlwardt 5667. Нусхаи рақамии китобхонаи давлатии Берлин. – Усули дастрасӣ: <https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht/?PPN=PPN646159240>.
11. Абу Райхон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Бируний. Ал-Қонун ал- Масъудӣ // Берлин Ms. Or. Quart 1613. Нусхаи рақамии китобхонаи давлатии Берлин. – Усули дастрасӣ: <https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht/?PPN=PPN866898093>
12. Абурайхон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Бируний. Ал-Қонун ал-Масъудӣ фи ал-ҳайа ва-ал-нучум // Захираи дастхатҳои арабии китобхонаи миллии Фаронса «Галлика». – Arabe № 6840. – 410 с.
13. Абурайхон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Бируний. Ал-Осор ал-боқия ан ал-қурун ал-ҳолия // Захираи дастхатҳои арабии китобхонаи миллии Фаронса «Галлика». – №.1489. – 342 с.
14. Муҳаммад ибн Аҳмад Бируний. Ал-Қонун ал-Масъудӣ // Китобхонаи Британия дар Лондон. – Or. 1997. Нусхаи рақамии китобхонаи рақамии Қатар. – Усули дастрасӣ: https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100022880536.0x000001
15. Бобоев Ю.А. Тарҷумаи тоҷикии боби ёздаҳуми китоби дуюми «Қонуни Масъудӣ»-и Абурайхони Берунӣ / Маводи конференсияи илмӣ-назариявии байналмилалӣ дар мавзӯи “Мақоми Абурайхони Берунӣ дар таърихи тамаддуни форс-тоҷик”, бахшида ба 1050-солагии мутафаккири бузург. – Бохтар, 2023. – С.54-62.
16. Таърихи халқҳои шарқи ал-Берунӣ / Зери таҳрири доктор Карл Эдуард Захау. – Лейпциг, 1878. – 501 с.

REFERENCES:

1. Abu Raikhan Beruni. Canon of Mas'ud. - Selected works. – Volume 5. Books 1-5. – Tashkent: Fan, 1973. – 648 pp.
2. Abu Rayhon Beruniy. Relics from Ancient People // Selected works. – Volume 1. Tashkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2022. – 648 pp.
3. Abu Rayhon Beruniy. Masudic Canon // Selected works. – Volume 4. Tashkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2022. – 544 pp.
4. Aburaikhon Beruni, Osor-ul-Bokiya, Dushanbe: Irfon, 1990. – 432 p.

5. Aburaihon Beruni. *Kitob-ut-Tafhim li-avoili sanoat-it-tanjim*. – Dushanbe: Donish, 1973. – 286 pp.
6. Abu Rayhan Beruni. *Monuments of Past Generations / Abu Rayhan Beruni // Selected works*. – V. I. – Tashkent: Ed. Academy of Sciences of the Uzbek SSR, 1957. – 486 pp.
7. Aburaikhon Biruni, *Osor-ul-Bokiya*, Tehron: Sipehr, 1377. – 611 pp.
8. Abu Rayhon Muhammad bin Ahmad al-Biruni. *Al-Athar al-baqiya an al-qurun al-khaliya*. (Edinburgh version-facsimile) [text].- Tashkent: Ma'naviyat, 2023. – 448 pp.
9. Abu Rayhan Muhammad ibn Ahmad al-Biruni. – *Kitab al-Qanun al-Mas'udi (Canon Masudicus)*. – Hyderabad: Osmania Oriental Publication Bureau, 1954. – Access mode: <https://www.jphogendijk.nl/biruni/QM-Book2.pdf>.
10. Abu Rayan Muhammad ibn Ahmad al-Biruni. *Qanuni Mas'udi fi al-hay'a wa-n-nuḡum // Berlin Ahlwardt №5667*. Digital version (Staatsbibliothek zu Berlin). – Access mode: <https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht/?PPN=PPN646159240>.
11. Abu Rayhan Muhammad ibn Ahmad al-Biruni. – *Al-Qanun al-Mas'udi // Berlin Ms. Or. Quart № 1613*. Digital version (Staatsbibliothek zu Berlin). – Access mode: <https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht/?PPN=PPN866898093>
12. Abu Rayḥān Muḥammad ibn Aḥmad al-Bīrūnī. *Al-Qānūn al-Mas'ūdī fi al-hay'a wa-al-nuḡūm // Reserve of Arabic manuscripts of the National Library of France "Gallica"*. – Arabe № 6840. - 410 pp.
13. Muhammad ibn Ahmad al-Biruni. *Al-Asar al-baqiya an al-qurun al-haliya*, *Bibliothèque Nationale*, Arabe №1489. – 342 pp.
14. Muhammad ibn Ahmad al-Biruni. *Kitab al-Qanun al-Mas'udi // London British Library Or. № 1997*. Digital version (Qatar digital library). – Access mode: https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100022880536.0x000001
15. Boboev Y.A. Tajik translation of the eleventh chapter of the second book of the Canon of Masud by Abu Rayhan Beruni // *Materials of the international scientific and practical conference on the topic "The place of Abu Rayhan Biruni in the history of the Persian-Tajik civilization" dedicated to the 1050th anniversary of the great thinker*. – Bokhtar, 2023. – PP.54-62.
16. *Chronology of Oriental People of Alberuni // Edited by Dr C. Eduard Sachau*. - Leipzig: In commission bay F.A.Brockhaus, 1878. – 501pp.

5.9 (10 01 00) ФИЛОЛОГИЯ

5.9 ФИЛОЛОГИЯ

5.9 PHILOLOGY

5.9.2 (10 01 03) ЛИТЕРАТУРА НАРОДОВ МИРА (ТАДЖИКСКО- ПЕРСИДСКАЯ ЛИТЕРАТУРА)

5.9.2 LITERATURE OF THE PEOPLES OF THE WORLD (TAJIK-PERSIAN LITERATURE)

5.9.2 АДАБИЁТИ ХАЛҚҲОИ ҶАҲОН (АДАБИЁТИ ФОРСУ ТОЧИК)

УДК 821.0

DOI 10.24412/2413-2004-2023-4-22-27

**ARABIC NAMES AND NICKNAMES
AS ONE OF THE SIGNS OF THE
INFLUENCE OF ARABIC
LANGUAGE ON TAJIK LANGUAGE
REFERRING TO 8th-10th CENTURIES**

Hamroboev Nasimjon Abdullojonovich, Dr of
Philology, head of editing-publishing department
under the SEI “KhSU named after academician
B.Gafurov” (Khujand, Tajikistan)

**НОМГУЗОРӢ ВА АЛҚОБИ
АРАБӢ ЯКЕ АЗ НИШОНАҲОИ
НУФУЗИ ЗАБОНИ АРАБӢ БА
ЗАБОНИ ТОЧИКӢ ДАР
ҶАРНҲОИ VIII-X**

Хамробоев Насимҷон Абдуллоҷонович,
д.и.ф., мудири шуъбаи таъбу наири МДТ
“ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров
(Хуҷанд, Тоҷикистон)

**АРАБСКИЕ ИМЕНОВАНИЯ
И ПРОЗВИЩА КАК ОДИН ИЗ
ПРИЗНАКОВ ВЛИЯНИЯ
АРАБСКОГО ЯЗЫКА НА
ТАДЖИКСКИЙ ЯЗЫК в VIII – X вв.**

Хамробоев Насимдҷон Абдуллоҷонович,
д-р филол. наук, зав. редакционно-
издательским отделом ГОУ «ХГУ им. акад.
Б.Ғафурова» (Худжанд, Таджикистан)
e-mail: knasim@mail.ru

It is underscored that after the Arab conquest and the spread of the Islamic religion, numerous elements of the Arabic language and traditions penetrated into the language, literature and culture of the conquered peoples, including the Tajik nation. The relevant elements include the influence of Arabic naming, which persists up to date and is perceived not as a foreign phenomenon, but as part of national cultural diversity. The main aim of the article is to study the reasons and factors aimed at the penetration of Arabic names, nicknames, nisbah and kunya as one of the signs of the influence of Arabic language on Tajik language referring to 8th-10th centuries. It is concluded that the Arabic language, and in particular Arabic names, nicknames, kunya, nisba, became widespread among the conquered peoples of Central Asia, however, despite this, traditional Tajik names did not completely disappear.

Key-word: naming, nickname, kuniya, nisba, Arabic language, Samanids, Ghaznavids, ruknuddavla, Nishapur, muarrabot

Зикр шудааст, ки баъд аз истилои араб ва густариш ёфтани дини ислом дар забону адабиёт ва фарҳанги халқҳои истилошуда унсурҳои зиёди забон ва суннатҳои арабӣ ворид гардиданд. Таъсири номгузориҳои арабӣ, ки то имрӯз идома дорад низ аз ҷумлаи чунин надидаҳо ба шумор рафта, он на ба ҳайси надидаи бегона, балки чун ҷузъи ғуногунии фарҳанги миллӣ шинохта шудааст. Масъалаи меҳвари мақолаи мазкур баррасии сабабу омилҳои таъсирпазирӣ аз номгузорӣ, куняву алқоб ва нисбаи арабӣ чун яке аз нишонаҳои

нуфузи забони арабӣ ба забони тоҷикӣ дар асрҳои VIII-X ба силки таҳқиқ кашида шудааст. Хулоса шудааст, ки ҳарчанд забони арабӣ, аз ҷумла номгузорӣ, куняву алқоб ва нисба дар байни халқҳои истилошудаи Осиёи Миёна густариши ҳамаҷониба пайдо кардаанд, номгузори анъанавии қадимаи тоҷикӣ қомилан аз байн нарафтааст.

Калидвожаҳо: номгузорӣ, лақаб, куня, нисба, забони арабӣ, фарҳанги тоҷикӣ, номгузори тоҷикӣ

Отмечается, что после арабского завоевания и распространения исламской религии, в язык, литературу и культуру покоренных народов, в том числе таджикского народа, проникли многочисленные элементы арабского языка и традиций. К таким элементам относится и влияние арабского именования, которое сохраняется по сей день и воспринимается не как инородное явление, а как часть национального культурного многообразия. Основной задачей является исследование причин и факторов проникновения арабских имен, прозвищ, нисбы и куньи как одного из признаков влияния арабского языка на таджикский язык в VIII-X вв. Делается вывод, что арабский язык, и в частности арабские именования, прозвища, кунья, нисба получили повсеместное распространение у покоренных народов Средней Азии, однако, несмотря на это, традиционные таджикские именования полностью не исчезли.

Ключевые слова: именование, прозвище, кунья, нисба, арабский язык, таджикская культура, таджикское именование

Introduction

In the 9th-10th centuries, as soon as the independent states came to power, including the Tahirians and Saffarians, the Persian-speaking people gradually gained their independence, and the Dutman princes, including the Somanians, came to power again through wars. Emigrated writers and scientists took this opportunity and returned to their homeland where they tried to promote the further development of their Persian-Tajik language and literature. However, the Arabic language together with its elements, such as naming, nicknames and genealogy, had already taken roots among the Persian speakers and continued rapidly its evolution. From the forerunners of the freedom movement, starting from Abulais Saffari and moving to the emirs and lords of Samani, they all had Arab names and surnames. Even patriotic and patriotic orators and writers, such as Daqqi and Firdawsi, who according to the consensus of opinion remained loyal to religion, language and history of their ancestors until the end of their lives (2,123-127) either out of desire or out of the sense of preservation, chose their personal position in Arabic name and **kunyi**. However, it should be emphasized that as soon as the Arabs arrived the tradition of Persian naming was not completely destroyed. During this period the local people who adhered to their old pre-Islamic traditions and the latter continued to adhere to their Persian names, but like these children, they reached knowledge, craft or political and state status, like others, as if they were in the Islamic civilized circle in which they constantly lived and, as a result, chose an Arab surname.

From this it becomes clear that although the newly independent states of the Tahirians, Saffarians, Somanians, Buwayhians, Ghaznavids and Seljuks had their own independent capital, center and borders, they were apparently subordinate to the central Abbasid caliphate, and they followed the traditions, customs and rules of Islam without protesting (10, v. 2,458) In particular, most of these townsmen and emirs had Arabic names and surnames, the Samani emirs who were themselves Persian language teachers, and the Ghaznavid Turks who were considered their successors chose Arabic surnames for themselves and their children. Of course, among these princes there were some people who alongside with bearing popular Arabic nicknames, also had

Persian names. Among them there were Abu Mansur Izuddawla - "Bakhtiyor" and his daughter - the wife of caliph at-Ta'i "Shahizaman", Izuddawla - "Panokhhusrav" and one of Ruknuddawla's sons - "Firuz" and Alouddawla himself - "Kokuya".

Moreover, Persian names were slowly reviving. None of the Dailamians of Oli Ziyar, even Qabus who had a significant position and skill in the Arabic language chose Arabic names either for himself or for his children. As well as other subordinate commanders of this family who ruled in Azerbaijan and other regions also did not have Arabic names.

In this context the names and nicknames of kings, emirs, rich people, and sovereigns were first of all taken from two languages, i.e. simple and small names were formed from Persian names and nicknames; the latter being created from Arabic constructions which is due to the existence of Persian names, on the one hand, and, on the other hand, it confirmed the revival of old naming traditions.

It goes without saying that Arabic naming was popular among the masses as well, except for the people of Daylamistan. For example, how the Arabic names changed in the dialects of the Iranian people can be seen from prevalence more clearly observed according to the historian of the city Muqaddasi. Muqaddasi says: "The people of Ray changed their names and called their children "Ali", "Hasan" and "Ahmad" "Aliko", "Hasiko" and "Hamiko", and the people of Hamadan used the variants "Ahmed", "Muhammad" and "Isa" they pronounced them as "Ahmadlo", "Muhammadlo" and "Ishlo", and in Sova "Abulabbasan", "Hasanon", "Jafaran" (8, vol. 1,398). Two points are evident from this saying of Muqaddasi: firstly, the signs of a word change as a result of their use in local dialects, and secondly, the spread of Arabic names among the masses of people becomes clear as utterly evident.

In 10th-15th centuries, Persians, like Arabs considered the possession of an Arabic **kunya** as a sign of their greatness and status because no famous representative of science, literature, art and skill, religious leaders, poets and scholars of this era can be found in historical sources without an Arabic **kunya**. Even Mardovij, the hero, who always dreamed of restoring the Iranian monarchy and reviving the ancient customs and traditions, had the name "Abulhajjoj" (7). Also, his son - Qabus, who always refused to take **kunya**, had nothing against its possession by most of his grandchildren (3, 326). In general, people like Daqiqi and Abulaysi Saffar and his son Muhammad who always ignored and hated the Arabic language were famous for their nicknames "Abu Mansur", "Abu Yusuf" and "Abu Hafs" (3, 327).

The emirs of Somoni and Buvayhians also all had Arabic **kunyas**, among the Arabian citizens of Azerbaijan the choice of **kunya** was also an act of a pioneer, but the rulers of Daylaminajad, in comparison with others, preferred the Arabic **kunya** less or at least chose a mixed Arabic-Persian one. Like Abu Kannajjar whose cousin was Anushervan ibn Qabus Abu Sivar was also the cousin of Shapur ibn al-Fazl who originated from the Ganja warriors and went to the Roman war with Qabus ibn Vushmgir (12, 49).

Turkish servants and slaves who were originally in the service of Iranian kings and had Turkish names, but when they entered the political scene they also adopted Arabic names as well as Arabic surnames. Similar to Mahmud of Ghaznavi who reached high political positions from the Samani amirs and chose the surname "Abul Qasim", the emir of Tus - Arslan al-Jazib was called "Abul Haras" during the reign of Sultan Mahmud the fact being primarily accounted for Arabic Kunia; the information reigning among the Ghaznavid Turks.

In addition to the Arabic name, most of them kept their a Persian name at the end. For example, the name of Khalaf ibn Ahmad appears in the chronicles as follows: "Abu Ahmad, Khalaf ibn Abijafar, Ahmad ibn Abilais, Muhammad ibn Khalaf ibn Laisibni, Farqad ibn Salim ibn Mohan" (11, 265-266).

It goes without saying that the Arabic **kunya** was popular not only among businessmen and officials, but also among private and public societies of Great Khurasan which was confirmed by Muqaddasi in his book: the Kuniya of the people of Isfahan is called, for example as "Abu Muslim" and the Kuniya of the people of Qazvin is "Abulhasan"...and most of the names of the people of Gurgan are "Abusadiq", "Aburrabe" and "Abunna'im", and with the people of Tabaristan are "Abuhamid" is rather popular (8, 368, 398).

Since the 19th up to the 15th centuries Arabic names and nicknames, also flourished among the Persian people. Arabic nicknames were first used among the caliphs, and then they were borrowed by their relatives. Starting from Abulais Saffar and going further to the kings of Somoni, Buwayhi and Ziyari, khans of Turkestan and Seljuk Turks, as well as to many nobles and great men of religion and knowledge we find out that they all had Arabic nicknames.

The nicknames in question can be divided into two groups. The first team deals with honorable mentioning and the second one embraced general title. Titles of honor were mostly issued by the caliphs to independent princes and rulers, and by them to ministers, owners, chiefs and relevant scholars of the court. The caliphs did not always give these nicknames to princes and townspeople out of desire, but they agreed to this order as needed. Sometimes, in order to tame people who were in danger of rebellion, such as Yaqub Lais Saffari, who neither knew Arabic nor had any interest in it, but had the characteristics of leader and youth, the Abbasid caliphs gave him the nickname "Malikuddunya" (11, p.180). Sometimes they were given to them at their own request or under compulsion, as Sultan Mahmud of Ghaznavi got his second nickname - Aminulmillah from this way (8, vol. 1, p.265).

In addition, the development of such nicknames as Kuniya among princes and townspeople was not forced uniform because most of the Samani kings, starting with Ahmad ibn Ismail (295-301) and later, after their death or during their lifetime were given honorary nicknames, such as "**martyr prince**", "**Amir Rashid**", "**Amir Razi**", "**Amir Sadid**" and others considered as being worthy. According to Muqaddasi it is clear that the Samani emirs themselves did not pay much attention to high titles, because most of the nicknames of the Samani emirs, except for "**mozi**" and "**martyr**", even other nicknames, such as "**hamid**" and "**said**" were preserved (8, vol. 1, p.337-338); as being alleged, new names spared a human being from evil.

The Buwayhians and Ghaznavids, unlike the Samani amirs, paid more attention to honorary titles. As told by Ali Boya, when three brothers reached the city, all three of them were honored by the Abbasid caliphs with the nicknames Alouddavla, Muizuddavla and Ruknuddavla (6, p.45-49). The kings of the Turkic nation paid more attention to Arabic nicknames and titles than the citizens of the Persian nation, as most of them were not satisfied with one nickname, they wanted several nicknames from the Abbasid caliphs. In particular, Khaqan of Samarkand who was a contemporary of Sultan Mahmud, received three honorary titles from the caliph: "Zahiruddawla", "Muin Khalifatullah" and "Malik-ush-Sharq wa-s-Sin". Mahmoud Ghaznavi also received the nickname "Yaminuddawla" from the caliph al-Qadirbillah as soon as he ascended the throne. This time, in order not to be inferior to the Khan of Samarkand, he requested another nickname from the Khalifat. However, the caliph was reluctant, and as a result of many correspondences, he was given the nickname "Aminulmilla" after which "he became known around the world as "Sultan Yaminuddawla wa Aminulmilla" (1, p.89). His descendants also continued this tradition in the best form until the crisis of their government. Among the pilgrims, Qabus and Kaikovus were also famous for the honorary titles of Shamsulmaoli and Unsurulmaoli.

The second group includes general Arabic nicknames, most of them were taken from the titles of various areas of state and clerical affairs, such as "judge", "imam", "ariz sipoh", "hajib", "secretary" and so on. In addition, sometimes some common nicknames and the names of major

organizations were made from a combination of two languages, that is, from combining an Arabic word with a Persian word. For example, the nickname "Khoja Amid" was given by Abulfazli Bayhaqi as a title of respect for several nobles of Khorasan, or from the Persian word "devan" with the addition of an Arabic word as the title of administrative departments, such as "devani arz" (1, p.236), "devani istifa", "Divan Rasa'il" (1, p.188) and others were built as well.

Also, other common Persian nicknames such as "Solor", "Sipahsolor", "Shor", "Isfahbad" and the like, according to the birth rituals of every region of Khurasan and North Nahr, were common among the people. Osor-ul-Baqiyya" (5, p.100-103; p.132-135) has been reviewed in details.

Among the other phenomena of dispersing the seeds of the Arabic language in Iranzam, or the introduction of Arabic elements into Persian-Tajik, was a replacement of the names of regions or places with their Arabic equivalents, or the so-called Arabization of those names.

The sign and expression of this promise can be observed abundantly from the geographical, historical and literary sources of 7th -16th centuries. Many Arabic names were referred to Iranzamin due to their similarity with the cities and places of the cities of Arabia or Iraq. As a result of their conquests, when the Arabs settled in some place in Iran they likened that place to one of their territories, and as a result, they changed the Persian name of that place to another Arabic name, or put the same name of their place here. The confirmation of this statement can be found in the book "Ahsan-ut-Taqasim", whose owner says: "...Bukhaira is a city in Kufa, a village in Persia, a residence in Sistan, and a mountain in Nishapur... Salwan is a town in Iraq and a city in Egypt and a village in Nishapur. Karkh is a city in Samira and a mountain is in Baghdad... and Karkh is a city in Khuzestan" (8, vol. 1, p.24-30).

Also, the names of some places, especially Eastern Khorasan have been changed into Arabian names by attributing them to some great figure or a tribe of Arabs. According to the example, the author of the book "History of Bukhara" writes: "Pass through the "Bani Sa'd door" and "Bani Asad door". And this door in Jahiliyyah is called "as a sealed door" (9, p. 65).

Moreover, many of the geographical names that have remained with their original titles have been changed, such as Juzjan instead of Guzgon, Kumis instead of Kumish, Jurfazikon instead of Gulpoyagon, etc. In general, there are a lot of such names and their opposites in geographical and historical sources and this phenomenon can be discussed and researched in the center of a large book.

ПАЙНАВИШТ:

1. Абӯшараф Носеҳ ибни Зафари Ҷурфодиконӣ. Тарҷумаи Таърихи Яминӣ. Муқаддима, таҳия, таҳия, таълиқот, луғот ва феҳристи Н.Ғиёсов. - Хучанд: Ношир, 2013. - 420с.
2. Аззом, Абдулваҳҳоб. «ал-Қоҳира ва ат-Тус». Маҷалла «ар-Рисола», №301. – ал-Қоҳира, 1939. Саҳ. 123-127.
3. Аҳмад Тоҳири Ироқӣ. Куния дар забони форсӣ // Номаи минавӣ. –Техрон, 1375. - Саҳ.326.
4. Байҳақӣ, Муҳаммад ибни Хусайн. Таърихи Байҳақӣ. Тасҳеҳи Алиакбари Файёз, ба эҳтимоми Муҳаммад Ҷаъфари Ёҳақӣ. – Маиҳад: Донишгоҳи Фирдавсӣ, 1383. -816саҳ.
5. Берунӣ, Абӯрайҳон. Осор-ул-боқия. - Душанбе: Ирфон, 1990. - 432с.
6. Ғуломризо Фидоии Ироқӣ. Ҳаёти илмӣ дар аҳди Оли Бӯя. –Техрон: Интишороти Донишгоҳи Техрон, 1383. –саҳ.45-49.
7. Деҳхудо, Алиакбар. Лугатномаи Деҳхудо. CD, ривояти дуввум. Мадхали “Мардович”
8. Муқаддасӣ, Муҳаммад ибни Аҳмад. Тарҷумаи аҳсан-ут-тақосим фӣ маърифат-ил-ақолим. Тарҷумаи Алинақии Мунзавӣ. Ҷилди I. – Техрон: Бунгоҳи тарҷума ва наири осор, 1383. – 380 саҳ.
9. Наршахӣ, Абубакр. Таърихи Бухоро. - Душанбе: Дониш, 1979. -118с.

10. Сафо, Забеҳулло. Таърихи адабиёт дар Эрон. Ҷ.2. - Техрон: Фирдавс, 1373/1953. – саҳ. 458.
11. Таърихи Систон. Таҳияи матн, муқаддима, тавзеҳот ва феҳристҳо аз Муҳаммадйусуф Имомов ва Абдушукри Абдусаттор. Душанбе: Бухоро, 2014. - 352с.
12. Унсуралмаоли Кайковус ибни Вушмгир. Қобуснома. Ба тасҳеҳи Ғуломҳусайни Юсуфӣ. Техрон: интишороти илмиву фарҳангӣ, 1383. – 609с.

REFERENCES:

1. Abu Sharaf Naseh ibn Zafar Jurfadiqani. Translation of the History of Yamini. Introduced, enlarged, revised, translated and indexed by N. Ghiyassov. - Khujand: Publisher, 2013. - 420 p.
2. Azzam, Abdul Wahhab. "al-Qahira and al-Tus". Magazine "ar-Risola", No. 301. - Cairo, 1939. pp. 123-127.
3. Ahmad Tahir Iraqi. Kuniya in Persian language // Sample letter. - Tehran, 1375. – pp. 326.
4. Baihaqi, Muhammad ibn Husain. History of Baihaqi. Edited by Aliakbari Fayyaz, attributed to Muhammad Jafari Yahaqi. - Mashhad: Ferdavsi University, 1383. -816 pp.
5. Beruni, Aburayhan. Osor-ul-Baqiya. - Dushanbe: Cognition, 1990. - 432 p.
6. Gholomrizo Fidayi Iraqi. Scientific life under the rule of Oli Boya. -Tehran: Publications of the University of Tehran, 1383. Pp. 45-49.
7. Dekhudo, Aliakbar. Dictionary of Dekhdo. CD, second narrative. "Mardovij".
8. Muqaddasi, Muhammad ibn Ahmad. Translation of Ahsan-ut-Taqaṣim fi Maḡnab-il-Aqalim. Translated by Alinaqi Munzavi. Volume 1. - Tehran: Translation and publication of works, 1383. - 380 pp.
9. Narshahi, Abu Bakr. The History of Bukhara. - Dushanbe: Knowledge, 1979. -118 pp.
10. Safo, Zabehullah. The History of literature in Iran. V.2. - Tehran: Firdavs, 1373/1953. – 458 pp.
11. History of Sistan. Preparation of the text, introduction, explanations and indexes by Muhammadyusuf Imamov and Abdushukuri Abdusattar. Dushanbe: Bukhara, 2014. - 352 pp.
12. Unsuralmaoli Kaikovus ibn Vushmgir. Nightmare. Edited by Ghulamhossein Yusufi. Tehran: scientific and cultural publications, 1383. – 609pp.

**ИЗ ИСТОРИИ РУССКИХ
ПЕРЕВОДОВ «ШАХНАМЕ»
А. ФИРДОУСИ**

Шарипов Васид Абдухаликович, канд. пед. наук,
доцент кафедры русской и зарубежной
литературы ГОУ «ХГУ имени акад. Б. Гафурова»
(Худжанд, Таджикистан)

**АЗ ТАЪРИХИ ТАРҶУМАҲОИ
РУСИИ “ШОҲНОМА”-И
А.ФИРДАВСӢ**

Шарипов Восид Абдухолиқович, н.и.педагог.,
дотсенти кафедраи адабиёти русӣ ва хориҷии МДТ
“ДДХ ба номи акад. Б.Гафуров” (Хуҷанд, Тоҷикистон)

**FROM THE HISTORY
OF RUSSIAN
TRANSLATION OF
“SHAHNAME” BY A.FIRDAWSI**

Sharipov Vasid Abdukhalikovich, candidate of
pedagogical sciences, associate professor of Russian
and Foreign Literature department under SEI “KhSU
named after academician B.Gafurov” (Khujand,
Tajikistan) **e-mail:** saripovvosid@mail.ru

Кратко перечисляются переводы, названы европейские и русские переводчики великой поэмы Абулькасима Фирдоуси «Шахнаме». Отмечено, что составной частью фирдоусиеведения являются переводы прославленного шедевра персидско-таджикской литературы. Представлены данные о первых научных изданиях "Шахнаме" в Европе и России. Особый упор делается на русские переводы поэмы, подчеркнуто, что переводами «Шахнаме» на русский язык занимались В. А. Жуковский, А. Грузинский, М. М. Дьяконов, М. Лозинский, С. Соколов, В. Державин, С. Липкин, Ц. Бану-Лахути, В. Г. Берзнев. На основе аналитического и критического рассмотрения литературы по теме исследования представлен вывод, что интерес к гениальному творению А. Фирдоуси в XX и в первой четверти XXI века заметно возрастает.

Ключевые слова: «Шахнаме» А. Фирдоуси, фирдоусиеведение, русские переводы, переводчики, В. А. Жуковский, М. Лозинский, Ц. Бану-Лахути

Ба таври мухтасар тарҷумаҳои «Шоҳнома»-и бузурги Абулқосими Фирдавсӣ ва мутарҷимони аврупоӣ ва русии он номбар шудаанд. Зикр мегардад, ки тарҷумаҳои шоҳасари маъруфи адабиёти форс-тоҷик ҷузъи ҷудонашавандаи фирдавсииноӣ ба ҳисоб меравад. Маълумот дар бораи аввалин наишроҳои илмии «Шоҳнома» дар Аврупо ва Русия оварда шудааст. Ба тарҷумаҳои русии достони безавол таваҷҷуҳи хоса зоҳир шуда, таъкид мешавад, ки дар тарҷумаи «Шоҳнома» ба русӣ В. А. Жуковский, А. Грузинский, М. М. Дьяконов, М. Лозинский, С. Соколов, В. Державин, С. Липкин, Ц. Бону- Лахутӣ, В Г Берзнев саҳмгузор мебошанд. Дар асоси баррасиҳои таҳлилӣ ва интиқодии адабиёти марбут ба мавзӯи тадқиқот муаллиф ба хулоса меояд, ки таваҷҷуҳ ба эҷодиёти дурахшони А.Фирдавсӣ дар асри XX ва ҷорӣ аввали садаи XXI беи аз ғайри меафзояд.

Калидвожаҳо: «Шоҳнома»-и А.Фирдавсӣ, фирдавсииноӣ, тарҷумаҳои русӣ, мутарҷимон, В.А.Жуковский, М.Лозинский, Ц.Бону-Лахутӣ

The article briefly lists the translations, naming European and Russian translators of the great poem “Shahname” by Abulkasim Firdawsī. It is noted that an integral part of Firdawsī studies are translations of the famous masterpiece of Persian-Tajik literature. Data on the first scientific publications of the Shahname in Europe and Russia are presented. Particular emphasis is placed on Russian translations of the poem; it is emphasized that V. A. Zhukovsky, A. Gruzinsky, M. M. Dyakonov, M. Lozinsky, S. Sokolov, V. Derzhavin, S. Lipkin were involved in translations of the Shahname into Russian, Ts. Banu-Lahuti, V. G. Berznev. Based on an

analytical and critical examination of the literature on the research topic, the conclusion is presented that interest in the brilliant creation of A. Firdawsi in the 20th and first quarter of the 21st centuries is growing noticeably.

Key words: "Shahname" by A. Firdawsi, Firdawsi studies, Russian translations, translators, V. A. Zhukovsky, M. Lozinsky, Ts. Banu-Lahuti

Имя гениального Абулькасима Фирдоуси (ок. 940, г. Тус - 1020 или 1030, там же) издревле золотыми буквами вписано в историю мировой литературы и научной мысли, ибо его выдающееся творение «Шахнаме» (др. варианты: «Шах-наме», «Шах-намэ», «Шах-Наме», «Шах-Намэ» перс. شاهنامه - Книга царей), «Книга о царях», «Царь-книга», «Царская книга») с момента его создания и до настоящего времени является предметом особого интереса миллионов читателей, исследователей и деятелей культуры.

Изучение специальной литературы о жизни и творчестве А. Фирдоуси свидетельствует, что в XX и первой четверти XXI века становится всё больше исследований, посвященных биографии А. Фирдоуси и различным аспектам его гениального творения. Это доказывает, что основательное и всестороннее изучение прекрасного образца классического эпоса, написанного на феодальном Востоке в X-XI вв., и личности его творца началось лишь сейчас.

Чем больше мы отдаляемся от времени создания книги и жизни А. Фирдоуси, тем более повышается интерес к «Шахнаме» и к личности поэта, расширяется круг произведений, посвященных поэме и гению её творца, ибо многие аспекты бессмертного эпоса находятся на начальной стадии научного исследования.

Проверенным и надежным средством упрочения и расширения взаимосвязей, а следовательно, и взаимообогащения национальных литератур является художественный перевод произведений одной литературы на язык другого народа. Составной частью фирдоусиеведения стали переводы «Шахнаме».

Настоящая статья – вступительная часть к решению глобальной научной проблемы, связанной с русскими переводами «Шахнаме» А. Фирдоуси. Этим вызван наш интерес к истории вопроса.

Кратко указав в работе переводы поэмы на языки других народов мира, мы ограничимся лишь констатацией фактов, связанных с русскими переводами «Шахнаме», ибо материал огромен, а объем статьи не позволяет затронуть проблему специфики и адекватности переводов, выполненных разными авторами в разное время, дать примеры их сравнительного анализа, рассказать о творческой лаборатории переводчиков и т.д. Но мы намерены в последующих исследованиях непременно обратиться к этим аспектам, связанным с переводами гениального творения Фирдоуси.

Авторитетные источники сообщают, что «...первое научное издание "Шахнаме" было осуществлено в Индии английским учёным Т. Маканом на основе 17-ти рукописных списков (1829). Позднее в Париже вышло издание французского учёного Ж. Моля на основе 30 списков (1838-78); оба были подготовлены по текстам поздних (после XV в.) рукописей, которые к тому же не были описаны издателями. Немецкий учёный И. А. Вуллерс издал текст, составленный путём сличения изданий Макана и Моля (опубл. 3 тома из 9, 1877-84). Это неоконченное издание было завершено в Тегеране к тысячелетнему юбилею Фирдоуси в 1934-36 гг. иранскими учёными С. Нафиси, М. Икбалем и М. Минови. Впервые научное издание текста "Шахнаме" на основе современных методов текстологии, разработанных Е. Э. Бертельсом, и с привлечением древнейших рукописных списков (XIII и XIV вв.) было осуществлено Институтом востоковедения АН СССР (т. 1-9, 1960-71). С 1971 г. этот текст под новой редакцией переиздаётся в Тегеране». [1, с. 470].

В фирдоусиедении значительным авторитетом пользуется и фундаментальное исследование Т. Нёльдеке «Иранский национальный эпос» [8, с. 685].

Предметом особого интереса читателей и исследователей должен стать обстоятельный историко-литературный очерк А. А. Старикова «А. Фирдоуси и его поэма «Шахнаме», включенный как приложение в первый том русского перевода, выполненного Ц. Б. Бану-Лахути [7, с. 459], где исследователь дает ценные сведения о «Шахнаме» и об А. Фирдоуси, анализирует основные этапы изучения поэмы, говорит о художественном мастерстве автора, языке, стиле, ведущих идеях бессмертной поэмы и т. д.

Поэма и её фрагменты были переведены на многие языки народов мира: «...наиболее интересен для научной истории персидского текста арабский перевод аль-Бандари Исфаганского 1218 -1227 гг. (рукопись в Париже и Берлине); английский сокращённый перевод, то стихом, то прозой, Джеймса Аткинсона (Лондон, 1832); французский прозаический перевод Ж. Моля (Париж, 1838-78); немецкие: а) антологический стихотворный перевод Адольфа Фридриха фон Шака, «Heldensagen v. F.» (Берлин, 1865); б) посмертный Фридриха Рюккерта, «Königsbuch» (Берлин, 1890), художественный и точный, но ограничивается только героической эпохой; «Rustem und Sohrab», издан при жизни Рюккерта (Эрланген, 1838) - не перевод, а вольная переделка. Итальянский вольный стихотворный перевод Ит. Пицци (Турин, 1886-1888); В. А. Жуковский ещё в XIX веке создал «вольное подражание» вольной переделке Рюккерта под названием «Рустем и Зораб» (= Сохраб); также небольшой эпизод из «Шахнаме» («Смерть Иреджа») и отдельные отрывки из поэмы были переведены на русский язык князем Д. Цертелевым, опубликован в «Русском вестнике» 1885, № 12; украинский перевод А. Е. Крымского с персидского оригинала доведён до царя Менучихра (опубликован в львовском журнале «Життя і слово», 1895)» [2, с. 61-68].

В литературе, относящейся к первому тому полного перевода, помимо указанных, называются ещё и другие переводы: «Champion J. The Poems of Ferdosi Translated from the Persian by v I., Calcutta, 1785 (4 ed., London, 1788). [Первая попытка дать полный перевод «Шахнаме»]; Gorres Joh.-Jos. Das Heldenbuch von Iran aus dem Schah-Nameh des Firdussi... in zwei Banden. Berlin, 1820. Atkinson J. The Shah Nameh of the Persian Poet Firdausi translated and abridged in prose and verse... London, 1832 (1886, 1892). Shack A. F., von... Heldensagen des Firdusi — 1. Lief., Berlin, 1865; 1 Lief., Stuttgart, 1877; Schlechta-Wssehrd O. Firdousi. «Jusuf und Suleicha» Romant. Heldengedicht. Aus dem persischen zum 1 Male iibertragen... Wien, 1889. Warner A. G. The Shahnama of Firdausi vol. I—VIII. London, 1905—1923 [белые стихи]; Абу-л-Касим Фирдоуси Тусский. Шах-намэ. Под ред. Ю. Абуладзе и др., I т. Тифлис 1916, II т. Тбилиси 1934 г. — на груз. языке [Грузинские версии обработки «Шахнаме» («Ростомияни» и др.)]» [2, с. 61-68].

Данное обстоятельство способствовало ещё большему расширению географии чтения и изучения «Шахнаме», а следовательно, и сферы её влияния.

В статье «Фирдоуси», включенной в Большую советскую энциклопедию, М.-Н. О. Османов перечисляет авторов русских переводов «Шахнаме»: это В. А. Жуковский, С. И. Соколов, М. Лозинский, С. Липкин, В. Державин, Ц. Бану-Лахути, М. Дьяконов, И. Сельвинский [1, с. 470].

Источники известных переводов «Шахнаме» А. Фирдоуси до 1955 г. приведены в библиографии к первому тому полного русского перевода поэмы [8] и Л. Ф. Векслером в тематической библиографии Института востоковедения Академии наук СССР, посвященной Абулькасиму Фирдоуси [2, с. 61-68].

Согласно данным этих авторитетных источников, переводами «Шахнаме» на русский язык занимались А. Грузинский, Девиэт, М. М. Дьяконов, В. А. Жуковский, М. Лозинский, С. Соколов, В. Державин, С. Липкин, Ц. Бану-Лахути, В. Г. Берзнев [2].

Прозаический перевод отрывков из «Шахнаме» сделал В. Зотов, часть сатиры на султана Махмуда Газневидского перевел А. Н. Струговщиков. Основные части поэмы для учащихся общеобразовательных школ в виде пересказа были осуществлены С. Улуг-заде; пер. с тадж. Н. Улуг-заде. Имеется литературный пересказ Н. Кондыревой [2]. Есть данные, что переводом отдельных фрагментов «Шахнаме» занимался и Л. Н. Гумилев (сын Николая Гумилева) [3, с. 48].

В книге «Тонкости перевода» («Шигардхои таржума») таджикский литературовед А. Самадов относит к числу авторов русских переводов отдельных фрагментов «Шахнаме» С. Липкина, В. Державина, И. Сельвинского, М. Лозинского, К. Липскерова, М. Дьяконова, Л. Пеньковского, М. Зотова, С. Соколова, В. Левики, В. Звягинцева, Р. Ашкинадзе [6, с. 57].

К сказанному следует добавить, что, несмотря на весомый вклад указанных авторов в дело перевода бессмертного творения Фирдоуси, полный перевод «Шахнаме» на русский язык (1957-1989) с подлинника в шести томах по изданию Вуллерса-Нафиси был осуществлен только Ц. Б. Бану-Лахути под редакцией А. Лахути. Пятый и шестой тома перевели Ц. Бану-Лахути и В. Г. Берзнев.

Разные источники называют разный объем текста оригинала. В переводе Ц. Б. Бану-Лахути насчитывается 52 009 бейтов, следовательно, 104 018 строк.

По рассказам самой Цецилии Бенциановны Бану-Лахути, на Первом съезде советских писателей (1934) М. Горький посоветовал ей заняться переводом поэзии Востока на русский язык, ибо в лице Абулькасима Лахути она имеет бесподобного советника и помощника [6]. Ц. Б. Бану-Лахути остановила свой выбор на «Шахнаме».

Отдавая должное редактору перевода, в приложении к первому тому Ц. Б. Бану-Лахути писала: "Работа над переводом сочеталась с изучением текста поэмы в оригинале под руководством редактора перевода поэта Абулькасима Лахути. Ряд толкований, по-новому освещающих отдельные места подлинника, интересные гипотезы относительно неясных или испорченных переписчиками мест, выявление случайно оставшихся в тексте повторений-вариантов - во всём этом основная заслуга принадлежит Абулькасиму Лахути" [8, с. 418].

Было важно, чтобы выдающийся шедевр персидско-таджикской литературы не ограничил сферу своего идейно-художественного влияния границами Ирана, Таджикистана и отдельных регионов Афганистана, а стал достоянием многомиллионных масс читателей, ибо русский язык – один из шести официальных языков ООН, которым в настоящее время в мире владеет 258,2 млн человек. Следовательно, перевод «Шахнаме» на русский язык дал бы возможность такому количеству граждан мира при желании приобщиться к духовному богатству памятника письменности эпохи Средневековья.

Как было отмечено, в России с «Шахнаме» Фирдоуси познакомились после вольного перевода В. А. Жуковского (1849), сделанного им с вольной же переделки Рюккерта поэмы «Рустем и Зораб» (Сохраб). В статье «Исследование «Шахнаме» в русской литературе» («Татаббуи «Шоҳнома» дар адабиёти рус») А. Самадов отмечает, что настоящую поэму можно назвать и произведением перевода, и личным текстом поэта [6, с. 63-69].

Ценные сведения относительно дальнейшей организации научной деятельности по подготовке русских переводов содержатся в статье Я. Д. Чечнева «К истории издания персидских авторов во «Всемирной литературе». Реконструируя и аналитически рассматривая протоколы заседаний Восточной коллегии данного авторитетного

издательства, исследователь приходит к мысли, что основные события по организации русского перевода «Шахнаме» развернулись в 1919 г. [9, 9].

Весьма значимы в дальнейшем расширении и углублении исследований, посвященных жизни Фирдоуси и «Шахнаме», торжества по случаю 1000-летия со дня рождения поэта. Это прежде всего международные конгрессы в Советском Союзе (сентябрь 1935 г., Ленинград, Москва) и Иране (октябрь 1935 г., Тегеран), Первый съезд Союза писателей СССР (1934 г.), Первый съезд союза писателей Таджикистана (1934 г.).

«Можно прямо утверждать, что тегеранский Международный конгресс иностранных ориенталистов стал не только юбилейным манифестационным собранием, а получил известное научное значение, в значительной степени под давлением того факта, что в соседнем Иране Советском Союзе по случаю юбилея Фирдоуси была развернута огромная научно-исследовательская деятельность, посвященная Фирдоуси, его творчеству и его эпохе» [4, с. 8].

В послесловии к первому тому «От переводчика» Ц. Б. Бану-Лахути, отмечая задачи и трудности, стоявшие перед нею и А. Лахути, пишет: «Советский читатель ждет полного поэтического перевода «Шахнаме» на русский язык, осуществленного непосредственно с подлинника. Сделать хотя бы первые шаги в этом направлении — такова задача, поставленная перед собой автором и редактором настоящего перевода.

При выполнении этой задачи нас ждали трудности двоякого рода: во-первых, следовало бережно, без искажений воспроизвести мысли и образы литературного памятника тысячелетней давности; во-вторых, предстояло дать читателю хотя бы отдаленное представление о музыке стиха Фирдоуси» [8, с.418].

Безусловно, Цецилии Бану-Лахути удалось передать в своем переводе, вобравшем научную точность вместе с художественной выразительностью, все тонкости содержания шедевра А. Фирдоуси. Помимо того, она, удачно выбрав для перевода вместо популярного пятистопного ямба четырёхстопный усеченный амфибрахий, более соответствующий стихотворному размеру «Шахнаме» (мутакориб), добилась благозвучия, характерного для языка оригинала.

Следует отметить, что в популярном издательстве Библиотеки всемирной литературы в 1972 году вышел довольно объемный иллюстрированный, но неполный перевод «Шахнаме», выполненный В. Державиным и С. Липкиным. После издания полного русского перевода «Шахнаме» (1957-1989) переводчики, удовлетворенные достижениями Ц. Б. Бану-Лахути, больше не предпринимали серьёзных попыток дать какой-либо иной существенный перевод поэмы на русский язык, хотя значительно возрастает число исследований, посвященных многим другим аспектам бессмертного творения Фирдоуси.

По данным социальной сети Интернет, 15 мая 2014 года в честь Всемирного дня памяти классиков персидской поэзии Абулькасима Фирдоуси и Омара Хайяма, в Московского государственном лингвистическом университете должна была состояться Международная научная конференция «Взаимодействие литератур Ирана и России». Сообщение представляло собой объявление, сделанное накануне важного научного события. В работе конференции предполагалось участие известных иранских и российских ученых, поэтов, прозаиков, филологов и историков. Согласно программе конференции, в числе других сообщений, на ней планировалось слушание доклада доктора филологических наук, профессора Д.Г. Лахути «Проблемы перевода «Шахнаме» на русский язык». Однако справки, наведенные нами, свидетельствуют о том, что материалы конференции не были опубликованы (во всяком случае, в социальных сетях о них нет никаких данных), следовательно, доклады, сделанные на ней, не стали достоянием широкой научно-

педагогической общественности. По этой причине мы так и не выяснили, насколько серьезным и обстоятельным было сообщение профессора Д. Г. Лахути, являлось ли оно частью фундаментального научного исследования или кратким сообщением, подготовленным к конференции, насколько глубоко вник докладчик в разработку настоящей проблемы? В любом случае, тема серьезно нас заинтересовала, хотя ответа на интересовавшие нас вопросы мы так и не получили.

Перевод «Шахнаме» на русский язык значим и ценен ещё и тем, что адекватный перевод позволит представителям иных национальных литератур, скажем, стран СНГ, и всем, кому понятен русский язык, но кто далек от языка оригинала, заняться её переводом. Ведь в истории мирового художественного перевода давно имеются примеры переложений не с оригинала, а с язык-посредника.

Подчеркивая, что «художественный перевод имеет многовековую историю», К. И. Чуковский называет его «высоким искусством» [10, с. 5]. Безусловно, его лучшие образцы, например перевод Цецилии Бану-Лахути, достойны быть причислены к «высокому искусству».

Таджикские ученые посвятили ряд исследований русским переводам «Шахнаме». К их числу относится и известный литературовед А. Самадов. В преамбуле к сборнику статей А. Самадова «Тонкости перевода» («Шигардхои таржума») академик Н. Салимов определяет приоритетное направление его научно-исследовательской деятельности как исследование переводов наследия классиков персидско-таджикской литературы на русский и европейские языки. В статье «Исследование «Шахнаме» в русской литературе» («Татаббуи «Шохнома» дар адабиёти рус») А. Самадов знакомит нас с историей и вариантами русского перевода гениального творения Фирдоуси [6, с. 63].

Б. Р. Рахманов в докторской диссертации «Персидско-таджикская литература в контексте русско-восточных литературных связей первой трети XIX века» вновь обращается к вопросу об интерпретации сюжета о Рустаме и Сухробе в творчестве В. А. Жуковского [5].

Среди задач в кандидатской диссертации Г.П. Шозиёвой «Становление фирдоусиеведения в Таджикистане (30-40 гг. XX века)» имеют место и такие пункты: «оценить роль русских ученых и переводчиков в развитии фирдоусиеведения в Таджикистане; выявить и описать первые переводы, исследования таджикских ученых по проблемам фирдоусиеведения» [11, с. 7].

В лице Цецилии Бенциановны Бану все русскоязычные представители мира и люди, понимающие язык А.С. Пушкина, нашли выдающегося переводчика. Сделав достоянием широчайших масс читателей гениальное творение А. Фирдоуси, как это сделал бессмертный автор «Шахнаме», Ц. Бану, А. Лахути, В. Г. Берзнев, А. Азер, А. А. Стариков, В. Г. Луконин, выполнив колоссальный объем работы по художественному переводу, внося несомненную весомую лепту в дальнейшее духовное обогащение миллионов читателей, ещё более возвысив гений А. Фирдоуси, воздвигли и себе памятник бессмертия. Несомненно, пройдут тысячелетия, а народы мира будут читать не только вариант оригинала или русские переводы уникальной поэмы, но и всё новые и новые переводы «Шахнаме» на иные языки народов планеты.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Большая советская энциклопедия. Третье издание. Т.27. / гл. ред. А. М. Прохоров. – Москва: Изд-во Большой советской энциклопедии, 1977. – 470 с.
2. Векслер Л. Ф. Абулькасим Фирдоуси (Библиография) / В кн: Библиография Востока. Москва. Выпуск 8-9 (1935); Институт востоковедения Академии наук СССР. – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1956.-С.61-69

3. Гумилев Л. Н. Подвиг Бахрама Чубины / Подбор и перевод источников, вступительная статья и комментарий Л.Н. Гумилева. – Ленинград: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962. – 48 с.
4. <https://www.andersval.nl/publikatsii/484-proza/ocherk/11122-v-rabote-dzhelal-korkmasov-i-rossijsko-iranskije-otnosheniya>. (дата обращения: 20.11.2023)
5. Рахманов Б. Р. Персидско-таджикская литература в контексте русско-восточных литературных связей первой трети XIX века: дисс... д-ра филол. наук / Б. Р. Рахманов. – Душанбе, 2018. – 348 с.
6. Самадов А. Шигардхои таржума («Тонкости перевода») / А. Самадов. – Душанбе: Сабрина-К, 2016. – 183с.
7. Стариков А. А. Фирдоуси и его поэма «Шахнаме» / В кн.: Фирдоуси. Шахнаме. Т. I. – Москва: Изд. Академии наук СССР, 1957. – 675 с.
8. Фирдоуси. Шахнаме. Т. 1 / Подгот. Ц. Б. Бану. – Москва: АН СССР, 1957. – 675 с.
9. Чечнев Я. Д. К истории издания персидских авторов во «Всемирной литературе»: «Шахнаме» Фирдоуси (по архивным материалам). Часть 1 / Я. Д. Чечнев // Новый филологический вестник. - 2022. - №2 (61). – 9 с.
10. Чуковский К.И. Высокое искусство / К.И. Чуковский. – Санкт-Петербург, 2008. – С. 382.
11. Шозиёева Г. П. Становление фирдоусиеведения в Таджикистане (30-40 гг. XX века): дисс... канд. филол. наук / Г. П. Шозиёева. – Душанбе, 2017. – 178 с.

REFERENCES:

1. Large Soviet Encyclopedia. The third edition. V.27. / editor-in-chief A. M. Prokhorov. – Moscow: Publisher House of Large Soviet Encyclopedia, 1977. – 470 pp.
2. Wexler L.F. Abulkasim Firdawsi (Bibliography) / in the book: Eastern Bibliography. Moscow. Edition 8-9 (1935); Institute of Oriental studies of Academy sciences of USSR. – Leningrad: Publishing House:AS USSR, 1956.-PP.61-69
3. Gumilev L.N. Гумилев Л. Н. Feat of Bahram Chubin /Selection and translation of the resources, articles and comments of L.N.Gumilev. – Leningrad: Publishing House of Ermitaj state, 1962. – 48 pp.
4. <https://www.andersval.nl/publikatsii/484-proza/ocherk/11122-v-rabote-dzhelal-korkmasov-i-rossijsko-iranskije-otnosheniya>. (date of appeal: 20.11.2023)
5. Rahmanov B.R. Persian-Tajik Literature in the Context of Russian-Eastern Literature Relations of the First Quarter of XIX century: diss... doctor of philological sciences / B. R. Rahmanov. – Dushanbe, 2018. – 348 pp.
6. Samadov A. Subtlety of the Translation / A. Samadov. – Dushanbe: Sabrina-K, 2016. – 183p.
7. Starikov A.A. Firdawsi and his Poetry “Shahname” / In the book.: Firdawsi. Shahname, v. I. – Moscow: Publishing House of Academy of sciences of USSR 1957. – 675 pp.
8. Firdawsi. Shahname. V.1 / Completed by Ts.B.Banu. – Moscow:AS USSR, 1957. – 675 pp.
9. Chechnev Ya.D. To the History of Persian Authors’ Publication in «World Literature»: «Shahname Firdawsi (archaic materials). Part 1 / Ya. D. Chechnev // New philological bulletin. 2022. №2 (61). – 9 pp.
10. Chukovsky K.I. High Art / K.I. Chukovsky. – Saint-Petersburg, 2008. – PP. 382.
11. Shoziyoeva G.P. Formation of Firdawsi studies in Tajikistan (30-40 years of XX century): diss... candidate of philological sciences / G. P. Shoziyoeva. – Dushanbe, 2017. – 178 pp.

5.9.6 (10 02 22) ЯЗЫКИ НАРОДОВ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН (ИРАНСКИЕ ЯЗЫКИ)
5.9.6 ЗАБОНҲОИ ХАЛҚҲОИ МАМОЛИКИ ХОРИҶӢ (ЗАБОНҲОИ ЭРОНӢ)
5.9.6 LANGUAGES OF THE PEOPLES OF FOREIGN COUNTRIES (IRANIAN LANGUAGES)

УДК 81

DOI 10.24412/2413-2004-2023-4-35-41

**РОЧЕЪ БА МАҲФУМИ
ТИПОЛОГИЯ ДАР
ЗАБОНШИНОСӢ**

*Абдуқодиров Абдусаттор, н.и.ф., профессораи кафедраи методикаи таълими забон ва адабиёти тоҷики МДТ «ДДХ ба номи акад. Б. Гафуров»; **Воҳидова Нодира Абдусатторовна, н.и.ф., сармуаллимаи кафедраи забоншиносӣ ва типологияи муқоисавӣи МДТ «ДДХ ба номи акад. Б. Гафуров» (Хуҷанд, Тоҷикистон)***

**О ПОНЯТИИ
«ТИПОЛОГИЯ» В
ЯЗЫКОЗНАНИИ**

*Абдуқодиров Абдусаттор, канд.филол.наук, профессор каф. методики преподавания таджикского языка и литературы ГОУ “ХГУ имени акад. Б.Гафурова”; **Вохидова Нодира Абдусатторовна, канд. филол наук, ст. преподаватель каф. языкознания и сопоставительной типологии ГОУ “ХГУ имени акад. Б. Гафурова” (Худжанд, Таджикистан)***

**ABOUT THE
CONCEPT OF TYPOLOGY
IN LINGUISTICS**

*Abdukodirov Abdusattor, candidate of philology, full professor of the method of teaching of Tajik language and literature department under SEI “KhSU named after academician B.Gafurov”, **Vohidova Nodira Abdusattorovna, candidate of philology, senior lecturer of linguistics and comparative typology department under SEI KhSU named after academician B.Gafurov” (Khujand, Tajikistan) e-mail: vohidova2020@mail.ru***

Шарҳи ташаккул, моҳият ва вазифаҳои мафҳуми “типология” дар низоми забоншиносии муқоисавӣ пешниҳод гардида, робитаи мутақобилаи шакл ва мазмун дар асоси қонуниятҳои қучидани маънои калима дар низоми истилоҳоти забоншиносӣ нишон дода шудааст. Масоили калидии типологияи лингвистӣ ва ҳелҳои он (изоморфӣ ва алломорфӣ) бо назардошти консепсияҳои забоншиносони маъруф мавриди муҳокима қарор гирифтааст. Дар бораи ҳамоишҳои илмӣ байналмилалӣ роҷеъ ба масоили типологияи забонҳо дар солҳои 60-уми асри XX дар марказҳои калони забоншиносии собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ва баъзе мамолики хориҷӣ маълумот дода шудааст. Хулосаҳои илмӣ муаллифон оид ба ҳалли масоили типологияи лингвистӣ дар ҳафт банд ва ҷадвали “Таснифоти робитаи забонӣ” инъикос ёфта, ба робитаҳои умумӣ (мансуб ба гурӯҳҳои гносеологӣ ва сохторӣ) ва робитаҳои типологӣ (мансуб ба гурӯҳҳои соҳавӣ ва мавзӯӣ) ҷудо карда шудааст.

Калидвожаҳо: истилоҳоти забоншиносӣ, забоншиносии муқоисавӣ, сохтори забон, объекти таҳқиқи типологӣ, таснифи типологии забонҳо

Представлена интерпретация формирования, сущности и функций словоформы “типология” в системе сравнительного языкознания, показана взаимосвязь словесной формы и содержания на основе закономерностей её семантического преобразования в системе лингвистической терминологии. Произведен научный анализ ключевых вопросов лингвистической типологии, включая её разновидности (изоморфные и алломорфные), с

учётом концепций известных языковедов. Изложены сведения о крупных международных научных конгрессах по проблемам типологии языков 60-х годов XX века в бывшем СССР и в некоторых зарубежных странах. Выводы, касающиеся решения проблем лингвистической типологии, изложены в семи разделах и в таблице “Классификация языковых взаимосвязей” и разделены на общие (гносеологические и структурные подгруппы) и типологические (отраслевые и тематические подгруппы).

Ключевые слова: лингвистическая терминология, сравнительное языкознание, языковая структура, объект типологического исследования, типологическая классификация языков

The article discusses the explanation of the origin, essence and functions of “typology” in linguistic science based on the patterns of movement of the meaning of the word and the concepts of form and content as a scientific term in native and foreign linguistics. The key issues of linguistic typology and its varieties (isomorphic and allomorphic) were discussed during the analysis of the opinions of famous world-class linguists. The article also provides information about international scientific meetings on the typology of languages in the 60th of the XX century in major language centers of the former USSR and some foreign countries. Scientific conclusions of the authors on the solution of the issues of the topic of the article in seven paragraphs and the table “classification of language connections”, attributed to general connections (belonging to epistemological and structural groups) and typological connections (belonging to industry and thematic groups).

Keywords: linguistics term, comparative linguistics, language structure, object of typological research, words of typological terms, typological classification of languages

Дар забон ҳар як калима аз ҷиҳати маъно ва тобишҳои маъноӣ сайри таърихи аз сар меғузаронад: маъноӣ худро бо мурури замон тағйир медиҳад, дар матнҳои мухталиф тобишҳои гуногун зоҳир мекунад. Масалан, вожаи “замир” замонҳои маъноӣ “дил”-ро дошт, ҳоло бошад, ба маъноӣ “дарун, дохил” ба қор меравад, ҳатто он алҳол ҳамчун исми ҳоси мардона – Замир истифода мешавад, ки дар ин вазифа ҷӣ маъно ва ҷӣ муносибате бо исми инсон дорад, равшан нест.

Муродиҳои вожаи мазкур дар матн хеле маъноҳои зоҳир менамояд. “Дил” ба маъноӣ аслии узви инсон аст, вале он дар матнҳои зер маъноҳои дигар касб мекунад, амсоли *дили ватан* – пойтахт, *дили шаб* – нисфи шаб (ишора ба торики), *дили айём* – набзи айём, *дили духтар* – орзу ё ҳаваси духтар ва ғайра.

Баъзе калимаҳои, ки дар асл умумистеъмоланд, вазифаҳои истеъмолиашонро васеъ сохта, маъноӣ истилоҳӣ пайдо кардаанд. Масалан, “исм” муродиҳои “ном” аст, вале он дар илми забоншиносӣ (морфология) ба маъноӣ истилоҳӣ яке аз ҳиссаҳои нутқ аст, ки номи ҳама гуна ашё, ҳодиса, воқеа, мафҳумро ифода менамояд.

Бо вожаи “сифат” низ ҳамин гуна ҳодиса ба назар мерасад, т яъне сифат ифодакунандаи аломати ашё аст, вале он дар вазифаи истилоҳӣ, ҳамчун номи ҳиссаи нутқ маъноӣро васеъ намуда, маъноӣ ҳаҷм (хонаи *қалон*), аломати ашё аз ҷиҳати замон (шаҳри *нав*, дастгоҳи *қуҳна*), ранг (куртаи *сафед*, қалами *сурх*) ва монанди инҳоро ифода менамояд.

Маънову вазифаҳои истилоҳии калимаҳо на ҳамеша возеҳанд. Бо гузашти айём дар истифодаи бархе аз истилоҳот тағйирот ба амал меояд, ё ин ки онҳо аз ҷониби мутахассисон ба таври мухталиф маънидод карда мешаванд. Яке аз ҳамин гуна истилоҳҳои забоншиносӣ “типология” мебошад, ки он аз ду решаи забони юнонӣ **typos** – шакл, намуна ва **logos** – таълимот фароҳам омада, дар манбаҳои забоншиносӣ ба ду маъно ҷаҳмида мешавад: 1)

қисмати забоншиносӣ, ки меъёрҳо ва воситаҳои таснифоти типологии забонҳоро меомӯзад; 2) таснифоти воҳидҳои забон дар асоси умумияти ягон аломати забон [6,358].

Чунонки мебинем, дар ҳарду маврид решаи асосии “типология” (“тип”) ба маънои васеи калимаҳо – ҳам шакл ва ҳам маъно фаҳмида мешавад, зеро чунонки аён аст, таснифоти типологии забонҳои дунё бо назардошти ҳам шакл (сохтор, қолаб) ва ҳам ифодаи маъно ба амал бароварда шудааст.

Ба мисли ҳамин, вақте ки “таснифоти воҳидҳои забон дар асоси умумияти ягон аломати забонҳо” гуфтаанд, ягонагии хусусиятҳои шакливу маъноӣ дар назар дошта шудааст. Ин иддао дар тавзеҳи истилоҳи “морфология” равшантар зоҳир мегардад, ки он низ аз забони юнонӣ **morfe** –шакл, **logos** –таълимот гирифта шуда, дар асл ишорат ба таснифоти шаклист, вале дар амал таснифоти калимаҳоро дар асоси ҳам шаклу ҳам маъно дар назар дорад.

Баръакс, вақте ки дар таснифоти ҳиссаҳои нутқ “исм номро, сифат аломатро, феъл амал ё ҳолатро ва ғ. ифода мекунад” мегӯем, қабл аз ҳама, маънои калимаҳо дар назар дошта мешавад.

Аз рӯи ин далелҳо ба хулосае омадан мумкин аст, ки дар илми забоншиносӣ истилоҳи шакл 1) ба маънои маҳдуд сохтор, қолаб ва 2) ба маънои васеъ ҳамчоя – шаклу мазмун, ё қолабу маънии баён фаҳмида мешавад.

Ба хотир овардан бамаврид аст, ки алҳол аз қисмати морфология ҷиҳати шаклии калима ба маънои тангаш (яъне шакл, қолаб) аз миён рафта, мазмуни калимаҳо ҳамчун меъёри асосии таснифот ба ҳисоб гирифта мешавад. Ҷиҳати шаклӣ-қолабии ҳиссаҳои нутқ на дар морфология, балки дар соҳаи алоҳидаи забоншиносӣ, яъне калимасозӣ (словообразование) омӯхта мешавад.

Ҳамбастагии шаклу мазмун ё қолабу маънии воҳидҳои забон, ба ибораи дигар, ягонагии мазкур дар ибораи истилоҳии “типологияи забонӣ” возеҳтар аён мегардад. Чунонки, типологи маъруфи замони шуравӣ В.Д. Аракин бар шарҳи истилоҳи “типологияи лингвистӣ” чунин навиштааст: “Типологияи лингвистӣ бо таснифот ва шарҳи хусусиятҳои он ҳамчун қонуниятҳои умумии мансуб ба якҷанд забон машғул аст, яъне типологияи лингвистӣ таълимот дар бораи забонҳо ва таълимот дар бораи навъҳои сохтори забон аст. Бояд таъкид кард, ки типологияи лингвистӣ ҳодисаи хусусӣ ё ягонаи мувофиқат ва тафовутро дар сохтори забонҳо таҳқиқ намекунад, балки масъалаҳоеро ба инобат мегирад, ки ҳосияти умумӣ доранд, яъне доираи васеи аломатҳои якхеларо дарбар мегиранд” [1,6].

Аз ин иқтибос аён мегардад, ки В.Д. Аракин масъалаи типологияи лингвистиро аз “навъҳои сохтори забон” мешуморад, ки “мувофиқат ва тафовутро дар сохтори забонҳо (таъкидҳои мо – А.А., В.А.) мебинанд, вале дар асл дар чунин мавридҳо низ “сохтор” (яъне “структура”) мафҳуми ҳамбастагии сохтори маъноӣ (структурӣ-семантикӣ)-ро дар мадди назар дорад.

Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки дар ҳамаи мисолҳои овардаи ин муаллиф ягонагии шаклу мазмун дар назар аст. Аз он ҷумла, муҳаққиқ дар бораи ибораҳои атрибутивӣ (муайянқунандавӣ) чунин менависад: “Аломатҳои умумии сохторӣ дар забонҳои комилан гуногун, ки бо ҳам аз рӯи пайдоиш ҳеҷ гуна ҳешӣ надоранд, ба назар мерасад, амсоли он ки дар муайянқунандаҳо (ҳамчун аъзои ҷумла – А.А., В.Н.) сифат пеш аз исм бидуни ҳеҷ гуна восита меояд, чунонки, дар забонҳои англисӣ, туркӣ, муғулӣ, ҷопонӣ ва ҷинӣ [1,6]. Ё ин ки “Тағйирёбии калимаҳои семорфемагӣ ба якморфемагӣ танҳо ба забони англисӣ хос набуд. Забонҳои қадимаи хиндуаврупоӣ: санскрит, юнонии қадим, латинӣ, славянӣ, забонҳои қадимаи германӣ – ҳама дар гузашта дорои сохтори семорфемагӣ буданд, муқоиса намоед: русӣ – *неб-ес-а, врем-ен-а*; латинӣ *hom-in-is; virt-ut-em* (1,10). Бояд гуфт,

ки дар ин мисолҳо низ сохти калима ё тағйирёбии миқдорӣ ё сифати морфемаи калимаҳо танҳо аз рӯи шакл набуда, бо назардошти маъно ба амал омадааст.

Ду иқтибосе, ки аз асари В.Д. Аракин дар аввали мақола овардем, барои муайян кардани масъалаи калидии типологияи лингвистӣ мусоидат дорад. Ин ҳам бошад, марбутии истилоҳи “типологияи лингвистӣ” ба соҳаи забоншиносии умумӣ ва муқоисавӣ аст, зеро муайян намудани мансубияти хусусиятҳои ин ё он гурӯҳи забонҳо ё кулли забонҳо аз масъалаҳои асосии забоншиносии умумӣ махсуб меёбад. Аз ин ҷо масъалаи дигар сар мезанад: муқоисаи забонҳо, яъне маҳз муқоиса ва муқобалаи забонҳо имкон медиҳад, хусусиятҳои умумии гурӯҳи алоҳида ё кулли забонҳо муайян карда шаванд. Бинобар ин дар таҳқиқи масоили забоншиносии умумӣ ва типологӣ муқоиса воқеан ё зимнан ҳамеша вуҷуд дорад. Аз ин рӯ, гуфтаи зерини В.Д. Аракин дар бораи дар омӯзиши типологӣ мавқеъ надоштани ҳодисаи хос ва ё ҷудогонаи умумият ва тафовути сохторӣ (структурӣ)-и забонҳоро дуруст фаҳмидан лозим аст: “Бояд қайд кард, ки, - навиштааст ӯ, - типологияи лингвистӣ ҳодисаҳои хосу ҷудогонаи сохтори забонҳоро таҳқиқ намекунад, балки танҳо ҳамонҳоро, ки хосияти умумӣ доранд, яъне доираи васеи аломатҳои якхеларо дар бар мегиранд” [1,6]. Эътироф накарда наметавонем, ки дар ҳар сурат мафҳумҳои аломатҳои хос ва умумӣ дар таҳқиқи типологӣ ҳамчун категорияи асосӣ мавқеъ дорад.

Дар омӯзиши типологияи забонҳо мисолҳое кам нестанд, ки дар онҳо далелҳои забонӣ дар муносибати нисбӣ қарор доранд. Тавре ки дар болотар зикр шуд, яке аз умумияти типологияи синтаксисии мансуб ба аъзои ҷумла дар забонҳои англисӣ, туркӣ, муғулӣ, чопонӣ ва чинӣ ин будааст, ки дар онҳо дар ифодаёбии муайянкунандаи калимаҳои сифатӣ пеш аз исм мавқеъ доштаанд. Суоле ба миён меояд, ки оё забони тоҷикӣ низ ба ин қабил забонҳо мансубанд? Ҷавоб бояд ҳам мусбат ва манфӣ шавад, зеро дар забони тоҷикӣ муайянкунанда бештар бо сифат ифода гардида, пас аз исм (муайяншаванда) меояд, амсоли *шаҳри калон*, *биноҳои нав ба нав*. Вале он (сифат) метавонад пеш аз исм ҳам ояд: *калонтарин шаҳр*, *нав ба нав биноҳо* ва ғайра. Дар чунин мавридҳо зарурати таҳлили аломатҳои хос ё ҷудогонаи забонҳо ба миён меояд. Аз ин лиҳоз, ҳақ ба ҷониби яке аз саромадони забоншиносии рус И.И. Мешанинов аст, ки навишта буд: “Бо муқоисаи типологӣ бояд системаи ҳамаи забонҳои гурӯҳбандишаванда дар бар гирифта шаванд, ки онҳо чи тафовут ва чи умумият доранд” [4,12].

Назар ба гуфти И.И. Мешанинов, дар сатҳи грамматика натавон муносибати калимаҳо дар таркиби ҷумла метавонад хосияти умумӣ (типологӣ) зоҳир намояд, балки чунин мафҳумҳо, амсоли ашё, амал, субъект, предикат, объект, атрибут бо тобиши мухталифи эҳсосӣ (морфемӣ) чун аломатҳои умумии ҷумла баромад намояд [4,5]. Муайян кардани умумияти категориалии забонҳо масъалаи асосии типология ба шумор меравад. Ба ин муносибат овардани андешаи С.Д. Каснелсон аз китоби В.Д. Аракин мувофиқи мақсад аст: “Муқоисаи байни забонҳо, - навиштааст ӯ, - ба назари ман, бояд, пеш аз ҳама, на аз рӯи аломатҳои ҷудогона, балки аз рӯи қисматҳои сохтори забон сурат бигирад” [1,12]. Дар ҳамин замина дар таърихи забоншиносии типологӣ асарҳои мукаммали илмӣ кам нестанд, яъне як категорияи забон ҳам метавонад мавриди таҳқиқи типологӣ қарор ёбад [3].

Ҳамчунин дар мисоли таҳқиқоти худ метавонем бигӯем, ки дар доираи як асари монографӣ, аз ҷумла, рисолаи илмӣ забонҳои гуногунсохт аз лиҳози якҷанд масъалаҳои типологӣ объекти таҳқиқ шуда метавонад. Чунончи, дар диссертатсияи номзодии яке аз нависандагони ин сатрҳо (Воҳидова Н.) таҳти унвони “Хусусиятҳои фарҳангҳои фразеологӣ дар забонҳои гуногунсохт (дар мисоли забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ) масоили фразеографияи забонҳои мазкур дар се боб дар заминаи се масъалаи типологӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтааст: боби аввал дар асоси масоили типологияи пайдоиш ва

ташаққули фарҳангҳои фразеологӣ, боби дуюм – нақши фарҳангҳои фразеологӣ дар таҳқиқи илми фразеология ва боби сеюм – системаи шарҳи фразеографӣ дар фарҳангҳо дар мисоли забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ дар робита ба таҳқиқи типологӣ кашида шудаанд [2]. Дар таърихи забоншиносӣ асарҳои ҳам мавҷуданд, ки дар заминаи як забон мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд [5].

Чунонки мебинем, мафҳуми типологияи забонҳо аз масоили мураккаби забоншиносии умумӣ ва муқоисавӣ маҳсуб меёбад. Бесабаб нест, ки аз ибтидои солҳои 60-уми асри XX оғоз карда муаммоҳои типологияи забонӣ мавриди муҳокимаи муттасили забоншиносии сатҳи байналмилалӣ қарор ёфтааст. Нахустин ҷамъомади олимони доир ба ин қазия соли 1963 дар Маскав марбут ба забонҳои Шарқ баргузор гашта буд. Минбаъд ҷамоишҳои илмӣ забоншиносон дар доираи сессия, конгресс ва конференсияҳои илмӣ муттасил даъват шудаанд, ки аз қатори онҳо Сессияи илмӣ IV оид ба масоили методология ва принсипҳои омӯзиши типологияи забонҳои хеш дар Пажӯҳишгоҳи забоншиносии АИ СССР (1964), Конгресси X байналхалқии забоншиносонро дар Бухарест (1967), Сессияи илмӣ VI-ро оид ба масоили типологияи забоншиносии германӣ дар Пажӯҳишгоҳи забоншиносии АИ СССР (1974) ва ғайраро ном бурдан мумкин аст.

Алҳол имкон фароҳам омадааст, ки таҳқиқоти типологияи забоншиносиро аз рӯйи объекти таҳқиқ ба ҳелҳо тасниф намоем:

1. Типологияи умумӣ – мансуб ба ҳамаи забонҳо новобаста ба пайдоиш, давраҳои таҳаввул, робитаҳои таърихӣ, сохтор ба қисматҳои забон ва ғайра .

2. Типологияи хусусӣ мансуб ба а) хусусиятҳои якҷанд забонҳои хеш ва ғайрихеш; б) қисмати сохтори забонҳо (фонетика, лексика, грамматика); в) дар ҳудуди як давраи таърихӣ (синхронӣ ва диахронӣ); г) муқоисаи типологияи таълими забонҳо, аз ҷумла, модарӣ ва хориҷӣ.

Ҳамчунин дар забоншиносӣ дараҷаҳо (ё зинаҳо)-и таҳқиқоти типологӣ муайян карда шудаанд: фонетикӣ, лексикӣ, морфологӣ, синтаксисӣ (грамматикӣ).

Дар забоншиносии типологӣ ду истилоҳи калидӣ ба қор бурда мешавад: **изоморфӣ** – ҳамгунии аломатҳо дар воҳидҳои забонҳо; **алломорфӣ** гуногунии аломатҳо дар воҳидҳои забонҳо.

Аз нимаи дууми асри XX инҷониб аз истилоҳ сар карда, бисёр масоили типология дар сатҳи муҳоҷисавӣ қарор дорад. Ба сифати мисол метавон гуфт, ки дар Тоҷикистон, аз ҷумла, мактабҳои олии таҳти № 10.02.00. – Забоншиносӣ аз рӯйи ихтисоси 10.02.20 – Шӯрои дифои рисолаҳои номзадӣ амал мекунад. Аз сабаби норавшании истилоҳи “типология” номи онро дар шаклҳои мухталиф – “забоншиносии қиёсӣ-муқоисавӣ”, “қиёсӣ-типологӣ”, “қиёсӣ-муқобилавӣ”, “қиёсӣ-муқобалавӣ” зикр кардаанд, ки ҳол он ки “типология” аз ҷиҳати мазмун бо ҳамаи вариантҳои зикршуда муодил нест, яъне дар ин маврид ба тоҷикӣ “қиёсӣ-типологӣ”, ё “муқоисавии типологӣ” “муқоисавӣ-типологӣ” гуфтан лозим аст, яъне қаринаҳои “қиёсӣ-муқоисавӣ”, “қиёсӣ-муқобилавӣ” ва “қиёсӣ-муқобалавӣ” қобили қабул нестанд, зеро ҷузъи дууми ин таркибҳо аз лиҳози мазмун мувофиқи матлаб нестанд, чунончи, дар “қиёсӣ-муқоисавӣ” ҳарду ҷузъ як маъно доранд, дар таркибҳои “қиёсӣ-муқобилавӣ” ва “қиёсӣ-муқобалавӣ” ҷузъи “муқобил” (муқобила, муқобала) аз ҷиҳати маъно мавқеъ надорад, чунки типология ба муқобилгузори асос намеёбад.

Аз он ҷӣ дар мақола гуфта шуд, метавон чунин хулоса кард:

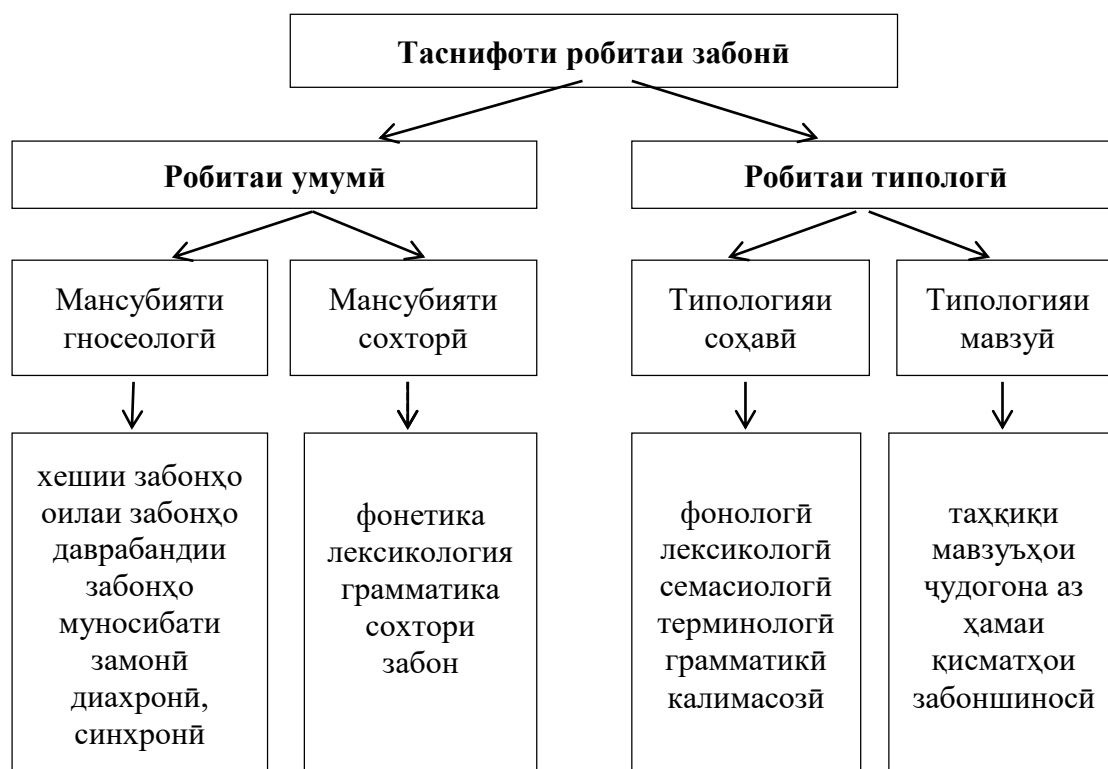
1. Дар забоншиносӣ калимаҳои шакл, сохт, сохтор ва структура ҳаммаъноянд.

2. Истилоҳи “типология” ба маъноҳои танг ва васеъ фаҳмида мешавад: ба маънои танг ҷиҳати шакли воҳиди забон (калима, ибора ва ғ.) фаҳмида мешавад, ба маънои васеъ он

чихати маъноии воҳиди забонро низ дар бар мегирад, зеро мафҳуми шакл ё сохторро бе назардошти маънӣ дарк кардан маҳол аст.

3. “Типология” ё “типологияи забонӣ” алҳол шарҳи дақиқи ягона надорад. Он дар фарҳангҳои истилоҳоти забоншиносӣ дар асоси забони ҷунонӣ **typos** – шакл, намуна ва **logos** – таълимот ба маънои “таснифоти воҳидҳои забонӣ дар асоси умумияти аломатҳои якхела” [6] фаҳмида мешавад, ки беҳтар аст.

4. Типология ба мафҳуми алоқаҳои фанӣ вобаста буда, робитаи забонро ташкил менамояд, ки мавқеи онро дар ҷадвал чунин нишон додан мумкин аст:



5. Умумияти аломатҳо метавонад ба ҳамаи қисматҳои забон – фонетика, лексика, грамматика мансуб бошад. Масалан, агар фонетикаро гирем, хусусиятҳои овозҳои садонок ва ҳамсадо, таърифи ҳичо, ҳелҳои ҳичо ҳодисаҳои фонетикӣ ва м. инҳо метавонанд дар якҷанд ё қулли забонҳои дунё ҳосияти типологӣ зоҳир намоянд.

6. Типологияи забонӣ бо мафҳум ё истилоҳи “муқоиса” (“муқоисавӣ”) робитаи бевосита дорад. Маълумоти типологӣ дар натиҷаи муқоисаи хусусиятҳои ҳамгунии воҳидҳои забон ҳосил мегардад.

7. Таҳқиқи муқоисаи типологии забонҳои хеш ва гуногунсохт аз қисматҳои муҳимми забоншиносии муосир ва методологияи тақмили таълими забонҳои тоҷикӣ (модарӣ) ва хориҷӣ маҳсуб меёбад.

ПАЙНАВИШТ:

1. Аракин, В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков / В.Д. Аракин. – Ленинград: Просвещение, 1979. – 259 с.

2. Воҳидова, Н.А. Хусусиятҳои фарҳангҳои фразеологӣ дар забонҳои гуногунсохт (дар мисоли забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ): автореф. дисс. ... номз.илмҳои филол./ Н.А. Воҳидова. – Хуҷанд, 2022. – 28 с.
3. Раевский, М.В. К вопросу о типологии константных систем современных германских языков / М.В. Раевский. – Москва, 1966. – С. 277-290.
4. Мещанинов, И.И. Типологические сопоставления и типология систем. / И.И. Мещанинов // Науч. докл. высш. школы. Филол. науки. – 1958. - №3. – С. 3-13.
5. Охтина Н.В. К типологической характеристике языка суахили / Н.В. Охтина // Лингвистическая типология и восточные языки. – Москва, 1965. – С.148-156.
6. Розенталь, Д.Э., Теленкова, М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов/ Д.Э. Розенталь, М.А. Теленкова. – Москва: Просвещение, 1985. –399 с.

REFERENCES:

1. Arakin, V.D. Comparative Typology of English and Russian Languages / V.D. Arakin. – Leningrad: Prosveshchenye, 1979. – 259 pp.
2. Bohidova N.A. Features of Phraselological Dictionaries in Diverse Languages (in the example of Tajik, Russian and English languages): thesis of candidate dissertation of philological sciences/ N.A. Vohidova. – Khujand, 2022. – 28 pp.
3. Raevsky M.V. on the Issue of Typology of Constant System of Modern Germanic Languages / M.V. Raevsky. – Moscow, 1966. – PP. 277-290.
4. Meshaninov I.I. Typological Comparison and Typology System. / I.I.Meshaninov //Scientific reports of the highest schools. Philological sciences. – 1958. - №3. – PP. 3-13.
5. Okhtina N.V. On the Typological Characteristics of Swahili / N.V. Okhtina // linguistic typology and Eastern Languages. – Moscow, 1965. – PP.148-156.
6. Rosental, D.E., Telenkova M.A. Companion book of Linguistic Terms/ D.E. Rosental, M.A. Telenkova. – Moscow: Prosveshchenye, 1985. –399 pp.

**«ДЕВОН-УЛ-АДАБ»-И
ФОРОБӢ ВА ТАЪСИРИ ОН
БА ФАРҲАНГНИГОРИИ
ФОРСӢ-ТОЧИКӢ**

**“ДИВАН АЛЬ-АДАБ” ФАРАБИ
И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА
ПЕРСИДСКО-ТАДЖИКСКУЮ
ЛЕКСИКОГРАФИЮ**

**“DIVAN AL-ADAB”
BY FARABI AND HIS
INFLUENCE TO THE PERSIAN-
TAJIK LEXICOGRAPHY**

Гиёсов Нурулло Исматович, н.и.филол., дотсент, ходими калони илмии Институти илмӣ-тадқиқотии илмҳои ҷомеашиносии МДТ “ДДХ ба номи акад. Б. Гафуров” (Хуҷанд, Тоҷикистон)

Гиёсов Нурулло Исматович, канд. филол. наук, старший научный сотрудник Научно-исследовательского общественного института ГОУ “ХГУ им. акад. Б. Гафурова” (Худжанд, Таджикистан)

Giyosov Nurullo Ismatovich, candidate of philological sciences, senior scientific officer of Scientific-research general institution of SEI “KhSU named after academician B.Gafurov” (Khujand, Tajikistan)
e-mail: nur-1954@mail.ru

Омилҳои пайдоиш ва рушди фарҳангҳои дузабонаи арабӣ-тоҷикӣ (форсӣ) баррасӣ шудааст. Иббот шудааст, ки он ҳамчун падидаи илмӣ зери таъсири фарҳангшиносии арабӣ ба вуҷӯ омадааст. Марҳалаҳои шаклгирии фарҳангшиносии арабӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Зикр гардидааст, ки дар марҳалаҳои ташаккул ва рушди он ду навъи фарҳангҳо ба вуҷуд омаданд: 1. Фарҳангҳои мавзӯӣ-маъноӣ 2. Фарҳангҳои таҳлилӣ-морфологӣ. Сабабҳо ва омилҳои пайдо шудани чунин фарҳангҳо ва хусусиятҳои лексикографии онҳо дар мисоли чунин фарҳангҳо, аз қабилӣ “Ғароиб-ул-Қуръон”, «Девон-ул-адаб»-и Форобӣ, «Ас-сомӣ фӣ-л-асомӣ»-и Абулфазли Майдонӣ, «Китоб-ул-масодир»-и Завзанӣ, «Тоҷ-ул-масодир»-и Абуҷаъфарӣ Байҳақӣ, «Муқаддимат-ул-адаб»-и Замахшарӣ, «Қонун-ул-адаб»-и Тифлисӣ ва ғайраҳо матраҳ шудааст. Мулоҳизае мудаллал сохта шудааст, ки дар ташаккул ва рушди минбаъдаи фарҳангшиносии дузабона нақши фарҳангҳои тафсирии арабӣ ва, пеш аз ҳама, “Девон-ул адаб”-и Форобӣ бисёр муассир аст. Бисёре аз масоили таърихи ташаккул ва рушди минбаъдаи ин равияи фарҳангшиносии форсӣ-тоҷикиро бидуни омӯзиши ҳамаҷонибаи фарҳангшиносии арабӣ, бавежа ду қарни аввали пайдиш ва рушди он таҳқиқ намудан аз имкон берун аст.

Калидвожаҳо: фараҳангшинозорӣ, фарҳангҳои дузабонаи арабӣ-форсӣ (тоҷикӣ), “Девон-ул-адаб”-и Форобӣ, меъёрҳои тадвини фарҳангҳо, ташаккули фарҳангҳои дузабонаи арабӣ-тоҷикӣ

Рассматривается проблема становления и формирования двуязычных арабо-таджикских (персидских) словарей, доказываемая, что этот процесс как научное явление сформировался под влиянием традиций арабской лексикографии, исследуются этапы становления арабской лексикографии. Отмечается, что в ходе развития двуязычной лексикографии появились два вида арабо-таджикских переводных словарей: 1. Словари с лексико-семантическим принципом группировки слов. 2. Словари с аналитико-морфологическим принципом группировки слов. Раскрываются причины и факторы появления таких словарей и их лексикографические особенности на примере словарей «Диван аль-адаб» Фараби, «Ас-Сами фи-л-асами» Абу-л-Фадла Майдани, «Китаб аль-масадир»

Заузани, «Тадж аль-масадир» Байхаки, «Мукаддимат аль-адаб» Замахшари, «Канун аль-адаб» Тифлиси и т.п. Обосновывается тезис, что на появление и становление двуязычных словарей в таджикской лексикографии огромное влияние оказали арабские толковые словари, особенно «Диван аль-адаб» Фараби. Сделан вывод, что без изучения истории арабской лексикографии, особенно первых двух веков ее становления, невозможно решить многие вопросы формирования двуязычных словарей в таджикско-персидской лексикографии.

Ключевые слова: лексикография, арабо-персидские (таджикские) двуязычные словари, “Диван аль-адаб” Фараби, принципы составления словарей, становление арабо-таджикских двуязычных словарей

The article dwells on the problem of the formation and development of bilingual Arabic-Tajik (Persian) dictionaries, proves that this process as a scientific phenomenon was formed under the influence of the traditions of Arabic lexicography, and examines the stages of the formation of Arabic lexicography. It is noted that during the development of bilingual lexicography, two types of Arabic-Tajik translation dictionaries appeared: 1. Dictionaries with the lexical-semantic principle of grouping words. 2. Dictionaries with an analytical-morphological principle of grouping words. The reasons and factors for the emergence of such dictionaries and their lexicographical features are revealed using the example of the dictionaries “Divan al-adab” by Farabi, “As-Sami fi-l-asami” by Abu-l-Fadl Maidani, “Kitab al-masadir” by Zauzani, “Taj al -masadir” by Baykhaki, “Muqaddimat al-adab” by Zamakhshari, “Qanun al-adab” by Tiflisi, etc. The thesis is substantiated that the emergence and development of bilingual dictionaries in Tajik lexicography was greatly influenced by Arabic explanatory dictionaries, especially “Divan al-Adab” by Farabi. It is concluded that without studying the history of Arabic lexicography, especially the first two centuries of its formation, it is impossible to solve many issues of the formation of Tajik bilingual dictionaries in Tajik-Persian lexicography.

Key-words: lexicography, Arabic-Persian (Tajik) bilingual dictionary, “Divan al-adab” by Farabi, formation principles of dictionaries, formation of Arabic-Tajik bilingual dictionaries

Пайдоиш ва рушди тадвини фарҳангҳои дузабонаи арабӣ-форсӣ (тоҷикӣ) ҳам дар зери таъсири фарҳангшиносии арабӣ ҳамчун падидаи илмӣ ба вуқӯъ омада, ҳамон марҳалаеро паси сар кардааст, ки фарҳангшиносии арабӣ ба он дучор омадааст. Тартиби ҷамъоварии моддаҳои луғавӣ ва тадвини фарҳангҳо дар ибтидои рушди фарҳангшиносии арабӣ чунин буд, ки вожаҳои ҷамъшударо бар ҳасби маънои онҳо ба дастаҳои ҷудогона тақсимбандӣ мекарданд ва ҳар дастаро дар рисолаи фарҳангии худ ба боб ё фасл ҷойгузин менамуданд. Ба фарҳанг ё умуман муаллафоти худ, ки тадвин мешуд, ғолибан унвонеро бар асоси мундариҷа ё мавзӯи моддаҳои луғавӣ ҷамъшуда мегузоштанд. Маҳз аз ҳамин сабаб, дар ибтидо осори зиёде бо калимоти мансуб ба Қуръону аҳодис, ҳайвонот – асп, шутур, оху, гург, шер, умуман вухӯш, парандаҳову ҳазандаҳо ё мансуб ба ҳиссаҳои нутқ – исм, феъл, ҳуруф, масодир ва амсоли инҳо рӯйи қалам омаданд, ки аз ағлаби онҳо танҳо ном боқӣ мондааст. Аз ин рӯ, тамоми фарҳангҳои дар ин ин марҳалаи пайдоиш ва инкишофи анбанаҳои фарҳангшиносии арабиро метавон ба гурӯҳи фарҳангҳои мавзӯӣ-маъноӣ (лексикӣ-семантикӣ) мансуб донист.

Ба назари мо, сабаби пайдо шудани фарҳангҳои аввалини забони арабӣ дар заминаи чунин меъёр, яъне меъёри мавзӯӣ-маъноӣ дар омилҳои айнии ҳамонвақтаи илми

филологияи арабӣ аст. Якум, аксари муаллифони чунин фарҳангҳо забоншиносон ё, ба истилоҳ, наҳвиёни араб буданд ва табиист, ки эшон рушди фарҳангшиноиро аз рушди забони арабӣ, бавежа наҳви он, чудо намекарданд. Аз давраҳои ибтидоии пайдоиши назарияҳои лексикологӣ дар забони арабӣ калимаҳоро, ки муҳимтарин хусусияти онҳо ифодаи мафҳум ё тасаввури умум дар бораи табиат ва муҳити зисти инсон аст, пеш аз ҳама ба гурӯҳҳои мавзӯӣ тақсим мекарданд. Имрӯз ҳам дар наҳви забони арабӣ калимаҳо - исмҳо ба гурӯҳҳои семантикӣ, аз қабилӣ ҷамод (маъдан), набот, ҳайвонот, парандаҳо, ҳазандаҳо ва ғайраҳо тақсимбандӣ мешаванд. Маҳз ҳамин нуқтаи назар ба он овардааст, ки ҳатто дар фарҳангҳои дузабонаи арабӣ-тоҷикӣ қуруни вусто фарҳангҳо аз рӯйи се ҳиссаи нутқи забони арабӣ: исм, феъл ва ҳарф ба қисмҳо, фаслҳо ё баҳраҳо тақсим шуда, сипас ин бобҳо аз рӯйи меъёри мавзӯӣ-маъноӣ боз ба гунаҳову зерфаслҳо тақсимбандӣ шудаанд.

Ибни Надим дар қисмати дуҷуми «Китоб-ул-фехрист»-и худ, ки дар ахбори уламо ва номи китобҳои эшон аст, менависад: «Ном ва ахбори гурӯҳе аз уламои наҳв ва луғат, ки ду шеvaro бо ҳам махлут кардаанд». Чунин номгузори сарлавҳаи қисмати асар аз он шаҳодат медиҳад, ки ҳанӯз Ибни Надим борикинона таъкид кардааст, ки то кадом андоза наҳву лексикология, аз ҷумла фарҳангшиноиро олимони қуруни вусто бо ҳам омехта ва аз қоидаву меъёрҳои наҳви забони арабӣ дар илми фарҳангшинории арабӣ истифода кардаанд. Масалан, ӯ иттилоъро аз Абумуҳаммад Абдуллоҳ ибни Муслим ибни Қутайбаи Куфӣ Динаварӣ (с.ваф.270/883-884) оғоз карда, менависад, ки «таълифоту таснифоти зиёде дорад», аз ҷумла «Ғариб-ул-Қуръон», «Ғариб-ул-ҳадис» (1, с.130-131). Дар «Китоб-ул-фехрист»-и худ Ибни Надим аз 8 асар бо унвони «Китоб ғароиб-ил-Қуръон» ва аз 21 асар бо унвони «Китоб ғароиб-ил-ҳадис» иттилоъ додааст, ки ба қалами наҳвиёни гуногун, ба мисли Ибни Дурайд, Ибни Қутайба, Ибни Анборӣ, Асмаъӣ, Ибни Комил, Нафтавайх, Абу Аднон, Салма ибн Осим ва амсоли эшон тааллуқ доранд (1, с.777). Мусаллам ин аст, ки ангезаи ғирдоварии вожаҳо ва тадвини фарҳангҳои мушкilotи Қуръону ҳадисҳо ниёзи мардуми мусалмон ва, пеш аз ҳама, ҳуди арабҳо ба тафсиру шарҳи чунин вожаҳо буд, то ҳатто дар хондану дарки маъноҳои қуръонӣ ва аҳодиси набавӣ руҳ надихад. Вале тадвини ҳатто ин фарҳангҳо чанд марҳаларо паси сар кардааст. Дар ибтидо фарҳангшино, аниқтараш олими наҳвӣ, ба биёбон назди бадавиҳо мерафт ва вожаҳоро ба ҳар шакле, ки пеш меомад, ғирдоварӣ мекард. Масалан, вожаҳои дар бораи борон, кишту зироат, гиёҳ, номҳову навъҳои шамшер ё худ дар бораи васфи ҷавон ё марди пир ва амсоли ин ба ғӯшаш мерасид, сабт менамуд ва дар рисолаи бидуни ягон тартиб фароҳам меовард. Пас аз ин китобҳое ба вучуд омаданд, ки хусусияти мавзӯӣ доштанд, яъне китобҳое, ки дар бораи як мавзӯ баҳс мекарданд, ба мисли китобҳои вожаҳои марбут ба асп, шутур, шер, борон, номҳои парандаҳо, ҷамод, набот ва ғайра. Ин марҳала бо таълифи «Китоб-ул-айн»-и Халил ибни Аҳмади Фароҳидӣ (с.тав.тақр. 719 – с.ваф. 791) ба поён мерасад.

Омили дуҷуми чунин шаклгирии фарҳангҳо вобаста ба анъанаҳои шеърӣ адабиёти арабӣ аст, зеро чунин фарҳангҳои мавзӯӣ дархури эҳтиёҷот ва талаботи шоирон буд ва эшон метавонистанд бо сухулат аз чунин фарҳангҳо муродифот, киноёт, маҷозот ва вожаҳои зарурии хешро дарёфт кунанд, билхоса ҳангоми эҷоди қасидаҳо, ки одатан дар васфи асп, уштур, оху, парандаву ҳазанда ё тараннуми бебоқӣ, шучоат, ҳислатҳои ҳамида ё ҷамоли ёр сароида мешуд.

Баробари таъсири авзони шеърӣ арабӣ ба шеърӣ форсӣ-тоҷикӣ давраи нав ҳамин гуна эҳтиёҷ, яъне эҷоди фарҳангҳои мавзӯӣ, дар фарҳангшинории форсӣ-тоҷикӣ ҳам пайдо шуд, ки «Фарҳанги Қаввос»-и Фаҳри Қаввос (с.таъл.тахм.1290-1310м.) ва «Фарҳаннома»-и Ҳусайн Вафой (с.таъл.1526/1527м.) мисоли барҷастаи ин ақидаанд.

Дар баробари истифода аз меъёри мавзуй-маъной, ки дар қарнҳои I-II ҳиҷрӣ дар илми фарҳангшиносӣ мақоми шоистае пайдо кард, ҷустуҷӯи воситаи меъёрҳои тадвини фарҳангҳо ҳам оғоста-оғоста оғоз шуд. Ҷобачоғузории моддаҳои луғавӣ дар фарҳангҳо акнун бо назардошти сохти калима сурат гирифт. Ғояи ба сатҳи грамматикӣ вожаҳо аҳамият додан ва онҳоро аз рӯи ҳамин аломат дар фарҳанг ҷой додан ҳанӯз дар фарҳангҳои аз рӯи меъёри мавзуй-маъной тартиб додашуда пайдо шуда буд, зеро дар байни калимаҳои нодири Қуръону аҳодис вожаҳои дучор мешуданд, ки ба гурӯҳи калимаҳои камистеъмол дохил мешуданд. Ба ин гурӯҳ, пеш аз ҳама, шаклҳои гуногуни феълҳо дохил мешуданд, ки аз рӯи меъёри мавзуй-маъной онҳоро наметавон ташреҳ дод. Забони арабӣ ба гурӯҳи забонҳои флективӣ дохил мешавад, яъне ба гурӯҳи забонҳои, ки «тағйирёбии шаклҳои грамматикӣ калима дар натиҷаи тағйир ёфтани садонҳои дохилирешагии калима ба вучуд меоянд» (2, с.237). Дар забони арабӣ ҳанӯз дар ибтидои ташаккули илми филологияи араб барои ифодаи рамзии вазнҳои арабии ҳам шаклсоз ва ҳам калимасоз қолаби ифодакунандаи решаи сеҳамсадодор ба гунаи *فعل*, яъне қолаби иборат аз ҳарфҳои «фо», «айн» ва «лом» қабул шуда буд. Ҳарфи «фо» ҳамсадои аввали реша (P_1), ҳарфи «айн» ҳамсадои мобайнӣ (P_2), ҳарфи «лом» ҳамсадои охири реша (P_3) ифода мекунад. Интиҳоби чунин тарзи ифодаи овозҳои ҳамсадои решагӣ барои нишон додани ҳодисаҳои калимасозӣ имконияти хуберо фароҳам меоварад, зеро нахвӣ ё фарҳангшинос тамоми ҳодисаҳои тағйирёбии шаклҳои калимаро бо нишон додани як қолаб метавонад ифода кунад.

Асоси методологии тақсимбандии моддаҳои луғавӣ аз рӯи парадигмаҳо ё худ аз рӯи меъёри таҳлилий-морфологиро осори нахвиёни араб ташкил дод. Сибавайҳӣ дар «Ал-китоб»-и машҳури худ бори аввал таснифоти шаклҳои гуногуни исму феълро («абнийоту-л-асмои ва-л-афъол») пешниҳод намуда, 308 қолаби исмӣ ва 34 қолаби феълро ҷудо намуд. Нахвиёни баъдӣ боз чандин қолабҳои гуногунро ба он афзуданд.

Чунин таснифот ва қолабҳо ҳамчун асос барои фарҳангҳои тафсирии ҳаҷмашон калон хидмат намуданд ва дар фарҳангшиносии арабӣ фарҳангҳои пайдо шуданд, ки имрӯз бо истилоҳи «معاجم كاملة» «маъҷим комила» ном гирифта мешаванд. Умумияти ин фарҳангҳо дар он зоҳир мешавад, ки дар ҳамаи онҳо низомии иерархия муташаққили парадигмаҳои калимасозии феъл, исм ва масдарҳо, ки ҳанӯз дар ибтидои ташаккули забоншиносии арабӣ бисёр дақиқ қоркард шуда буд, дида мешавад. Ҳар яке аз ин қолабҳо масалан, *فَعْلٌ*, *فَعْلًا*, *فَعْلًا* барои исмҳои саҳеҳ ҳангоми тадвини фарҳанг барои фарҳангшинос ҳамчун унсуре асосӣ хидмат карда, баъдан дар заминаи он моддаҳои луғавӣ аз ин қолаб сохташуда бо риояи низомии ҷобачоғузории дар фарҳанг қабулшуда ҷойгузин карда мешавад. Аз аввалин фарҳангҳои аз рӯи меъёри таҳлилий-морфологӣ сохташуда то замони мо ба ҷуз номҳои ин осор чизе нарасидааст. Ин осор ба қалами машҳуртарин нуҳхот ва фарҳангшиносии араб, ба мисли Абуубайда, Абузайд Ал-Ансорӣ, Ибни Сикит ва дигарон тааллуқ дорад (3, с.165-168).

Вале, хушбахтона, чандин осори то замони мо расида ҳам ҳастанд, ки ба онҳо «Фаъалту ва афъалту»-и Абуҳотим Саҳл ибни Муҳаммад ибни Усмон ибни Язиди Систонӣ (Сичистонӣ) (с.ваф.255х./864м.) ва бо ҳамин ном асари Абуисҳоқ Иброҳим ибни Муҳаммади Заҷҷоҷ (с.ваф. 310х./923м.), «Мо ҷоа ало фаъалту ва афъалту бимаъно воҳид муаллафун ало ҳуруфи-л-муъҷам»-и Абумансур Мавҳуб ибни Аҳмади Ҷаволиқӣ (с.тав. 1074м. – с.ваф.1144 ё 1145м.), ки бо кӯшиши Мочид Заҳабӣ ҳанӯз дар соли 1982 дар Димишқ ба таърифи расидааст (4, с.633), асари «Ал-афъол ас-сулосийя ва-р-рубоъийя»-и Абубакр Муҳаммад ибни Умар ибни Абдулазиз ва машҳур ба Ибни Қутийя (с.ваф.367х./978м.), ки дар сарчашмаҳои муътабар ба унвонҳои «Тасориф-ул-афъол» ё

«Китоб-ул-афъол» маъруф аст ва бо хамин номҳо дар 3 ҷилд дар Ҳайдаробод, Байрут, Лейдан, Миср ба таъб расидааст (5, с.490-491) ва боз чандин осори муаллифони дигар дохил мешаванд.

Дар байни ин осор «Девон-ул-адаб»-и Форобӣ мақоми хоса дорад. Ин асар бо вучуди на он қадар маъруф будани худ, алалхусус дар фарҳангшиносии муосири тоҷикии мо ва сирф фарҳанги тафсирии арабӣ буданаш нақши муассир на танҳо ба фарҳангшиносии арабӣ, балки ба фарҳангшиносии форсӣ-тоҷикӣ низ, бавежа дар масири тадвини фарҳангҳои дузабона, яъне фарҳангҳои арабӣ-форсӣ расонидааст. Бидуни ошноӣ бо он ба бисёре аз масоили марбут ба сохт ва меъёрҳои ҷобачогузорӣ ва ташреҳи маъноҳои моддаҳои луғавиро дар аксари ин фарҳангҳо равшанӣ андохтан аз имкон берун аст.

Муаллифи «Девон-ул-адаб» Исоҳқ ибни Иброҳими Форобӣ мебошад. Дар бораи ҷузъиёти ҳаёту рӯзгори Форобӣ иттилоӣ зиёд дар даст надорем. Соли таваллудаш ҳам маълум нест. Аз он ки бештар бо номҳои «Форобӣ» ва «Абуиброҳими Форобӣ» дар сарчашмаҳо ёд мешавад, метавон ҳадс зад, ки дар Фороб зода шудааст. Ёкути Ҳамавӣ таъкид мекунад, ки аз ин минтақа гурӯҳи калоне аз донишмандон бархостаанд ва Исмоил ибни Ҳаммод Ал-Ҷавҳарӣ – муаллифи «Ас-сиҳҳ» ва тағои ӯ Абуиброҳим Исоҳқ ибни Иброҳим – соҳиби «Девон-ул-адаб» дар луғатшиносӣ ва ҳамчунин Абунасор Муҳаммад ибни Муҳаммад Ал-Форобӣ ҳаким, файласуф ва муаллифи осори бисёр дар илми фалсафа ва дигарон аз зумраи эшонанд (6, с.225).

Аввалин фарҳангҳои дузабонаи арабӣ-тоҷикӣ ҳам рисола ё китобҳои фарҳангшиносии мавзӯӣ буданд, яъне осоре, ки моддаҳои луғавии он марбут ба ягон мавзӯи алоҳида буда, ташреҳи тафсирии он оварда шудааст. Ин тақлид ба ҳамон фарҳанги рисолаҳое буд, ки дар фарҳангшиносии арабӣ, ҷунонки ишора рафт, бо истилоҳи «ғариб» ва «наводир» машҳур ва ба шарҳи тафсирии вожаҳои Қуръон ва аҳодиси набавӣ бахшида шуда буданд. Ба ин «Тарҷумони Қуръон»-и Абуабдуллоҳ Ҳусайн ибни Аҳмади Завнаӣ (с.ваф.1093м.), «Тарҷум-ул-аъозим»-и Муҳаммад ибни Абулқосим Баққолии Хоразмӣ (с.ваф. 1166-1167м.), «Ҷавомеъ-ул-баён дар тарҷумаи Қуръон»-и Абулфазл Ҳубайш ибни Иброҳим ибни Муҳаммади Тифлисӣ (с.ваф.тахминан 1204м.) ва ҳамчунин «Вучуҳ-ул-Қуръон»-и хамин муаллиф, «Тарҷумони Қуръони Одил»-и Одил ибни Алӣ ибни Одил (с.тав. ва ваф. номаълум) ва амсоли ин дохил мешавад.

Дар баробари ин, дар амалияи фарҳангшиносии форсӣ-тоҷикӣ фарҳангҳое низ таълиф шудаанд, ки шомили мавзӯҳои гуногун, амсоли «Китоб-ул-хайл», «Халқ-ул-инсон», «Китоб-ул-ҳашарот», «Китоб-ун-набот» ва ғайра буданд. Дар байни ин фарҳангҳо қадимтарин ва то замони мо расида, рисолаи Абулфазл Муҳаммад ибни Ҳусайни Байҳақӣ (с.тав. 995 – с.ваф. 1077м.) – муаллифи асари машҳури «Таърихи Байҳақӣ» мебошад, ки аз сабаби ном надоштан, шартан, ба он унвони «Чанд сухан, ки дабирон дар қалам оранд» додаанд ва он шомили қариб 380 моддаи луғавӣ бо муодили арабии ин вожаҳо мебошад, ки бидуни риояи ягон тартиб ҷойгузин шудааст (7).

Муҳаққиқи яке аз барҷасттарин фарҳангҳо дузабонаи арабӣ-форсӣ «Ас-сомӣ фй-л-асомӣ»-и Абулфазл Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Аҳмади Майдонӣ А.Ҳочиев фарҳангҳои дузабонаи мавзӯии аз ибтидои қуруни вусто тадвиншударо ба ҷаҳор даста тақсим мекунад:

1. Фарҳангҳое, ки моддаи луғавии онҳоро исм, сифат ва шумораи забони арабӣ ташкил медиҳад.

2. Фарҳангҳое, ки моддаи луғавии онҳоро масдарҳои арабӣ ташкил медиҳанд.

3. Фарҳангҳое, ки ба ҳайси моддаи луғавӣ ҳамаи ҳиссаҳои нутқи забони арабӣ маъхуз шудааст.

4. Фарҳангҳое, ки шомили вожаҳои қуръониянд (8, с.15).

Дар бораи фарҳангҳои гурӯҳи ахир каме болотар суҳан рафт, аз ин рӯ дар бораи онҳо дигар ҳарф наметанем.

Ба гурӯҳи якум фарҳангҳои дохил мешаванд, ки дар пайравии “Ғариб-ул-мусаннаф”-и Абуубайд Қосим ибн Саллом ва ба қавле Ибн Саллом ибн Мискин ибн Зайд (с.тав. 778м. – с.ваф. 839м.) (1, с.120) тадвин шудаанд, ба мисли “Мабодии-ул-луға”-и Ал-Искофӣ. Баъдтар дар пайравӣ аз он шаклҳои комилтару ҷомеътари фарҳангҳои дузабонаи арабӣ-тоҷикӣ мансуб ба ин даста ба вучуд меоянд, ки «Ал-булғат-ул-мутарҷам фй-л-луғат» ё «Ал-булғату фй-л-луғат»-и муаллифи маҷхул, ки соли 438х./1046м. китобат шудаасту Мучтабо Минавӣ муаллифи онро Абуюсуф Яъқуб ибни Аҳмад ибни Муҳаммади Курдӣ Нишопурӣ (с.ваф.1080м.) муқаррар намудааст (8, с.16), “Ал-мирқот”-и Бадеуззамон Ҳусайн ибни Иброҳими Натанзӣ (с.ваф.1103м.), «Ас-сомӣ фй-л-асомӣ»-и Абулфазл Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Аҳмади Майдонӣ (с.ваф.1124м.) аз ҷумлаи онҳоянд. Таълифи “Ас-сомӣ фй-л-асомӣ”, бино бар ишораи ҳуди муаллиф дар хотимаи фарҳанг, 14 рамазони 497х./10 июни 1104м. ба поён расидааст.

Дар баробари ин «Китоб-ул-масодир»-и Ҳусайн ибни Аҳмад аз-Завзани (с.ваф.1093м.), «Точ-ул-масодир»-и Абуҷаъфар Аҳмад ибни Али Байҳақӣ (с.тав.1077м. – с.ваф.1150м.) ва ғайраҳо ба вучуд меоянд, ки ба дастаи дуюм мансубанд.

«Муқаддимат-ул-адаб»-и Абулқосим Маҳмуд ибни Умари Замахшарӣ (с.тав.1074 – с.ваф.1144м.), «Қонун-ул-адаб»-и Абулфазл Ҳубайш ибни Иброҳими Тифлисӣ, ки соли 1150м. таълиф шудааст (8, с.16-21) аз намунаҳои беҳтарини дастаи сеюми фарҳангҳои дузабона мебошад.

«Муқаддимат-ул-адаб»-и Замахшарӣ шомили панҷ баҳра мебошад: 1. Номҳо 2. Феълҳо 3. Ҳарфҳо 4. Дар гардонидани номҳо ва 5. Дар гардонидани феълҳо. Баҳраи аввал баҳраи номҳост, ки аз бобҳои кӯтоҳи номураттаб ва дар маҷмӯъ 98 бобро ташкилқунанда иборат аст. Замахшарӣ дар ҳар як боб моддаҳои луғавиро, ки аз назари маънӣ ба ҳамдигар наздик аст, гирд оварда, онҳоро тарҷума намудааст, ба мисли боб андар замон ва рӯзгорҳо, боб андар осмон ва он-ч дар ўст, боб андар замин ва он-ч к-аз ўст, боб андар қонҳо ва он-ч аз ў ҳезад ва ғайраҳо (9, с.6-11).

Замахшарӣ дар муқаддимаи фарҳангаш дар бораи сарчашмаҳои асари хеш ягон иттилоъ наметадиҳад, вале асари ӯ шомили на танҳо исму феъл, балки масдару ҳуруф ҳам мебошад. Аз ин ҷо онро метавон бар навъи фарҳангҳои, шомил кард, ки фарогири ҳамаи вожаҳои забон мебошанд. Ба ибораи дигар гӯем, Замахшарӣ фарҳангашро дар пайравӣ ба Форобӣ тадвин кардааст. Гузашта аз ин, Замахшарӣ дар шарҳи баъзе аз калимаҳо ба якҷанд фарҳангҳо бо номҳои кӯтоҳу ихтисоршуда ва дар шакли «ва фй-д-Девон...», «ва фй-л-Қонун...», «ва фй-с-Сомӣ...» чунин аст, ишора мекунад, ки бо вучуди зикр нашуданашон ҳамчун манбаъ дар тадвини фарҳанг ва қиёсу муқобалаи моддаҳои луғавӣ бо маъноҳои гуногунашон хидмат кардаанд:

Тафсиратун – обкинаи бемор, обкинаи табиб; ва фй-л-Қонун (яъне, дар китоби “Ал-қонун”) ва-тақаддумату-т-тафсирати – об, ки ба табиб намоёнд (9, с.34).

Сувонун (сивонун) маъан сивонун – тахтаи чома; чомадон; ва фй-д-Дивон (яъне, дар китоби “Ад-девин”) ас-сивону луғатун фй-с-синвони ва ҳува тахта йасон фиҳи-л-матӯъ ва қулу шайъин (9, с.34).

Ҳаббат-ул-қалби – сиёҳии дил; ва фй-с-Сомӣ (яъне, дар “Ас-сомӣ”) – миёни дил (9, с.42).

Сихрун - падари зан; ва фй-л-Қонун (яъне дар “Ал-қонун”) – падари зан ва домод (9, с.47).

Табиист, ки суҳан дар бораи «Девон-ул-адаб»-и Форобӣ, «Қонун-ул-адаб»-и Абулфазли Тифлисӣ ва «Ас-сомӣ фй-л-асомӣ»-и Абулфазли Майдонӣ меравад. Бар ақидаи Маҳдии Муҳаққиқ «дар муқоиса бо фарҳангҳои мушобеҳ, ҳамчун «Булға», «Мирқот»,

«Ас-сомй фй-л-асомй», «Дастур-ул-ихвон» ва «Қонун-ул-адаб» ин китоб (яъне, фарҳанги Замахшарӣ – Н.Ғ.) аз ҷиҳати мухталиф бартарӣ дорад» (9, с.5).

Фарҳанги дигаре, ки дар пайравӣ аз «Девон-ул-адаб»-и Форобӣ тадвин шудааст, «Точ-ул-масодир» мебошад. «Точ-ул-масодир», фарҳанги дузабонаи арабӣ-тоҷикӣ ва шомили масдарҳои арабӣ аст, ки ба қалами Абучаъфар Аҳмад ибни Алӣ ибни Муҳаммад Ал-Мукрӣ Ал-Байҳақӣ, маъруф ба Бучаъфараки Байҳақӣ (с. тав. тақрибан 1077 – с.ваф. 1150), аз донишмандони ҳанафимазҳаби маъруф дар қарнҳои XI-XII мебошад.

Умар Ризо Каҳҳола ўро “мукрӣ, луғавӣ, муфасссир, наҳвӣ” муаррифӣ мекунад (13, с.4). Д-р Ҳодӣ Олимзода, ки “Точ-ул-масодир”-ро тасҳеҳ намуда, бо таҳшия ва таълиқот онро дар Техрон дар ду муҷаллад ҷоп намудааст, менависад, ки унвони “имому-л-қироа ва-т-тафсир ва-н-наҳв ва-л-луға”-ро ҳамаи маъхазҳои қадим барои ӯ ба қор бурдаанд ва номи ўро дар кутуби “Табақот-ун-нуҳхот”, “Табақот-ул-муфасссирин”, “Тазкират-ул-хуффо” ва дар ҷузъи луғавиёни бузург меёбем. Вайро “Имому-л-қироот ва-л-адаб” низ мулаққаб сохтаанд (10, ҷ.1, с.панҷоху се).

Бо вучуди дар Байҳақ таваллуд шудан, аксари умри ӯ дар Нишопур гузаштааст. Таълимоти хешро ҳам дар Нишопур гирифтааст. Ў охири рӯзи моҳи шарифи Рамазон соли 544ҳ. мутобиқ ба 31.06.1150 баъд аз аср вафот мекунад ва ҷанозаашро рӯзи Иди рамазон дар Нишопур дар Масҷиди ҷомеи қадим бо анбӯҳи бузургӣ одамон меҳонанд. Байҳақӣ чанд китоб дорад: “Ал-муҳит билуғот-ил-Қуръон”, “Йанобий-ул-луға”, “Точ-ул-масодир”, “Ал-муҳит биилми-л-Қуръон”.

Шўҳрати Байҳақӣ бештар аз “Точ-ул-масодир” аст. Ин фарҳанг, ки бештар хусусияти дарсӣ дошт, баробари таълифи он мақбули хосу ом гашт. Вучуди беш аз 30 нусхаи хаттии он дар китобхонаҳои кишварҳои гуногуни исломӣ бурҳони қотей аз шўҳрати ин асар дар гўшаҳои гуногуни қаламрави забонҳои арабӣ ва форсӣ мебошад. Тахмин меравад, ки соли таълифи фарҳанг пеш аз соли 516ҳ./1122 буда бошад, зеро дар ин сол шогирдаш Абулҳасан Алӣ Зайд ибни Муҳаммади Байҳақӣ дар Нишопур дар назди устодаш Абучаъфари Байҳақӣ нусхаро аз «Точ-ул-масодир»-и ӯ хонда будааст (10, с.шасту ҳафт).

Чунонки аз муқаддимаи муъҷази Байҳақӣ бармеояд, маъхазӣ асосии ӯ дар тадвини фарҳангаш Қуръони шариф, аҳодиси набавӣ ва девонҳои шоирони араб будааст, ки дар онҳо феълҳои гуногун ва бисёр дучор мешаванд (10, с. 2). Дар ҳуди фарҳанг ва махсусан дар ташреҳи моддаҳои луғавӣ якҷанд фарҳангҳои шабеҳ ва наздик ба мавзуи ин фарҳанг аз ҷониби ҳуди Байҳақӣ номбар шудааст, ки шаҳодат аз таъсири ин фарҳангҳо дар тартиби фарҳанги муаллифи мо медиҳад: “Девон-ул-адаб”-и Абӯиброҳим Исҳоқ ибни Абӯиброҳими Форобӣ “Точ-ул-луға ва сикҳ-ул-арабийя”-и Абунаср Исмоил ибни Ҳаммод ал-Ҷавҳарӣ (с.ваф.1008м.), “Тазҳиб-ул-луға”-и Абумансур Муҳаммад ибни Аҳмад ибни Талҳа ва машҳур ба Азҳарии Ҳиравӣ (с.тав. 895м. – с.ваф. 980м.) “Ал-масодир”-и Абуабдуллоҳи Ҳусайн ибни Аҳмади Зўзанӣ (с. тав. ва ваф. номаълум, таълифаш миёнаҳои а. XI) ва ғайра.

Шеваи тартибу ҷобачогузории моддаҳои луғавӣ ҳам ба мисли ин фарҳангҳост, алалхусус шабеҳи “Девон-ул-адаб”-и Форобӣ мебошад, зеро номи Форобӣ ва асараш «беш аз номҳои дигар қасон ва дигар кутуб дар «Точ-ул-масодир» такрор гардида. Ин нукта нишон медиҳад, ки ин китоб ҷӣ дар шеваи табвиб ва ҷӣ дар шарҳу маънии алфоз мавриди тавачҷуҳ ва малҳузи назари Байҳақӣ будааст» (10, с. шасту ҳашти муқаддима). Воқеан ҳам ошноӣ бо ин фарҳанг нишон дод, ки ин даъво қомилан саҳеҳ аст ва мисолҳои таҳтуззикр ҳам таъйид аз он мекунад:

Ал-фарту ва-л-фирату ва-л-фуруту – аз пеш бишудан; Ва-л-фарту – тақсир қардан (“Девон-ул-адаб”) (10, с.34).

Ал-кишофу – ан таҳмила-л-фаҳла ала-н-ноқати санатайни мутаволийатайни; ва-н-ноқату кашуфун. Фй-л-ҳадиси: йалсифу ва бису-т-тиби, ай йаталаълау; ва равоху-л-Форобиййу бизамми-с-сод (10, с.140; Ҳамчунин ниг.ба саҳифаҳои 39, 43, 47, 48, 54, 131, 144, 158, 159, 178, 210, 214, 234, 236, 271, 288, 340-и асар).

Дар «Тоҷ-ул-масодир» масдарҳои мувофиқи сохт ва ҳаракатҳои реша дар бобҳои алоҳида ва тибқи тартиби алифбо омадаанд. Байҳақӣ фарҳангро ба ду қисми бузург ҷудо мекунад: 1. Масдарҳои сулосии мучаррад 2. Масдарҳои ғайрисулосии мучаррад, ки шомил ба масдарҳои сулосии мазид, рубоӣ ба мучаррад, рубоӣ ба мазид ва мулҳақот ба рубоӣ ба мучаррад ва мазид мебошад Фарқи асосии ин ду қисм дар он аст, ки масдарҳои қисми якум “самоӣ” (яъне, шифоӣ, гуфтугӯӣ, дар китобҳо дучорнашаванда) ва масдарҳои қисми дуюм “қӣсӣ” мебошад.

Қисми якум, дар навбати худ, тибқи садоноки ҳарфи дуюми решаи феъл ҳам дар замони гузашта ва ҳам дар замони ҳозира ба шаш боб ҷудо ва ин бобҳо боз ба зерфаслҳо аз рӯи номҳои шаклҳои гуногуни феълҳои арабӣ - солим, музоъаф, аҷваф, ноқис, маҳмуз тақсим карда шудааст.

Қисмати дуюми фарҳанг ҳам ба ҳамин минвол тақсимбандӣ карда шудааст.

В.Капранов қайд мекунад, ки «Тоҷ-ул-масодир» тақрибан 5 ҳазор калимаро дар бар мегирад (14, с.432), вале ба ақидаи муҳаққиқони дигар «Тоҷ-ул-масодир» наздик 17 ҳазор масдарҳои арабиро фаро гирифтааст (15, с.481) ва ин ақида ба ҳақиқат наздиктар мебошад. «Тоҷ-ул-масодир» аз комилтарин фарҳангҳои дузабонаи мавзуии замони худ ва чанд қарни дигар ҳам маҳсуб мешуд.

Ин фарҳанг имрӯз ҳам аҳамияти худро гум накардааст, зеро, аз як тараф, барои омӯзиши забони арабӣ муфид бошад, аз ҷиҳати дигар, дар худ вожаҳои бисёреро дорад, ки имрӯз дар забони муосири форсӣ–тоҷикӣ мавриди истифода нестанд ва ба гурӯҳи архаизмҳо дохил мешаванд, аз қабилҳои ғиштан, анбӯидан, домдидан, ситеҳидан, шапилидан, наъмидан, бодӯсидан, бонаҳоридан, фонуюшидан, фоанбӯидан, воҷаҷӯидан, воҳушидан, бигуворидан (10, с.ҳафтоду ҳафт-ҳафтоду нӯх).

«Тоҷ-ул-масодир» бори аввал дар Бумбай дар ду бахш ва дар як мучаллад ба соли 1301/1884 ва бори дигар бо тасҳеҳ, таҳшия ва таълиқи д-р Ҳодӣ Олимзода дар ду маҷаллад, ҷилди аввал ба соли 1366ш/1987 ва ҷилди дуюм соли 1375ш./1996 дар Техрон ба ҷоп расидааст.

Форобӣ бо ибтиқори худ таъсири мусбат ба фарҳангшиносии дузабонаи арабӣ-туркӣ ҳам расонидааст ва далели ин ақида «Девон луғот-ут-турк»-и Маҳмуди Қошғарӣ мебошад. Таваҷҷуҳ ба «Девон-ул-адаб»-и Форобӣ як андоза баъди таваҷҷуҳ ба Маҳмуди Қошғарӣ додани туркшиносон, билхосса уйғуршиносон, зиёд шуд, зеро таҳқиқи сарчашмаҳои «Девон луғот-ут-турк» ва таваҷҷуҳ ба усулҳои нигоҳдорӣ, ҷойгузинии моддаҳои луғавии он ба фарҳангҳои мавзӯӣ ва морфологӣ-таҳлили ҷомеи арабӣ, аз ҷумла «Девон-ул-адаб»-и Форобӣ овард.

«Девон-ул-адаб»-и Форобӣ баробари навишта шуданиш дар тамоми қаламрави хилофат, хосса дар Мовароуннаҳр Хуросон паҳн шуд ва шуҳрати зиёд пайдо кард. Далели ин ақида нусхаҳои хаттии зиёди ин асар аст, ки дар китобхонаҳои кишварҳои гуногуни ин минтақа имрӯз маҳфузанд. Ин асарро мутолиа мекарданд, таҳлилу баррасӣ менамуданд ва ҳини навиштани фарҳангҳои хеш аз он истифода мебарданд. Бино бар ақидаи А.Б. Халидов муҳимтарин нукта аз нигоҳи воқеаҳои таърихӣ-фарҳангӣ ин аст, ки «Девон-ул-адаб» муҳаррир ва мушаввиқи маҷрои тавлидшавии фарҳангшиносии дузабонаи форсӣ-арабӣ ва туркӣ-арабӣ шудааст. Шояд ба шарофати омехтакунии муваффақонаи ғояҳои наҳвӣ ба усулҳои тадвини фарҳангҳо, ки Исоҳқ Ал-Форобӣ ба он ноил гашт, усули ӯ имконияти

мусоид барои ташреҳи вожаҳои забони дигар, яъне калимаҳои ғайриарабиرو фароҳам овард, ки маҳз асари ӯ ҳамчун намуна барои тадвини аввалин фарҳангҳои дузабонаи арабӣ-тоҷикӣ ва арабӣ-туркӣ хидмати босазое кард (11, с.14).

Маҳмуди Қошғарӣ дар муқаддимаи муфасссале, ки бар асараш навиштааст, на дар бораи Форобӣ ва на асари ӯ ишорае намекунад. Гузашта аз ин, ӯ таъкид мекунад, ки «...таснифе бунёд ниҳодам, ки касе дар ин боб бар ман пешӣ нагирифта буд ва ба таълифе даст задам, ки касе бад-он напардохта буд. Усулуро бо тавзеҳоте дарҷ кардам ва авзоне қиёсӣ пайрезӣ кардаму тарҳ афкандам, то таълиф бар тариқае беҳтару нақӯтар бошад ва тасниф ба пайравӣ сазовортар» (12, с.52).

Умумияти ин асар на танҳо дар чунин суҳанон, балки дар бахшидани ҳар ду асар ба шахсиятҳои маъруфи замон, яқумӣ ба Шайх Абулҳасан Аҳмад ибни Мансур ва фарзандони ӯ ва дуюмӣ ба халифаи аббосӣ Абулҳасан Аҳмад ибни Мансур ва машҳур бо номи Ал-Муктадӣ Биамриллоҳ (с.хукм. 1075-1094м.) ҳам зоҳир мешавад.

Дар ҳар ду муқаддимаи асар қисматҳо ба фаслҳо ҷудо карда шудааст, ки дар ҳар ду бо унвони «Ал-қавл фӣ...», яъне «Гуфтор дар бораи...» оғоз мешаванд. Дар муқаддимаи Форобӣ 12 гуфтор дида мешавад, дар Қошғарӣ адади он 13-то аст. Мавзӯҳои, ки дар ин гуфторҳо баррасӣ мешаванд ва ҳамчунин усулҳои матраҳ сохтани ин мавзӯҳо ва ҳалли он дар ҳар ду муаллиф қариб як хел ё монанд ба ҳам аст.

«Девон луғот-ут-турк» ба 8 китоб тақсим мешавад, ки аз онҳо шаштояш номҳои ҷузъҳои «Девон-ул-адаб»-ро такрор мекунад: 1. «Китоб-ул-ҳамза», ки шомили калимаҳои дар таркиби худ аломати ҳамзоро доранд. 2. «Китоб-ус-солим», ки шомили калимаҳои мебошад, ки дар таркиби худ ҳарфҳои муътал, яъне алиф, вов ва ҳамзоро надоранд. 3. «Китоб-ул-музоъаф», шомили калимаҳои аст, ки дар таркиби худ ташдид доранд. 4. «Китоб-ул-мисол», яъне шомили феълҳои муъталле, ки ҳарфи аввали решаи он яке аз ҳарфҳои иллат, яъне ё алиф, ё вов, ё йо аст. 5. «Китоб заводи-с-салосати», яъне аҷваф – феълҳои муъталле, ки ҳарфи дуюми решаи он яке аз ҳуруфи иллат аст. 6. «Китоб заводи-л-арбаъа» шомили феълҳои муъталле мебошад, ки ҳарфи сеюми решаи он яке аз ҳарфҳои иллат аст. 7. «Китоб-ул-ғунна», яъне маҷмӯи калимаҳои, ки дар таркиби худ овозҳои димоғӣ доранд. 8. «Китоб-ул-ҷамъ байна-с-сокинаи». Фарқ дар он зоҳир мешавад, ки қисмати ҳамзайи Форобӣ дар шумори номҳои ҷузъҳо шашум аст, дар ҳоле, ки Қошғарӣ асарашро бо «Китоб-ул-ҳамза» оғоз мекунад:

Обо – хирс (ба забони мардуми Қифчоқ)

От I – ном; исм.

От II – лақаб. Чунонки гӯянд: Бак анкор от бердӣ, яъне фармонраво ўро лақаб дод. Ва аз он аст, ки ба бузурги қавм “отлиғ” гуфта мешавад.

От III – асп (12, с.31-32).

Ба қавли А.Холидов чунин тартиб беҳикмат нест, зеро дар забони туркӣ вожаҳои, ки бо алиф оғоз меёбанд, хеле зиёд ҳастанд ва дар аввал овардани онҳо корро аз болои ҷузъҳои боқимондаи фарҳанг осонтар мекунад (11, с.21). Воқеан ҳам боби алифи ин асар қисмати қалони «Девон луғот-ут-турк»-ро ташкил медиҳад (12, с.31-291).

Қошғарӣ ҳам фарҳанги худро бар асосе тадвин кардааст, ки муфид барои истифода аз ҷониби арабзабонону арабидонон ва туркони арабихон бошад. Асар бар қоидаҳои забони арабӣ пурра ҷавобгӯ мебошад.

Ба таври ҳулоса метавон гуфт, ки робитаҳои забон ва умуман фарҳанги арбиву тоҷикӣ ба андозае васеъ ва фарогир аст, ки бисёре аз масоили ташаккул ва рушди онро бидуни яқдигар омӯختан аз имкон берун аст.

ПАЙНАВИШТ:

1. Ибни Надим. Китоб-ул-фехрист. Тарҷума ва таҳқиқи Муҳаммадризо Таҷаддуд. – Техрон: Амири Кабир, 1366. – 814 с.
2. Гиёсов Н. Муқаддимаи забониносии / Н. Гиёсов. – Хучанд: Нури маърифат, 2019. – 348 с.
3. Белкин В.М. Арабская лексикология / В.М. Белкин. – Москва: МГУ, 1975. – 200 с.
4. Доиратулмаорифи бузурги исломӣ. Ҷ.18. – Техрон: МДБИ, 2010. – 779 с.
5. Доиратулмаорифи бузурги исломӣ. Ҷ.4. – Техрон: МДБИ, 2006. – 730 с.
6. Ёқутӣ Ҳамавӣ. Муъҷам-ул-булдон. Ҷ.4. – Байрут: Дор Содир, 1977. – 501 с.
7. Байҳақӣ, Абулфазл. Чанд сухан, ки дабирон дар калом оранд. Виростаи Содиқи Киё. – Техрон: Чопхонаи Ковиён, 2535 шоҳаншоҳӣ. – 35 с.
8. Ходжиев А. Лексикографическое сочинение Абу-л-Фадла Ал-Майдани «Ас-соми фи-л-асами» / А. Ходжиев. – Душанбе: Деваштӣч, 2003. - 144 с.
9. Замахшарӣ, Ҷорulloҳ. Муқаддимат-ул-адаб. Ба кӯшиши М.Муҳаққиқ. – Техрон: Интишороти Анҷумани тадвини забон ва адабиёти форсӣ, 1354. – 571 с.
10. Байҳақӣ, Абучаъфар. Тоҷ-ул-масодир. Ҷилди аввал. Ба тасҳеҳ ва таҳияи ва таълиқи д-р Ҳодии Олимзода. – Техрон: Муассисаи маълумот ва таҳқиқоти фарҳангӣ, 1987. – 432 с.
11. Халидов А.Б. Словари Исфаха Ал-Фараби и Махмуда Ал-Кашғари (из истории лексикографии в Средней Азии X-XI вв). Серия: Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. Часть IV/ А.Б. Халидов. – Москва: ГРВЛ, 1987. – 67 с.
12. Қошғарӣ, Маҳмуд ибни Ҳусайн. Девои лугот-ут-турк. Тарҷума, танзим ва тартиби алифбоии д-р Сайид Муҳаммад Дабирсиёқӣ. – Техрон: Пажӯҳишгоҳи улуми исломӣ ва мутолиоти фарҳангӣ, 1996. - 1102 с.
13. Каҳҳола, Умар Ризо. Муъҷам-ул-муаллифин, ҷ.1-2. Байрут: Дор Ихё ат-турос ал-арабӣ, бидуни соли нашр.
14. Капранов В. Тоҷ-ул-масодир /Энсиклопедияи советии тоҷик, ҷ.7 / В. Капранов. – Душанбе: СЭСТ, 1987. - С. 432.
15. Доиратулмаорифи бузурги исломӣ, Ҷ.13. – Техрон: МДБИ, 2005. – 754 с.

REFERENCES:

1. Ibni Nadim. Kitab-ul-fehrist. Translation and Research of Muhammadrizo Tajaddud. – Tehron: Amiri Kabir, 1366. – 814 pp.
2. Ghiyosov N. Introduction to the Linquistic / N. Ghiyosov. – Khujand: Nuri marifat, 2019. – 348 pp.
3. Belkin V.M. Arabic Lexicology / V.M. Belkin. – Moscow: MSU, 1975. – 200 pp.
4. Large Islamic Encyclopedia . V.18. – Tehron:, 2010. – 779 pp.
5. Large Islamic Encyclopedia. V.4. – Техрон:, 2006. – 730 pp.
6. Yoquti Hamavi. Muj'jam-ul-buldon. V.4. – Bayrut: Dor Sodir, 1977. – 501 pp.
7. Bayhaki Abulfazl. Some Words which dabiri Use in their Speech. Virostai Sodiqi Kiyo. – Tehron: Publishing House Koviyon, 2535 Shakhinshakh era. – 35 pp.
8. Khojiev A. Lexicographical Essay of Abu-l-Fathl Al-Maydani “As-sami fi-l-asami” / A. Khojiev. – Dushanbe: Devashtich, 2003. - 144 pp.
9. Zamakhshari Jorulloh. Muqaddimat-ul-adab. With efforts of M. Muhaqqiq. – Tehron: Conference of publication of Diffusing of Persian language and literature, 1354. – 571 pp.
10. Bayhaqi Abuja'far. Toj-ul-masodir. The first edition. Under the edition, application and comments of the doctor Hodi Olimzoda. – Tehron: Information Institution and culture research, 1987. – 432 pp.

11. Khalidov A.B. *Ishak-al-Farabi and Mahmud-al-Kashgari dictionaries (from the history of lexicography of Central Asia in X-XI centuries). Series: Resources and Problems of the history of culture of the Eastern People. Part IV/ A.B. Kholidov.* – Moscow: 1987. – 67 pp.
12. Qoshgiri, Mahmud ibhi Husayn. *Devon lughot-ut-turk. Translation, regulation and alphabetical order of doctor Said Muhammad Dabirsiyoqi.* – Tehron: Research Institute of Islamic Science and Cultural Studies, 1996. - 1102 pp.
13. Kahhola, Umar Rizo. *Mu'jam-ul-muallifin, v.1-2.* Bayrut: Dor Ihyo at-turos al-arabi, without year of publication.
14. Kapranov V. *Toj-ul-masodir \Tajik Soviet Encyclopedia, v.7 / V. Kapranov.* – Dushanbe: ETSE, 1987. - P. 432.
15. *Large Islamic Encyclopedia, V.13.* - Tehron: 2005. - 754 pp.

**АНДЕШАҶО ДАР БОРАИ
ҚАЙДҶОИ ЭТИМОЛОГӢ ДАР
ТАЪРИХНОМАҶОИ САДАҶОИ Х-ХІІІ**

Давлатзода Рухсора, н.и.ф., дотсент,
ноби ректор оид ба робитаҳои
байналмилалии МДТ «ДДХ ба номи академик
Б. Гафуров» (Хуҷанд, Тоҷикистон)

**ОБ ЭТИМОЛОГИЧЕСКИХ
ЗАМЕТКАХ В ИСТОРИЧЕСКИХ
ЛЕТОПИСЯХ Х-ХІІІ веков**

Давлатзода Рухсора, канд. филол. наук,
доцент, проректор по международным связям
ГОУ “ХГУ имени академика Б. Гафурова”
(Худжанд, Таджикистан)

**ON ETYMOLOGY
NOTES IN HISTORICAL
CHRONICLE OF THE X-XIII
CENTURIES**

Davlatzoda Rukhsora, Candidate of philology,
Associate Professor of SEI “KhSU named after
acad. B. Gafurov” (Khujand, Tajikistan)
e-mail: ruhsoradavlatzoda1972@gmail.com

Дар осори таърихӣ асрҳои Х-ХІІІ нахустин нишонаҳои таҳлили этимологӣ ба мушоҳида мерасанд, ки онҳо барои ҳалли фасл шудани қазияи таърихи баромади вожаҳои мусоидат мекунанд. Ишораҳои этимологӣ аз ҳафт таърихномаи садаҳои Х-ХІІІ гурӯҳ оварда то чи андоза ба ҳақиқати илмӣ мутобиқат доштани таҳлилҳои этимологӣ муаллифони онтаърихномаҳоро нишон медиҳанд. Зикр гардидааст, ки қайду ишораҳои этимологӣ дар “Таърихи Табарӣ” 47 адад, “Мучмал-ут-таворих” 28 адад, “Зайн-ул-ахбор” 25 адад, “Таърихи Бухоро” 10 адад, “Ғулар-ус-сияр” 10 адад, “Таърихи Сиистон” 5 адад, “Таърихи Байҳақӣ” 2 адад дучор мешаванд. Ишораҳои этимологӣ муаллифони таърихномаҳо барои муайян кардани маънои номи маҳалҳои ҷуғрофӣ, номҳои асотирӣ, ному лақаби ашхоси таърихӣ мусоидат мекунанд. Таъкид гардидааст, ки муаллифони таърихномаҳо барои нишон додани этимологияи на танҳо калимаҳои аслии тоҷикӣ, балки калимаҳои иқтибосӣ аз забони арабӣ низ кӯшиш ба харҷ додаанд. Хулоса шудааст, ки таърихномаҳои ба забони тоҷикӣ таълифшуда ва аз арабӣ тарҷумашудаи қарнҳои Х-ХІІІ яке аз манобеи муҳими омӯзиши таърихи баромади унсурҳои лугавӣ ба шумор мераванд.

Калидвожаҳо: таърихномаҳои садаҳои Х-ХІІІ, забони тоҷикӣ, арабӣ, этимология, унсурҳои лугавӣ, қайду ишораҳои этимологӣ, топонимҳо, лақабҳо

На основе этимологических заметок, собранных из семи исторических летописей, сделана попытка выяснить, в какой мере этимологические изыскания авторов средневековых летописей соответствуют научной истине. Отмечено, что в исторических летописях Х-ХІІІ вв. встречаются первые признаки этимологического анализа, которые содействуют решению проблемы происхождения лексических элементов таджикского языка. Выявлено, что в «Истории Табари» приведено 47 этимологических заметок, в «Муджмал-ут-таворих» - 28, в «Зайн-уль-ахбор» - 25, в «Таърихи Бухоро» - 10, в «Ғулар-ус-сияр» - 10, в «Таърихи Сиистон» - 5, в «Таърихи Байҳақи» - 2. Этимологические изыскания авторов исторических летописей помогают при определении смысла топонимов, мифологических имен, имен и прозвищ исторических личностей. Подчеркивается, что авторы исторических летописей прилагают усилия для выяснения этимологии не только исконно таджикских слов, но и лексики, заимствованной из арабского языка. Делается вывод, что оригинальные таджикские и переводные исторические летописи Х-ХІІІ вв. являются одними из важнейших источников для изучения этимологии лексических элементов.

Ключевые слова: исторические летописи X-XIII вв., таджикский язык, арабский язык, этимология, лексические элементы, этимологические заметки, топонимы, прозвища

In the article, based on the collected etymological notes from seven historical chronicles, an attempt is made to find out to what extent the etymological research of the authors of medieval chronicles corresponds to scientific truth. It is noted that in the historical chronicles X-XIII there are the first signs of etymological analysis, which contribute to solving the problem of the origin of the lexical elements of the Tajik language. It was revealed that 47 etymological notes are given in the "History of Tabari", 28 in "Mudjmal-ut-tavorikh", 25 in "Zain-ul-akhbor", 10 in "Tarikhi Bukhoro", and "Gurar-us-siyar" - 10, in "Tarikhi Siston" - 5, in "Tarikhi Baykhaki" - 2. Etymological research by the authors of historical chronicles helps in determining the meaning of toponyms, mythological names, names and nicknames of historical figures. It is emphasized that the authors of historical chronicles make efforts to clarify the etymology of not only native Tajik words, but also vocabulary borrowed from the Arabic language. It is concluded that Tajik and translated historical chronicles of the X-XIII centuries. are considered one of the most important sources for studying the etymology of lexical elements.

Key words: historical chronicles of the X-XIII centuries, Tajik language, Arabic, Russian, etymology, lexical elements, etymological notes, toponyms, nicknames

Дар муддати ҳазорсолаи дувуми мелодӣ дар қатори дигар осори ҳаттӣ теъдоди калони таърихномаҳое бо истифода аз ганҷинаи бузурги сухани тоҷикӣ таълиф гардиданд, ки дар онҳо хонанда ҳам аз воқеоти муҳталифи даврони гуногун, ҳам аз расму ойинҳои ҷолиби ниёғони тоҷикон ва ҳам аз қайдҳои муфиди забоншиносӣ огоҳӣ пайдо мекунад. Маҳз ҳамин нуктаро дар назар дошта, Президенти кишварамон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар асари пурмуҳтавои ба таърихи забони тоҷикӣ бахшидашон таъкид карда буданд, ки «асарҳои таърихӣ ҳам яке аз сарчашмаҳои муҳими омӯзиши забон ба шумор мераванд» [15, к.2, с.163].

Шиносӣ бо мазмуну муҳтавои бархе таърихномаҳои ба забони тоҷикӣ таълифшуда ва аз забони арабӣ тарҷумагардидаи асрҳои X-XIII монанди тарҷумаи «Таърихи Табарӣ», «Мудҷал-ут-таворих», «Таърихи Систон», «Таърихи Бухоро», «Таърихи Байҳақӣ», «Зайн-ул-ахбор», «Ғура-ус-сияр» маъруф ба «Шоҳнома»-и насрӣ нишон медиҳад, ки дар ин гуна осор дар қатори қайдҳои ба луғат, сарфу наҳв алоқаманд инчунин бо ишораҳои ҷолиби этимологӣ низ метавон дучор шуд. Албатта, муаллифон ё мутарҷимони чунин таърихномаҳо ҳангоми эзоҳи таърихи пайдоиши унсурҳои луғавӣ ба иштибоҳҳо низ роҳ додаанд, вале нуктаи диққатҷалбкунанда он аст, ки онҳо аз қадимулайём кӯшидаанд, ки ба ин илми хеле душвор, аммо муфиди забоншиносӣ хиштҳои аввалинро гузоранд. Ҳамин ҷиҳати қайду ишораҳои дар осори ҳаттӣ ниёгон вучуддоштаро дар назар дошта, профессор Д.Хочаев навишта буд, ки «шарҳое, ки дар ин рисолаҳо дар бораи бахшҳои гуногуни илми забоншиносӣ оварда мешаванд, бешубҳа, дар зинаи аввали ташаккул ва инкишофи минбаъдаи афкори забоншиносии тоҷик таъсири муҳими назариявӣ доштаанд» [13, с.169]. Ҳамин муҳаққиқ дар ҷойи дигар низ овардааст, ки «онҳо (яъне олимони асримиёнагӣ-Р.Д.) аз асосҳои илми забон баҳраи комиле дошта, кӯшиши онро доштанд, ки дар густаришу инкишофи қавонини забоншиносӣ саҳме гузоранд» [13, с.178].

Бояд гуфт, ки қайду ишораҳои гоҳ ба ҳақиқати илмӣ наздик ва гоҳ баҳсталабро аҳли илми гузашта ҳам дар нисбати унсурҳои луғавии тоҷикӣ ва ҳам арабӣ баён кардаанд. Дуруст аст, ки забоншиносони араб назарияи худро дар заминаи маводи забони модарияшон матраҳ кардаанд, вале бояд ба назар гирифт, ки иддае аз гуфтаҳои онҳо бо сабаби вучуд доштани ҳолатҳои ба забони арабӣ муштарак дар забони тоҷикӣ ба забони мо

низ татбиқшаванда аст. Ёдовар шудан бамаврид аст, ки бештари қайдҳои олимони даврони асримиёнагӣ ба вожашиносиву овошиносиву сарфу наҳв марбут буда, танҳо иддае аз онҳо доир ба асли пайдоиши калимаҳо ҷо-ҷо ишора кардаанд. Яке аз ҷунин олимони асримиёнагӣ Шамсуддин Муҳаммад Маҳмуди Омулӣ (1282-1349) аст, ки дар «Нафоис-ул-фунун ва ароис-ул-уюн»-аш андешаҳои мухталиф роҷеъ ба пайдоиши калима, офарандаи воҳидҳои луғавӣ, ба забони дигар мисли арабӣ дохил гардида, тағйир ёфтани шакли аслии онҳо маълумот додааст [13, с.180, 182; 5, с. 124, 129].

Чунонки таъкид гардид, дар ҳафт таърихномаи асрҳои X-XIII, ки мавриди таҳлил қарор дода шуданд («Таърихи Табарӣ», «Мучмал-ут-таворих», «Таърихи Систон», «Таърихи Бухоро», «Таърихи Байҳақӣ», «Зайн-ул-ахбор», «Ғулар-ус-сияр» маъруф ба «Шоҳнома»-и насрӣ), дар радифи қайдҳои гуногуни ба шаклу маънои калима, хусусиятҳои сарфию наҳви онҳо алоқаманд инчунин қайду ишораҳои гоҳ муфассал ва гоҳ мухтасари ба решаи воҳидҳои луғавӣ дахлдошта дучор меоянд. Мо аз ҷунин осори таърихӣ дар маҷмӯъ 127 қайдеро пайдо намудем, ки онҳо ба шарҳи таърихи пайдоиши калимаҳои муқаррарии забон, номҳои ашхосу ҷойҳо, лақабоҳо, қавму қабилаҳо ва м. инҳо марбут ҳастанд. Албатта, ин гуна қайду ишораҳо дар ҳамаи ҳафт таърихномаи зикргардида ягона ва ба таври баробар дода нашуда, дар яке бештар, дар дигаре камтар ба мушоҳида мерасанд. Таҳлили омӯри нишон дод, ки ин гуна андешаҳо ба дараҷаи мухталиф буда, бештарашон дар «Таърихи Табарӣ» (47 адад вожа), «Мучмал-ут-таворих» (28 адад), «Зайн-ул-ахбор» (25 адад) ва камтар дар «Таърихи Бухоро» (10 адад), «Ғулар-ус-сияр» (10 адад), «Таърихи Систон» (5 адад), «Таърихи Байҳақӣ» (2 адад) тазаккур ёфтаанд.

Муаллифону мутарҷимони таърихномаҳои ёдшуда ҳангоми шарҳу тафсири таърихи зуҳури воҳидҳои луғавӣ таваҷҷуҳи асосии худро ба воқеият равона карда, бо қадом сабаб, дар ҷӣ гуна шароит номгузорӣ шудани онҳоро ба қайд овардаанд. Масалан, дар «Таърихи Табарӣ» сабаби *Анбор* номида шудани мавзее ин тавр тафсир гардидааст: Ва *Анбор* рустое будааст аз Ироқ. Ва *гурӯҳе ғӯянд*: «*Анбор*» бад-он хонанд, ки анбори мулуки Ашкониён буд ва анбор он ҷо қардандӣ ва аз он ҷо сипоҳро аҷре додандӣ. Ва аз паси эшон ақосира-мулуки Аҷам, анборгоҳи ғаллаҳо он ҷо доштандӣ [3, ҷ.1, с. 443-444].

Абубакри Наршаҳӣ бошад, нахуст сабаби бо номи машҳур шудани мавзёро ишора карда, баъдан маъноҳои ҷузъҳои таркибии онро низ шарҳ додааст. Чунончи, бо *Ҳамукат* маъмул гардидани яке аз навоҳии Бухоро ба таври зерин қайд намудааст: Деҳқонон ва тавонгарон аз ин вилоят бигрехтанд ва ба Туркистон ва Тироз шаҳре бино қарданд. Ва он шаҳро «*Ҳамукат*» ном қарданд, аз баҳри он ки деҳқонони бузург, ки раиси он тоифа буданд, аз Бухоро рафта буд, вайро «*Ҳамук*» ном буд [9, с.28]. Дар мавриди дигар мансубияти забонии ҷузъи *Ҳамук* ва маънои ҳиссаи *кетро* эзоҳ дода ин тавр навиштааст: Ва «*ҳамук*» ба забони бухорӣ *гавҳаре бувад* ва «*кет*» *шаҳр бувад*, яъне *шаҳри Ҳамук* [9, с.28].

Воқеан, ҷузъи *-кет* гунаи таҳрифгардидаи топоформанти *кат*- \ -*кант* \ -*канд* буда, он дар таркиби номҳои ҷуғрофӣ ҳамчун унсурӣ созандаи топонимҳо ба қор меравад. Луғатшиноси немис М.Фасмер овардааст, ки ҷузъи дуҷуми ин калима, яъне *канд* ё *қанд* маънои «шаҳр»-ро дошта, дар забонҳои сугдӣ (*knd*, *kndh*), яғнобӣ (*kant*) ва ҳиндӣ қадим (*kantha*) мавриди истифода қарор доштааст [12, т.3, 553]. Илова ба ҷунин назари М. Фасмер бояд гуфт, ки *канд* дар ибтидо маънои «хона, манзил, истеҳком»-ро дошта, оғозаш решаи феъли *кан* аст ва ин шакл, дар навбати худ, аз *k(h)an*-и забони ориёӣ ибтидо гирифтааст. Дар даврони минбаъдаи инкишофи забон он дар таркиби калимаҳои алоҳида, мисли *қадҳудо*, *қадбону* ва м. инҳо боқӣ мондааст. Бояд гуфт, ки бо ин калима як унсурӣ луғавии дигари дар забони русии садаҳои XI-XVII истифодашаванда, яъне *котецъ* алоқаманд аст.

Ин шакл низ бо *kata*-и авестой, *kad*-и давраи нави инкишофи забони тоҷикӣ робита дорад [12, т.2, 351].

Вобаста ба қайдҳои дар ҷунин осори таърихӣ дарҷгардида ёдовар шудани се нуктаи дигар бамаврид аст:

1) Умумияти ин гуна сарчашмаҳо дар он аст, ки сарчашмаи пайдоиши як гурӯҳ унсурҳои луғавӣ дар аксари онҳо фақат бо услуби хоси ҳар кадоме баён шудаанд. Масалан, сабаби бо вожаи *Хизр* ном бурда шудани нафареро соҳибони «Таърихи Табарӣ», «Зайн-ул-аҳбор» ва «Мучмал-ут-таворих» ба тариқи зерин зикр кардаанд: *Ва Хизрро аз баҳри он «Хизр» хонанд*, ки рӯзе бар сари санги хушк бинишаст, чун бархост, он санг аз зери ӯ сабзӣ берун овард, гиёҳҳо бар вай руста [3, ҷ.1, с. 283]. *Ва аз баҳри он ӯро «Хизр» хонанд*, ки бар санге нишаст, чун бархост, сабз гашта буд [4, с.35]. *Ва аз баҳри он ӯро «Хизр» хонанд*, ки бар санге нишаст, чун бархост, сабз гашта буд [8, с.205].

2) Дар мавриди дигар гурӯҳи калони воҳидҳои луғавӣ бештар дар ду таърихнома шарҳ дода шудаанд. Муқоисаи андешарониҳои муаллифон ё мутарҷимони ин гуна осор нишон дод, ки гурӯҳе аз онҳо бештар гоҳ дар «Таърихи Табарӣ»-ву «Мучмал-ут-таворих» ва гоҳ дар «Таърихи Табарӣ»-ву «Зайн-ул-аҳбор» зикр гардидаанд. Ин ҷо бо сабаби маҳдудии имкон фақат аз қайдҳои дар «Таърихи Табарӣ» ва «Зайн-ул-аҳбор» дар хусуси этимологияи вожаи *Доробгирд* \ *Доробшаҳр* \ *Доробӯ* тазаккурёфта ёдовар шудан кофист: *Ва Доробгирд шаҳрест андар Порс*, ки *Доро* онро бино кардааст [3, ҷ.1, с. 482]. *Ва шаҳри Доробгирд ӯ бино кард ва Доробшаҳр ба Миср ӯ бино кард*. *Ва мар писари хеш Дороро валиаҳди хеш гардонид...Ва Доро ба замини Ҷазира шаҳре бино кард ва ӯро «Доробӯ» ном кард ва онро ободон кард ва андар ӯ ҳисоре сохт ва аз ҳамаи чизҳо андар ӯ бинҳод* [4, с.69].

Дар робита ба топоними *Доробгирд*, ки муаллифону мутарҷимон онро дар шаклҳои *Доробшаҳр* \ *Доробӯ* низ ёд кардаанд, ҳаминро бояд гуфт, ки дар гузашта шаҳрҳоеро, ки бо фармони шоҳони алоҳида сохта шудаанд, ба номи бунёдгузори он мегузоштанд. Дар калимаи фавқ ҷузъи «–гирд» бо топоформанти «–град»-и русӣ ҳамреша буда, дар асл аз забони юнонӣ ба ин забонҳо ворид шудааст. Ин аст, ки дар гузашта тоҷикон шаҳрҳоеро мисли *Висагирд* \ *Вишгирд*, *Сиёвушгирд*, *Шопургирд* доштанд ва русҳои имрӯза шаҳрҳоеро монанди *Петроград*, *Сталинград*, *Дмитровград*, *Михайловоград* ва ғ. инҳоро доранд.

3) Нуктаи дигар ба шарҳи мухтасар ё муфассали унсурҳои луғавӣ робита дорад, яъне роҷеъ ба иддае аз калимаҳо муаллифону мутарҷимони яке аз ҷунин осор ба таври муфассал андешаронӣ кардаанд, вале дигарӣ танҳо бо қайди басо мухтасар маҳдуд шудааст. Ҷунин тарзҳои ташреҳро дар бораи *Зу-л-қарнайн* метавон дид, ки муаллифи «Мучмал-ут-таворих» ҳамагӣ онро бо як ҷумлаи кӯтоҳ эзоҳ додааст, аммо соҳиби «Ғура-ус-сияр» перомуни ин калима се гуфтаи пешгузаштагонро зикр намудааст: «*Зу-л-қарнайн*» бад-он гуфтанд ӯро, ки ду гесӯ бар пушт фуру гузошта буд [8, с.158]. Гузоришгарон дар номгузориҳои Искандар ба «Зулқарнайн» ихтилоф доранд. *Бархе гуфтаанд*, ки Искандар дар хоб дид, ки ду қаронаи хуршедро гирифтааст. Хобро ҷунин гузориш карданд, ки бар он ҷӣ хуршед бар он метобад, даст хоҳад ёфт. Аз ҳамин рӯ, ӯро «*Зулқарнайн*» номиданд. *Дигаре гуфтааст*, ки чун ӯ мардуми Рум ва Порсро бо ҳам дар даст дошт, ба «*Зулқарнайн*» номвар шуд. *Дигаре гуфта*, ки чун дар сараш ду шохак дошт, ки нишонии шоҳии ӯ буд, «*Зулқарнайн*» номида шуд, ҷунон ки подшоҳии ҷаҳон вежаи ӯ шу два Худо донотар аст [10, с.226].

Мушоҳидаи қайдҳои дар ҷунин маъхазҳо зикршуда моро ба ин хулоса водор сохт, ки дар айни як таърихнома ду-се ақидаи мутафовит, ҳатто ҳилофи якдигар дарҷ шудааст. Ҷунончи, муаллифи «Таърихи Систон» оид ба топоними *Нимрӯз* ду назари зеринро овардааст: Аммо *Нимрӯз ду қавл* гӯянд: яке он ки хусравонро дар соле як рӯз будӣ, ки довари ҷасоларо мазолим кардандӣ, онҳо ҳама ҷаҳон ба *Нимрӯз* боистӣ, *бад-ин сабаб*

«Нимрӯз» ном карданд. Ва Булфараҷи Бағдодӣ гӯяд, на чунин аст. Аммо ҳукамои олам ҷаҳонро бахшиш кардаанд бар баромадану фуру шудани хуршед бо Нимрӯз. Ва ҳадди он ҷунон бошад, ки аз сӯи машриқ- аз он ҷо, ки хуршед ба кӯтоҳтарин рӯзе барояд ва аз сӯи мағриб- аз он ҷо, ки хуршед ба дарозтарин рӯзе фуру шавад ва ин илм ба ҳисоб маълум гардад. Ва ин ҷумларо бар ҷаҳор қисмат кардаанд: Хуросону Эрон (Ховарон) ва Нимрӯзу Бохтар. Ҳар ҷӣ ҳадди шимол аст, Бохтар гӯянд ва *ҳар ҷӣ ҳадди ҷануб аст, «Нимрӯз» гӯянд...* [11, с.32].

Аз ҷанд ишораи зикргардида шояд аён шуда бошад, ки муаллифону мутарҷимони осори таърихӣ даврони мавриди таҳлил на танҳо кӯшиши шарҳ додани решаи калимаҳои аслии тоҷикиро кардаанд, балки таваҷҷуҳи худро ба нишон додани асли баромади унсурҳои луғавии иқтибосӣ низ равона сохтаанд. Албатта, дар дунё ҳеч забоне вучуд надорад, ки танҳо аз ҳисоби калимаҳои худӣ инкишоф ёфта бошад. Дар ин хусус муҳаққиқи эронӣ М. Баҳор хуб навиштааст: «Дар олам ҳеч забоне нест, ки битавонад аз омехтагӣ бо забони дигар худро бар канор дорад, магар забони мардуме, ки ҳаргиз бо мардуми дигар омезиш накунад ва ин низ муҳол аст, ҷи ба василаи таҷоруб ва сафар ва муошират ва ҳатто ба василаи шунидани афсонаҳо ва ривоёти милали дигар луғоте аз он мардум дар ин мардум нуфуз мекунад ва ҳамаи забонҳои олам аз ин рӯ дорои луғатҳои дахил аст» [1, ҷ.1, с. 279].

Таҳлилу муқоисаи маводи таърихномаҳои асрҳои X-XIII далели он аст, ки унсурҳои иқтибосӣ қабл аз ҳазорсолаи дууми мелодӣ ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ ворид шудаанд ва соҳибони осори таърихӣ аз бегона будани онҳо ишораҳо кардаанд. Масалан, муаллифи “Мучмал-ут-таворих” сабаби *Қаҳтон* номида шудани писареро ин тавр шарҳ додааст: Ва дигар писарро ном «Қаҳтон» буд...ва *ӯро аз он «Қаҳтон» хонанд, ки дар аҳди ӯ қаҳт афтод* [8, с.146].

Ё ки дар “Таърихи Табарӣ” аз забони ибрӣ ба забони арабӣ роҳ ёфтани калимаи *Мушо* \ *Мӯсо* қайд гардида, пас аз вуруд ба забони охир ба таҳаввулоти овой дучоргардияш чунин шарҳ ёфтааст: Пас Осия *ӯро аз тобут баргирифт ва бифармуд, то ҷома аз ӯ берун карданду ҷомаҳои хубаш андар пӯшид. Ва ӯро ба писарӣ бипазируфту Мушо* ном кард ба забони ибрӣ. Ва *мӯ* ба забони ибрӣ об бувад ва «шо» дарахт бувад. *ӯро ба миёни обу дарахт андар ёфтанд. Аз баҳри он Мушо* ном карданд ва ба тозӣ *Мӯсо* гуфтанд [3, ҷ.1, с. 222].

Дар таърихномаҳои ин давра дар қатори шарҳи этимологии номи ашхос боз тафсиравии таърихи пайдоиши лақабоҳо низ мавриди таҳлил қарор дода шудааст. Бояд гуфт, ки лақабгузорӣ дар байни халқҳои эронитабор, аз ҷумла тоҷикон таърихи хеле куҳан дорад. Бино ба ахбори сарчашмаҳо ва таҳқиқоти олимон, ҳанӯз дар садаи VII мелодӣ дар замони зиндагии нахустин нависандаи эронитабор, донишманди улуми инсонӣ ва устои шеър адаб Абдулҳамиди Котиб (ваф. соли 756, Миср) ин таомул роиҷ будааст. Номбурда доир ба ин масъала аз ҳамсуҳбаташ хоҳиш кардааст, ки аз гузоштани лақабҳои зишт ба дигарон худдорӣ намояд [6, с. 139].

Ин аст, ки таомули мазкур дар гули ҳазорсолаҳо дар миёни тоҷикон идома дорад. Роҷеъ ба гардиши чунин суннати дерин дар байни тоҷикони ноҳияи Исфара забоншинос Т. Мақсудов ин тавр навишта буд: «Лақаб ва асосҳои лақабмонӣ ҳам яке аз одатҳои маъмули ба номҳои шахсӣ алоқаманд ҳисоб меёбад. Анъанаҳои номбурда дар байни мардуми Исфара ба андозае интишор ёфтааст, ки қариб оилаи белақабро ёфтан мумкин нест. Лақаб ба одамон ҳамчун номи дуҷумлаи онҳо бештар аз рӯи мадҳ ва ё ҳаҷву мазаммат дода шудааст. Инчунин касбу кор, рафтору кирдор, ҳислату хусусият ва мавқеи ҷамъиятии одамон низ боиси ба лақабе муносиб шудани онҳо гардидааст. Чунончи, дар деҳаи Кӯлканди Исфара 20 кас ба номи *Ҷӯра* зиндагӣ мекунанд, ки ҳар кадоми онҳоро фақат аз лақабашон шинохтан мумкин аст: *Ҷӯри тириш, Ҷӯри хандон, Ҷӯри мӯйлав, Ҷӯри хапак, Ҷӯри ишқамба,*

Ҷӯри дукак, Ҷӯри қашқарӣ, кӯри Ҷӯра, Ҷӯри войимат, Ҷӯри нӯштаҷӣ, Ҷӯри данкарат, Ҷӯри айуққозӣ, Ҷӯри ташивиш, Ҷӯри дабоишӣ, Ҷӯри бовоча, Ҷӯри йамоқҷӣ» [7, с. 53].

Лозим ба ёдоварист, ки ривоч доштани суннати мазкур низ аз назари соҳибони осори таърихии садаҳои X-XIII пинҳон намондааст. Масалан, Абуалии Балъамӣ доир ба лақаби Ҷӯбин \ Шӯбинро соҳибшавии яке аз шоҳони Сосонӣ- Баҳром чунин навиштааст: Ва ӯ Баҳром ибни Ҷӯшнас буд ва аслаш аз Рай буд ва аз маликзодагон ва сипаҳбадони Рай буд ва андар он вақт марде аз вай мардонатару муборизтар набуд ва ба гуна сиёҳчарда ва ба боло дароз ва ба тан хушк буд. Бад-ин ҷиҳат ӯро «Ҷӯбин» хондандӣ. Ва гурӯҳе гӯянд, ӯро «Шӯбин» хондандӣ, на «Ҷӯбин». Ва асли ин он буд, ки ба кӯдакӣ ба ҷанг шуда буд ва ба дари Рай ва мардеро зарбате зада буд ва аз сар то кӯҳаи зин фуру оварда. Ва мардумон ба назораи он мешуданд ва бо якдигар мегуфтанд: «Шӯбин он зарбат». Пас ӯро ин лақаб карданд ва ин дурусттар аст [ТТ, ҷ.1, с. 591; ниг. инч. с. 593, 608, 614].

Доир ба ин тарзи соҳибгардӣ ба алқоб далели фаровонери метавон овард, аммо бо сабаби маҳдудии имкони таҳлил бо намунаи боло иктифо хоҳем кард.

Ҳамин тавр, таърихномаҳои ба забони тоҷикӣ таълифшуда ва аз арабӣ тарҷумашудаи қарнҳои X-XIII яке аз манобеи муҳими омӯзиши таърихи баромади унсурҳои луғавӣ ба шумор мераванд.

Чунин осор метавонанд барои равшану возеҳ гардидани усули сайри таърихии воқидҳои луғавӣ дар даврони мухталифи инкишофи ҳуди ҳамон як забон ва тарзи воридшавияшон ба забонҳои бегона ба хонанда мадад расонанд.

ПАЙНАВИШТ:

1. Баҳор, М. Сабкииносӣ ё таърихи татавбури насри форсӣ. Ҷилди аввал. Чопи дувум. – Техрон: Интишороти “Заввор”, 1386. – 496 с.
2. Байҳақӣ, Хоҷа Абулфазл Муҳаммад ибни Ҳусайн. Таърихи Байҳақӣ / Таҳиягари матн, муаллифи муқаддима, ҳавошӣ ва феҳристҳо С. Муллоҷон. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 774 с.
3. Балъамӣ, Абуалӣ Муҳаммад ибни Муҳаммад. Таърихи Табарӣ. Ҷилди 1 / Бо муқаддима ва тавзеҳоти М. Умаров ва Ф. Бобоев. – Техрон, 1380 / 2001. – 817 с.
4. Гардезӣ, Абусаид Абдулҳай. Зайну-л-аҳбор / Ба хатти кирилӣ баргардони Қ. Рустам. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 415 с.
5. Донишномаи мухтасари таърихи афкори забониносии тоҷик / Фароҳамоварандагон, баргардон аз хатти арабӣ ва таҳияи матнҳо Д. Хоҷаев, Н.Ф. Қурбонов, О.М. Додаров. – Душанбе: Пойтахт, 2017. – 320 с.
6. Зоҳидов Н. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои VIII-IX (давраи арабизабонӣ). – Душанбе: Бухоро, 2014. – 443 с.
7. Мақсудов Т. Лексика ва фразеологияи шеваҳои тоҷикони Исфара. – Хучанд: Нури маърифат, 2018. – 157 с.
8. «Муҷмал-ут-таворих»-и маҷҳулмуаллиф. Таълиф: соли 520ҳ.\1127 м. / Ба тасҳеҳи М.Т. Баҳор. Ба ҳиммати Муҳаммади Рамазонӣ. Чопи дувум. – Техрон, 1318. – 567 с.
9. Наршахӣ, Абубақр Муҳаммад ибни Ҷаъфар. Таърихи Бухоро / Мураттибон: Ғ.Ғоибов, К.Олимов, Н. Амиршоҳӣ. – Душанбе: Пайванд, 2012. – 546 с.
10. Саолибии Нишопурӣ, Абумансур Абдулмалик ибни Муҳаммади Таърихи «Ғулар-ус-сияр» маъруф ба «Шоҳнома»-и Саолибӣ / Таҳиягар ва муаллифи сарсухан Низомиддин Зоҳидов. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 441 с.
11. Таърихи Систон / Таҳияи матн, муқаддима, тавзеҳот ва феҳристҳо аз М.Имомов ва А. Абдусаттор. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 352 с.
12. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В четырех томах. Т. 2 (Е-муж). – 671 с.; Т. 3 (мужа-сят), – 830 с. – Москва: Прогресс, 1987.

13. Хоҷаев Д. Афкори забониносии тоҷик дар асрҳои X-XVI. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2013. – 343 с.
14. Ҳалимов С. Осор. Таърихи забони адабии тоҷикӣ (аз асрҳои IX-X то ибтидои асри XX) (Васоити таълим). Ҷилди II. – Душанбе: Суфра, 2022. – 595 с.
15. Раҳмон, Эмомалӣ. Забони миллат-ҳастии миллат. Китоби 1. Ба сӯйи пояндагӣ. – Душанбе: Эр-граф, 2016, 516 с.; китоби 2. Забон ва замон. – Душанбе: Нашириёти муосир, 2020. – 432 с.

REFERENCES:

1. Bahor M. Stylistics or the History of the Development of Persian Prose. The first volume. The second edition. – Tehran: Publishing house “Zavvor”. 1386. -496pp.
2. Bayhki Khoja Abulfazl Muhammad ibn Husayn. Baikhaki History. Text editor, the author of the introduction, ҳавошӣ ва фехристҳо S. Mullojon. – Dushanbe: Bukhoro, 2014. -774pp.
3. Bal’ami, Abuali Muhammad ibn Muhammad. Tabari History. Volume 1. With introduction and explanation of M. Umarov and F. Boboev. Tehran, 1380 / 2001. -817pp.
4. Gardezi, Abusaid Abdulhay. Zayn-ul-akhbor. To return to Cyrillic script by K. Rustam. – Dushanbe: Bukhoro, 2014. -415pp.
5. A Brief Study of the History of Tajik Linguistic viewpoint. Responsible, return from and text editor by D. Khojaev, N. F. Kurbonov, O. M. Dovarov. – Dushanbe: Publishing House “Poytakht”. 2017. -320pp.
6. Zohidov N. Persian-Tajik Literature in VIII-IX centuries (Arabic period). – Dushanbe: Bukhoro, 2014. -443pp.
7. Maksudov T. Word and Phraseology are the Dialect of Isfara’s Tajik People. – Khujand: Nuri ma’rifat, 2018. -157pp.
8. «Mujmal-ut-tavorikh» by the authors. Edited: 520h year. 1127 p. With the correction of M. T. Bahor. With efforts of Muhammad Ramazoni. The second edition Tehran, 1318. -567pp.
9. Narshakhi, Abubakr Muhammad ibn Ja’far. Bukhoro History. Editors: Gh. Ghoibov, K. Olimov, N. Amirshohi. – Dushanbe: Payvand. 2012. -546pp.
10. Saolibi Nishopuri, Abumansur Abdulmalik ibn Muhammad The History of «Ghurar-us-siyar» well-known as «Shohnoma» by Saolibi. Preparation and the author of introduction by Nizomiddin Zohidov. – Dushanbe: Bukhoro, 2014. -441 pp.
11. The History of Sistan. Text editor, introduction, explanation and list of literature by M. Imomov and A. Abdusattor. – Dushanbe: Bukhoro, 2014. -352pp.
12. Fasfer M. Russian Etymological Dictionary. In four volumes. V. 2 – 671 p.; V. 3, – 830p. – M.: Progress, 1987.
13. Khojaev D. Tajik Linguistic Idea in X-XVI centuries. – Dushanbe: Education and Culture. 2013. -343pp.
14. Halimov S. Works. The History of Literary Tajik Language (from IX-X centuries till the beginning of XX century) (educational media). Volume II. – Dushanbe: Sufra, 2022. -595pp.
15. Emomali Rahmon. Nation’s language – Nation’s Essence. Book 1. toward the eternity. – Dushanbe: Er-graph, 2016, 516 p.; book 2. Language and Time. – Dushanbe: Modern publishing house, 2020. -432pp.

**МАВҚЕИ КАЛИМАҲОИ
РУСӢ-БАЙНАЛМИЛАӢ
ДАР ЭҶОДИЁТИ БАҲМАНӢР**

Қодирова Фирӯза Рустамовна, д-ри фалсафа (PHD) аз рӯи ихтисоси филология, мудури баҳши «Тадқиқоти таърихӣ»-и МД «Маркази илмӣ Камоли Хучандӣ» (Хучанд, Тоҷикистон)

**МЕСТО РУССКО-
ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНЫХ СЛОВ
В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ
БАХМАНӢРА**

Қодирова Фируза Рустамовна, д-р философии (PHD) по специальности “Филология”, зав. сектором исторических исследований ГУ “Научный центр Камола Худжанди” (Худжанд, Таджикистан)

**THE PLACE OF RUSSIAN-
INTERNATIONAL WORDS IN
BAKHMANYOR’S WORKS**

Kodirova Firuza Rustamovna, PhD on specialty “Philology”, head of the sector of the historical research of SI “Scientific Centre of Kamoli Khijandi” (Khujand, Tajikistan) **e-mail:** fkodirova9101@mail.ru

Мавқеи калимоти русӣ-байналмилалӣ дар гуфторҳои адиб ва романи «Шоҳанишоҳ»-и Баҳманёр мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Дар натиҷаи таснифи маъноии маводи ҷамъшуда ва таҳлилу баррасӣ муайян гардидааст, ки аксари онҳо дар таркиби лугавии забони тоҷикӣ ҳазмишуда ва аз лиҳози қорбурд серистеъмол ба ҳисоб мераванд. Вежагии қорбурди бамавриду нишонраси ин гурӯҳи вожаҳо дар ду шакл: 1) ба гунаи аслии воридшуда; 2) дар асоси қолаби калимасозии забони тоҷикӣ аз инкишофёбиву робитаи доимии забонҳо ва, ҳамзамон, мутобиқгардонии забони осор бо забони омма ба хотири қонеъгардонии талаботи ҷомеа ва ҷалби теъдоди бештари хонанда дарак медиҳад. Ҳамчунин, як иддаи кӯчаки чунин вожаҳо ба туфайли муодил пайдо намудан мавқеи худро дар забони адабӣ аз даст додаанд.

Калидвожаҳо: забони тоҷикӣ, таркиби лугавии забон, калимаҳои русӣ-байналмилалӣ, Баҳманёр, робитаҳои забонӣ, «Шоҳанишоҳ», иқтибосот

Исследуется позиция русско-интернациональных слов в творчестве таджикского писателя Бахманёра, в частности в афоризмах писателя и в романе “Шакхиншах” (“Великий царь”). В результате смысловой классификации и изучения собранного материала определено, что большая часть указанных слов освоено словарным составом таджикского языка и является широко употребительной. Показаны особенности своевременного и меткого использования писателем заимствованных слов, которые встречаются в двух видах: 1) в подлинном варианте; 2) преобразованными на основе принципов словообразования таджикского языка, что свидетельствует о постоянном развитии и связи языков и, одновременно, о соответствии языка произведений Бахманёра распространенному просторечию с целью удовлетворения общественного спроса и привлечения внимания читателей. Отмечено, что малая часть таких заимствований благодаря эквивалентам потеряла прежнюю позицию в литературном языке.

Ключевые слова: таджикский язык, словарный состав, русско-интернациональные слова, писатель Бахманёр, языковая связь, «Шоханишоҳ» (“Шакхиншах – Великий царь”), заимствования

The article studies the position of Russian-international words in the work of the Tajik writer Bakhmanyor, in particular in the writer’s aphorisms and in the novel “Shakhinshah” (“Great Tsar”). As a result of semantic classification and study of the collected material, it was determined that most of these words have been mastered by the vocabulary of the Tajik language

and are widely used. The features of the writer's timely and accurate use of borrowed words are shown, which are found in two forms: 1) in the original version; 2) transformed on the basis of the principles of word formation of the Tajik language, which indicates the constant development and connection of languages and, at the same time, the correspondence of the language of Bakhmanyor's works to widespread vernacular, in order to satisfy public demand and attract the attention of readers. Also, a small part of such borrowings, thanks to equivalents, lost their former position in the literary language.

Key-words: Tajik language, vocabulary, Russian-International words, writer Bakhmanyor, language connection, "Shohanshoh" ("Shakhinshakh" – Great Tsar), borrowings

Адабиёт оинаест, ки воқеияту сохтаҳои авҷу завол ва зебоиву зиштиро инъикос менамояд. Пешравиву бурдбории он бо пухтакорӣ соҳибон – офарандагон тавҷам аст, зеро ба туфайли бамавқеъ истифода намудани сарватҳои забон сафи ихлосмандон – хонандагонро афзун сохта, барои ташаккули ҷаҳони маънавӣ сахм мегузоранд. Яке аз нависандагони муосири «муваффақ, бомаҳорат, хушсалиқа, тозаҷӯ ва зебокалом»-е, ки эҷодиёташ бо мазмунҳои рангину воқеӣ доираи муайяни хонандаро пайдо намудааст, Аминӣ Баҳманёр Арабзода мебошад (12, 143). Аксари ҳампешагону суханшиносон ўро «яке аз пешгомони сабки ҷадид дар насри қарни XX тоҷик» дониста, даъвои онро доранд, ки «бояд ҳатман осори Баҳманёр, офаридаҳои вай мавриди таҳлил ва таҳқиқ қарор гирифта бошад» (12, 185-186). Баъзе вежагии ҳунариву бадеии осори нависанда аз ҷониби муҳаққиқон бештар дар доираи мақолот баррасӣ гардида, ки маҷмуи он дар китоби «Шоире аз Сармаддеҳ» дарҷ ёфтааст (12). Холигии омӯзиши нисбатан мукаммали ин масъаларо пажӯҳишгарони ҷавоне чун Ҷ.Қодиров ва М.Юсупова пурра сохтаанд, зеро яке дар доираи рисолаи магистрӣ («Поэтикаи насри Баҳманёр») ва дигаре дар рисолаи номзадӣ («Корбурди муродифот дар осори Баҳманёр») ҷанбаи гуногуни адабиву забониро баррасӣ намуда, ки ин низ қатрае аз дарёст (12, 16).

Навсозиву пардозҳои нишонраси Баҳманёр ҳанӯз аз унвони осораи мушоҳида мегардад ва сабаби муваффақияти эҷодияш низ дар огоҳии воқеӣ аз моҳияти навиштаҳояш аст. Корбурди комил аз имконоти фароҳи забони тоҷикӣ низ омили мавриди пазириш қарор гирифтани осори нависанда ба шумор меравад, ки чанд вежагии ин ҷанба – дорониҳои луғавӣ (вожақобӣ, вожаёбӣ, вожасозӣ) ва хусусиятҳои сарфию наҳвӣ дар мақолати А.Ҳасанов, О.Қосимов, Ш.Қабилов, Д.Раҳимов ва диг. таҳлилу баррасӣ шудаанд (ниг. ба: 12). Мувофиқи таҳлилу ҳулосаҳои муҳаққиқон ҷолибияту ҷаззобияти вожаҳои асливу иқтибосии ғаёлу ғайриғаёли осораи шеваи ҳоси корбурди муаллиф мушаххас месозад. Ш.Раҳимова ҳангоми зикри «Андешаҳо пиромони забони насри Баҳманёр» таъкид намуда, ки «Баҳманёр ҷӣ қадар дар кушодани ноҷӯриҳои зиндагӣ, тасвири тинату сурати неки ашҳоси покниҳод, сирати зишти баддилону бадҳоҳон услуби ҳосаро соҳиб гашта бошад, ҳамоно қадар дар интиҳобу ҷобачоғузорӣ калимаҳо комёб шудааст» (12, 111). Вақти мутолиаи навиштаҳои Баҳманёр, махсусан, «Розҳои раҳовард» баробари тасдиқи ин суханҳо, ҳамчунин масали маъмули «сухани андак ва маънии бисёр» ба назар мерасад:

Комёбӣ бол мебахшад, нокомӣ месӯзад (1, 311);

Одам дар сафар шинохта мешавад, дар ғам ғудохта (1, 312);

Танҳои – биҳишт дар ҷавонӣ, дӯзах дар тирӣ (1, 317);

Ҳама қасон баробаранд, фақат баъд аз мурдан (1, 319).

Аз сабаби бо масалу таъбирҳои тарбиявӣ монандии наздик доштан, мо андешаҳои дар «Розҳои раҳовард» баённамудаи Баҳманёрро «гуфтор» ном бурдем. Дар ин гуфторҳо

аксаран назари муаллиф нисбат ба воқеияту сохтаҳои зиндагӣ мушоҳида мегардад, зеро «камбудиву норасоҳои ҷойдоштаро гоҳ тамсиломезу пардапӯшона ва гоҳ ошкорову равшан нишон медиҳад» (12, 111). Шояд баъзе аз онҳо дар назари аввал дағалу масхараomez метобанд, аммо ҳангоми жарфтар фуру рафтан мақсади муаллиф – мазмунҳои тарбиявӣ равшан мегарданд: *Вақтро дар ҷавонӣ бо шоха бод медиҳиву дар пирӣ бо сӯзан ҷамъ меоварӣ* (1, 315);

Хирадмандон аз беҳирадон тафриқа додан хеле осон аст, беҳирадон ҳамеша сарҷамъанд, хирадмандон ҳамеша танҳо (1, 315);

Адабиёт гулзорест, ки нависанда дар он чун деҳқон бел мезанад, шоир чун парвона пар (1, 325);

Олим шахсест, ки чизи гумкардаашро ёфтан меҳаҳад. Шоир шахсест, ки чизи ёфтаашро гум кардан меҳаҳад. Муаллим фидоиест, ки худро ба шиканҷаи шогирдон додааст. Фанатик – ҳарест, ки аробаи холиро мекашад (1, 311).

Чунонки аз мисолҳои болоӣ бармеояд, муаллиф барои баёни матлабҳо «хеле ҳадафмандона аз имконоти забони ширини порсӣ истифода мекунад» (12, 160) ва ҳангоми зарурат бо иқтибосот низ эҷодиёташро ғанӣ гардонидаст. Ба ҷуз вомвожаҳои арабӣ, ки ба туфайли муддати тӯлонии воридшавӣ дар таркиби луғавӣ теъдоди назаррасро ташкил намуда, аксари онҳо имрӯз дар забони тоҷикӣ ҳамчун худӣ хидмат доранд (4, 131; 9, 26), дар эҷодиёти нависанда («Розҳои раҳовард» ва «Шоҳаншоҳ») калимаву ибороти иқтибосии русӣ ва русӣ-байналмилалӣ низ ҷо-ҷо таҷаллии ҳоса доранд. Теъдоди гурӯҳи аввал (асосан таъбиру ҷумлаҳои русӣ) нисбатан маҳдуд буда, дар роман ҳангоми мукотибаи қаҳрамони асосӣ – Шоҳаншоҳ бо қаҳрамонони дигар як-як ба кор рафтаанд. Аз ҷумла, гуфтугӯ бо пешхидмати русзабон:

...Ман аз кор барвақт баромадам. Аз истоғои театри Лоҳутӣ ба тролейбус нишастаму дар истоғои ресторани «Варзоб» фаромадам. Ресторан қариб ки холӣ буд.

Пешхидмат аз дур суол кард:

– Как всегда?

Ман ба тасдиқ сар ҷунбондам. Вай панҷ-шаш дақиқа пас як табақча газак, котлети «Варзоб» ва дар обгинае саду панҷоҳ гиром арақ овард. Ман арақро ба ҷом не – хеле хурд буд – ба пиёлаи ҷойнӯшӣ рехтам ва пиёла лабрес шуд, баякбор дам кашида, поре пиёзи анзур ба даҳон бурдам. Пешхидмат, ки аз бекорӣ дилтанг маро назора мекард, пеш омад.

– Что-то не так?

Ман ба инкор сар ҷунбондам.

– Повторить?

Ман ба тасдиқ сар ҷунбондам. Вай китф дарҳам кашид ва обгинаро гирифтӣ рафт. Хоҳиши бо касе ҳарф задан надоштам, ҳатто бо пешхидмат низ. Пешхидмат баргаиш бо ҳамон обгина, бо ҳамон миқдор арақ. Обгинаро гузошта, ба курсии рӯбарӯи ман нишаст.

– Что-то вы сегодня не в духе?

– Да так, не в ладах со своим бунтующим духом... (1, 111-112)

Аз мутолиаи порчаи мазкур маълум мегардад, ки муаллиф ба туфайли ин кор фазои воқеии дар тарабхонаву марказҳои хизматрасонӣ вучуддоштаро тасвир сохтааст. Яъне, дар ин мавзео забони русӣ ва ё порчаҳо – лукмапартой бо он чун меёр гардиш дошта, дар фаҳмиши истифодабарандагон мояи обурангдихии нутқ ба шумор меравад. Ҳол он ки таркиби луғавии забони тоҷикӣ низ барои ифодаи чунин маъниҳо захираи фаровонро соҳиб аст.

Дар мавриди дигар бошад, муаллиф таъсири дарсу тарбияи русиро дар нутқи баъзе аз тоҷикзабонон инъикос намудааст:

...дар донишгоҳи мо як майорро, ки дарси ҳарбӣ медиҳад, Майор Там-там лақаб мондаанд, чароки ин вожаро ҷою ноҷо хеле истифода мебарад.

– Рус аст, албатта?

– Тоҷик, аммо тарбияи русӣ дида. **Там студент... иди там... возми там...** тақрибан ҳамин хел ҳарф мезанад (1, 16).

Чунонки дар ибтидо қайд намудем, ин гуна унсурҳо дар романи «Шоҳаншоҳ» миқдоран хеле кам буда, ҳар ҷо зимни гуфтугӯи қаҳрамонон (*гулять так гулять!*, *век живи, век учись!*, *за компанию!*, *«в тихом омуте много чертей!»*, *так что продолжай в том же духе!*, – *браво; «моя копия в молодости»*, *госкино, тройка, «полтарашка»*) ба қор рафтаанд. Бар муқобили ин, калимаҳои русӣ-байналмилалӣ дар эҷодиёти нависанда басомади назаррас доранд, ки мо онҳоро аз рӯи маъно ба чунин дастаҳо тасниф намудем:

- вожаҳои ифодакунандаи шахс ва касбу қор: артист, генерал, майор, ректор, кинематографист, интеллектуал, бармен, алкаш/алкоголик, романтик, буландин, ҷентелмен, лилпут, техник, сантехник, шофур, вампир, фанатик;
- истилоҳоти соҳаи давлатдорӣ: демократия, партия, орган, судя/суд, КГБ, дипломат, командировка;
- истилоҳоти адабу санъат: жанр, лирика, реализм, спектакл, оркестр, трагедия, реклама, филм, кино, роман, новелла;
- номи бемориҳо: ревматизм, радикулит, склероз, СПИД, канибализм;
- исми маънӣ: теория, идея, режим, парадокс;
- номи ҳуруку нӯшокиҳо: коктейл, коняк, ликёр, котлет, помидор, шоколад, асортӣ, грил;
- асбобҳои техникаӣ: техника, компутар, телевизор, телефон, радиатор, троллейбус, автобус, маршрутка, таксӣ, телевизор, радио, мошини пожар, мошини чоп;
- исми макон: вилла, балкон, оқон, буфет, бар, грилбар, касса, лабиринт, музей, театр, кинохона, филармония, банкет, кооператив, ресторан, салон, супермаркет, кабинет, витрин, зол, факулта;
- номи ашё: гарнитур, туфлӣ, дивон, балансир, ракета, тормуз, гайка, пуржина, каблук, касет, микроб, героин, фалишва, кори дипломӣ/докторӣ, айсберг, костюм, фрак, форм, рубл, сигор/сигарет, гоз, балун, бетон, тоблӯ, албом, «Диазепам», некролог;
- гуногун: жест, маскировка, систфема, союз, комфорт, тактика, тип, курс, сюрприз, хаос, «култпоход», боғи ботаникӣ, реализми сотсиалистӣ, стипендияи ленинӣ, зиндагии романтикӣ, дастаи пуровозаи эстрадӣ, хонаи хрушёвӣ, сензураи шӯравӣ, марш/марши ҳарбӣ, остони симентӣ, духтари оригиналӣ, механикӣ, занҳои колоскадор, соати ҳафту нол-нол, панҷоҳ гром/гиром, курси панҷум ва ғ.

Бояд ёдовар шуд, ки таърихи воридшавии ин гуна унсурҳо ба забони тоҷикӣ хеле барвақт ба амал омада буд ва дар ин ҷода саҳми забони русӣ хеле калон аст (11, 21), зеро аз аввал барои дохилгардию мутобикшавии калимаҳои байналмилалӣ ҳамчун миёнарав хидмат дорад (8, 83-101). Бино ба ишораи Н.Маъсумӣ «...ҳанӯз то револютсияи дар забони адабии тоҷик (назму наср) ҳамчун нормаи адабӣ истеъмол шудани калимаҳои *самовар, фонтан, театр, файтон, повестка, машина, трамвай, конка, телефон, грамафон* ва дигарҳо ҳодисаҳои тамоман нави мусбате буд, ки таркиби луғавии забони тоҷикиро боз ҳам пурратар ва беш аз пеш бойтар гардонид» (4, 163). Воридгардии ин гурӯҳи вожаҳоро аз рӯи тарзу тариқи иқтибосшавӣ забоншинос М.Олимҷонов ба 3 давра тасниф намуда,

вобаста ба давраи сеюм – аз солҳои 90-уми асри XX то ба имрӯз, ки «ин қабил калимаҳо мутобиқи савтиёт ва имлои забони тоҷикӣ навишта мешаванд», эҷодиёти Фарзонаро боиси пайравиву тақлид ҳисобидааст (7, 216-218). Дар натиҷаи омӯзиш муҳаққиқ аз китоби «Мӯҳри гули мино» беш аз чихил калимаи «аврупой»-ро пайдову баррасӣ намуда, ба ҳулосае расидааст, ки «дар сурати мавридшиносои ва мутобиқи меъёрҳои забони адабӣ истифода намудани онҳо забони модарӣ дороиҳои нава аз худ хоҳад кард» (7, 221).

Муҳаққиқон дар натиҷаи мутолиаи таҳлилҳо собит намуда, ки дар эҷодиёти дигар адибони муосири тоҷик низ анъанаи истифодабарии ин гуна вожаҳо давом дорад ва чун ифодакунандаи нағмониву табодулотӣ сиёсату маданият ва иқтисодиву иҷтимоӣ хидмат мекунад. Аз ҷумла, Е.К. Молчанова дар мақолаи илмӣ «Наввожаҳо дар лексикаи забони муосири тоҷикӣ (давраи истиқлоли Ҷумҳурии Тоҷикистон)» мавқеи наввожаҳои русӣ, форсӣ ва байналмилалиро дар «чане аз рӯзномаву ҳафтаномаи тоҷикизабони даврони истиқлоли Ҷумҳурии Тоҷикистон (СССР, «Хатлон-ПРЕСС», «Пайк», «Фараж» Адабиёт ва санъат, то соли 2022) баррасӣ» ва қорбасту афзоиши босуръати наввожаҳо ҳамаҷун як хусусияти матбуоти ин давра зикр намудааст (5).

Паҳнгардии ин гурӯҳи вожаҳо асосан ба набоштани муодил вобаста аст. Дар мавридҳои муайян мақсади ғоянда танҳо ба тӯфайли ин гуна вожаҳо дақиқтару дастрасар ифода ёфта, хонандаву шунаванда низ бо қабулу тасдиқ нисби худро ба он иброз менамояд:

Одамон он қадар барои худ ахлоқнома сохтаанд, ки ҳамеша дар ин лабиринт роҳгум мезананд (1, 314);

Майда-чӯйдаҳои зиндагӣ мисли микробанд: ба назар наменамоянд, ҳамин ки сарҷамъ шуданд, дарди сари зиёд эҷод мекунад (1, 309).

Калимаи лабиринт аслан аз забони юнонии қадим буда, гунаи латинӣ (labyrinthus)-и он тавассути забони олмонӣ (labyrinth) сараввал ба забони русӣ ва баъдан ба забони тоҷикӣ ворид гардидааст (10, 443). Микроб (microbe) наввожаи фаронсавӣ аст. Онро филолог Э.Литтре бо хоҳиши ҷарроҳ Седийо аз калимаи юнонии mikros – хурд ва bios – ҳаёт сохтааст, ки дар интиҳои асри XIX ба забони русӣ (13) ва дар давоми асри XX ба забони тоҷикӣ ворид шудааст.

Қорбарии ин гурӯҳи калимаҳо дар эҷодиёти Баҳманёр асосан дар ду шакл ба назар расид: а) ба гунаи аслии воридшуда; б) дар асоси қолабҳои калимасозии забони тоҷикӣ. Масалан, вожаи юнонии диплом (баргирифта аз забони олмонӣ: diplom ё фаронсавӣ: diplôme, ки ба ин забонҳо тавассути забони латинӣ – diploma ворид шудааст) – номи шаҳодатнома ё ҳуҷҷати расмӣ ва гунаи сохтаи он – дипломат (иқтибос аз забонҳои немисӣ: diplomat, фаронсавӣ: diplomate ва лаҳистонӣ (полякӣ): dyplomata) ифодакунандаи исми шахс мебошад (10, 515). Гунаи сохта дар гуфторҳои Баҳманёр ба маънои зикршуда ба қор рафтааст, аммо шакли сода бо иловаи пасванд (-ӣ) ҳамаҷун сифат дар таркиби ибораи изофӣ омадааст, ки маънои қори илмиро ифода менамояд:

Дипломат ин дӯрӯғгӯи бисёр фарҳангӣ (1, 326);

Дипломат ин донишҷӯест, ки қори дипломи худро чун докторӣ муаррифӣ мекунад (1, 326).

Вожаи докторӣ (аз латинӣ – doctor ба василаи забони олмонӣ – doktor иқтибос шудааст) низ сохту маънои «дипломӣ»-ро дорад ва «ин қолаб то имрӯз хеле ғаёлол аст» (2, 52). Ҳамаҷунин, қорбурди калимаҳои театр, кино, телевизор, радиатор ва вожаҳои навохти тоҷикии кинохона, зол, дивон тасдиқкунандаи фикри А.Зоҳидов ҳастанд, зеро «ин воҳидҳои наво натавон алоҳида, балки чун унсурҳои калимасоз низ серистеъмом гаштанд» (2, 82). Баҳманёр хонандаро бо наздикиву тафовут ва, ҳамаҷун, таъсири ин падида ба

ҷомеа ошно месозад: *Театр* ин оинаеро менамояд, ки меҳроҳӣ дигаронро бубинӣ, худро мебинӣ (1, 316);

Кино хонандагонро аз китобхона ба *кинохона* кашид ва бо ҳамин хидмати хирсона ба аҳли башар кард (1, 324).

Телевизор ба хоб менамояд. Чунонки хоби дидаро ба хотир оварда наметавонӣ, ҳамин тур рӯзе пас чӣ диданатро дар *телевизор* (1, 316).

Дар роман ҳангоми тасвири фазои сукунати муаллиф низ ин гуна унсурҳо хидматрасон гардидаанд: ...Яку ним дар хона дорам ман. Боз сари роҳи хиёбони Ленин, садои нақлиёт аввалҳо ба хондану навиштани ман ҳалал мерасонд, ҳоло одат кардаам. Хонаи *хрущёвӣ* меноманд, зимистон бо ангишт бояд гарм кунӣ, ҳар қадар бисӯзӣ, хона гарм намешавад, аз ин рӯ *радиаторе* харидаам. Аммо чун ин хонаро баъди даҳ соли иҷоранишинӣ ва дарбадарӣ гирифтаам, ба назарам Ситорамоҳиҳоса менамояд. Паногоҳе аз ин хубтар надоштам, баъди дафтари корӣ. Ду ҷевони азамати китоб аз ду ҷониби тирезаи *зол*, як *телевизори* назарногир ва мизи таом, ки мизи кориам низ буд ва як *дивон*... (1, 14)

Ба ин монанд, боз як калимаи нисбатан маъмул дар забони муосир – *грил* (аз вожаи фаронсавии grill – пухтан) мебошад, ки он низ дар як гуфтори ҳаҷвومهзи Баҳманёр ба кор рафтааст: *Мурғи беболу паре дидам, грил омад ба ёд* (1, 327).

Муаллифи аслии мисраъ (Мурғи беболу паре дидам, *дилам* омад ба ёд) – Сайидои Насафӣ буда (6, 128), Баҳманёр ба туфайли табдили калимаи *дил* бо наввожаи *грил* ному шакли таоми маъруфу серхаридори ибтидои асри XXI-ро ифода кардааст. Ба ҷуз ин дар романи «Шоҳаншоҳ» калимаи мураккаби «Грилбар» низ 3 маротиба зикр ёфтааст:

Хати равуои ҳамарӯзаи ман аз Донишгоҳи кишоварзӣ то бозори «Баракат» ва баръакс. Ба ҳар чӣ пеш ояд, савор мешавам: ба тролейбус, автобус, гардуна (маршрутка)... Гоҳу ногоҳ ба ресторани «Варзоб», ки як истгоҳ аз хонаи ман болотар аст, меравам то шом бихӯрам. Хӯроки дӯстдоштаи ман дар ресторан котлети «Варзоб» аст бо сад ғром арақи русӣ. Намедонам, ин котлет чаро хушгӯвор афтода буд. Ҳафтае як раҳ ба ошёнани якуми ресторан, ки «Грилбар» ном дошт, сар меҳалонидам... (1, 9-10). Грилбар аз вожаҳои иқтибосии содаи грил ва бар (аз вожаи англисии bar – «пахлӯҷӯб, пешдӯкон», ки он дар навбати худ аз калимаи фаронсавии barre – «ғавҷӯб, монеа» сарчашма мегирад) созмон ёфта, дар забони тоҷикӣ амсоли дигар калимоти дар порчаи боло ишорагардида (тролейбус, автобус, маршрутка, ресторан, котлет, ғром) маъмул нест. Албатта, ҳар давр талаботу махсусияти ҳоси худро дорад ва шояд бо мурури замон муодили мувофиқе мавқеи ин вожаҳо тағйир диҳад. Мисоли равшани заъфи истеъмоли чанде аз вожаҳои мавриди таҳлилро дар гуфторҳои зерин мушоҳида намудан мумкин аст: Ҳоло ду теорияи машҳури ҷаҳон аст: яке теорияи нисбият, дуюм теорияи тобеият (1, 316);

Кӯтоҳбаёнӣ хоҳари истеъдод аст, вале моиндари гонорар (1, 324);

Трагедия? Алкоголик дар ҷазираи номаскун (1, 310).

Мафҳуми вожаҳои ишорашударо имрӯз калимаҳои нисбатан пештар воридшудаи арабиасл бо навъу сохти ба табииати забони тоҷикӣ мувофиқгардида (теория – назария, гонорар – ҳаққи хизмат, трагедия – фочиа, алкоголик – майпараст) ифода менамоянд. Дар раванди мутолиаи таснифи вожаҳо маълум гардид, ки Баҳманёр дар роман ин гуногуниро тавозун намулдааст:

– Ту чӣ, гумон дорӣ ман *майхораам*?

– Кӣ медонад шумо – аҳли қаламро! Ба назари мардум ҳамаи шумо *алкаш* (1, 50).

Ҳамин тавр, ҳар як вожа новобаста аз асли баромад пас аз дар байни омма маъмул гардидан, ҳатман ворида осори илмиву адабӣ мешавад, ки маҳз ба ин васила мавҷудияти онҳо дар таркиби луғавӣ асоснок гардида, минбаъд «ба сифати манбаи омӯзиш, тадқиқу

тахлили таърихи забони адабӣ» хидмат мекунад (3, 3). Дар асоси таҳлилу баррасии романи «Шоҳаншоҳ» ва «Розҳои раҳовард» ҳудуди саду чихил вожаву ибораҳои русӣ-байналмилалиро мушоҳида намудем, ки аксари онҳо давоми як асри охир дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ ҳазм шуда, дар қатори вожаҳои аслии хидмат доранд. Ва як иддаи кӯчаки чунин унсурҳо ба туфайли муодил пайдо намудан мавқеи худро дар забони адабӣ аз даст додаанд. Дар умум, қорбурди бамавриду нишонраси ин гурӯҳи вожаҳо аз тағйирёбию робитаи доимии забонҳо, ва ҳамзамон, мутобиқгардонии забони осор бо забони омма ба хоҳири қонёгардонии талаботи ҷомеа ва ҷалби теъдоди бештари хонанда дарак медиҳад.

ПАЙНАВИШТ:

1. Баҳманёр. *Розҳои раҳовард /Шоҳаншоҳ. Роман.* – Душанбе: Эҷод, 2007. – С. 302-328.
2. Зоҳидов, А. Таъсири забони русӣ ба калимасозии забони адабии ҳозираи тоҷик (Нимаи дуюми асри XX) / А. Зоҳидов. – Хуҷанд: Ношир, 2009. – 160 с.
3. Қосимова, М. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX – X). Қисми 1 / М. Қосимова. – Душанбе, 2003. – 490 с.
4. Маъсумӣ, Н. Ҷаҳонбинӣ ва маҳорат. – Душанбе: Ирфон, 1966. – 267 с.
5. Молчанова, Е.К. Неологизмы в лексике современного таджикского языка (период независимости Республики Таджикистан) / Е.К. Молчанова //Вестник ТГУПБП. Серия гуманитарных наук. – Хуҷанд: Дабир, 2023. - №1 (94). – С.81-86.
6. Насафӣ, Сайидо. *Девон (мунтахабот) / Таҳияи матн бо муқаддима ва луғоту тавзеҳоти Али Муҳаммади Хуросонӣ /Ахтарони адаб. Ҷ.35.–* Душанбе: Адиб, 2017. – 480 с.
7. Олимҷонов, М. Вожаҳои русию аврупоӣ дар забони тоҷикӣ (дар мисоли ашъори Фарзона) /Сухан аз гавҳариёни сухан (маҷмуаи мақолаҳои илмӣ) / М. Олимҷонов. – Хуҷанд: Нури маърифат, 2017. – С.214-221.
8. Рустамов, Ш.Забон ва замон / Ш. Рустамов. – Душанбе: Ирфон, 1981. – 256 с.
9. Тоҳирова, Қ. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик (Материалҳо) / Қ. Тоҳирова. – Душанбе, 1967. – 82 с.
10. Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка. Т.1.* – Москва: Прогресс, 1964. – 563 с; Т.2, 1967. – 671 с.
11. Шарофов, Н. Калимаҳои русию интернационалӣ дар забони адабии тоҷик / Н. Шарофов. – Душанбе: Дониш, 1972. – 170 с.
12. Шоир аз Сармаддеҳ. Маҷмӯи мақолаҳо дар бораи Баҳманёр. – Душанбе: Адиб, 2016. – 346 с.
13. <https://etymological.academic.ru>

REFERENCES:

1. Bahmanyor. Shohanshoh. / Novel. – Dushanbe: Ejod, 2007. – 328 pp.
2. Zohidov A. The Impact of Russian language to the word- making of modern literary tajik language (the second half of XX century). – Khujand: Noshir, 2009. – 160 pp.
3. Kosimova, M. The History of Tajik Literary Language.(IX – X centuries). Part 1. – Dushanbe, 2003. – 490 pp.
4. Ma'sumi, N. Outlook and Skills. – Dushanbe: Irfon, 1966. – 267 pp.
5. Molchanova E.K. Neologisms in Lexic of the Modern Tajik Language (the period of independence of Tajikistan Republicn) //Bulletin of TSULBP. – Khujand: Dabir, 2023. -№1 (94). – PP.81-86.
6. Nasafi, Saido. Devon (selection). Text formation with introduction and note of Ali Muhammadi Khurosoni /Literature star. V.35.– Dushanbe: Adib, 2017. – 480 pp.

7. Olimjonov M. *Russian – European Words in Tajik Language (in the example of Farzona's poetry) \Speech from the best Speech (collection of scientific articles).* – Khujand: Nuri ma'rifat, 2017. – PP.214-221.
8. Rustamov, Sh. *Language and Era.* – Dushanbe: Irfon, 1981. – 256 pp.
9. Tohirova K. *Lexics of the modern literary Tajik language (Materials).* – Dushanbe, 1967. – 82 pp.
10. Fasmer M. *Russian Etymological Dictionary.* V.1. – M.: Progress, 1964. – 563 pp; V.2, 1967. – 671 pp.
11. Sharofov N. *Russian-International Words in Tajik Literary Language.* – Dushanbe: Donish, 1972. – 170 pp.
12. *Poet from the village Sarma. Collection of articles about Bahmanyor.* – Dushanbe: Adib, 2016. – 346 pp.
13. <https://etymological.academic.ru>

**ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА
ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ
ЛЕКСИКИ И ТЕРМИНОВ В КОНТЕКСТЕ
ОБЩЕЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ
ПЕРЕВОДА**

**ХУСУСИЯТҲОИ ТАРҶУМАИ ЛЕКСИКА
ВА МАФҲУМҲОИ ҶАМЪИЯТӢ-СИЁСӢ
ДАР ҚАРИНАИ НАЗАРИЯИ
УМУМИЛИНГВИСТИИ ТАРҶУМА**

**FEATURES OF THE TRANSLATION OF
SOCIO-POLITICAL VOCABULARY AND
TERMS IN THE CONTEXT OF THE
GENERAL LINGUISTIC THEORY OF
TRANSLATION**

Негматова Сурайё Мирзоэргашевна,
преподаватель английского языка ГОУ
«Лицей для одаренных учащихся» в г.
Худжанде (Худжанд, Таджикистан)

Негматова Сурайё Мирзоэргашевна,
муаллимаи забони англисии МДТ «Литсей
барои хонандагони болаёқат»-и ш. Хуҷанд
(Хуҷанд, Тоҷикистон)

Negmatova Surayyo Mirzoergashevna, English
teacher at the State educational institution
“Lyceum for gifted students” in the city of
Khujand (Khujand, Tajikistan)
e-mail: litsey-khujand@mail.ru

Объектом анализа является политический текст, имеющий собственную специфику. Рассмотрены виды перевода, утверждается, что общественно-политический перевод - один из самых востребованных видов переводческой деятельности. Отмечено, что общественно-политический перевод сочетает элементы двух противоречащих друг другу стилей - художественного (описание места и участников действия) и специального перевода (наличие определённой терминологии). Приводится обзор теоретической литературы, изучены точки зрения ученых, противоречия в их взглядах и т.д. Подчеркивается, что при исследовании перевода таджикские ученые в основном опираются на методологическую базу русских ученых. Рассмотрены аспекты, на которые должен обращать внимание переводчик при работе с политическим текстом. На конкретном материале рассмотрены языковые особенности общественно-политических текстов, виды переводческих приемов трансформации и различные стилистические факторы, с которыми переводчики могут столкнуться при адаптации текста под читателя.

Ключевые слова: общественно-политический текст, перевод, языковые особенности, термин, стилистические факторы, переводческие приемы трансформации

Матни сиёсӣ, ки вожаҳои худро дорад, мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Намудҳои тарҷума баррасӣ шудааст. Таъкид мегардад, ки тарҷумаи ҷамъиятию сиёсӣ яке аз намудҳои маъмули фаъолияти тарҷумавӣ ба ҳисоб меравад. Зикр шудааст, ки тарҷумаи ҷамъиятию сиёсӣ унсукрҳои ба ҳам муҳолифи услубҳои тарҷума – бадеӣ (тавсифи ҷой ва шишироқдорони амалиёт) ва тарҷумаи махсус (мавҷудияти истилоҳоти муайян)-ро ба ҳам меорад. Шарҳи мухтасари манобеи назариявӣ оварда шудааст, нуктаи назари олимон, ихтилофи ақоиди онҳо ва ғайра зикр гардидаанд. Таъкид мешавад, ки ҳангоми таҳқиқи тарҷума олимони тоҷик асосан ба пойгоҳи методологии олимони рус таъя мекунад. Ҷанбаҳои баррасӣ гардидаанд, ки тарҷумон ҳангоми кор бо матнҳои сиёсӣ бояд ба онҳо аҳамият диҳад. Дар намунаи маводи мушаххас вижагиҳои забони матнҳои ҷамъиятию сиёсӣ, намудҳои услубҳои тарҷумонии трансформатсия ва омилҳои услубии мухталиф баррасӣ шудаанд, ки ҳангоми мутобикқозии матн ба хонанда мутарҷимон бо онҳо рӯбарӯ мешаванд.

Калидвожаҳо: матни ҷамъиятию сиёсӣ, тарҷума, вижагиҳои забонӣ, истилоҳ, омилҳои услубӣ, усулҳои тарҷумаи трансформатсия

In the article, the object of analysis is a political text that has its own specifics. The types of translation are considered, it is argued that socio-political translation is one of the most popular types of translation activity. It is noted that socio-political translation combines elements of two contradictory styles - artistic (description of the place and participants in the action) and special translation (presence of certain terminology). A review of theoretical literature is provided, the points of view of scientists, contradictions in their views, etc. are studied. It is emphasized that when studying translation, Tajik scientists mainly rely on the methodological base of Russian scientists. The aspects that a translator should pay attention to when working with a political text are considered. Using specific material, the linguistic features of socio-political texts, types of translation techniques of transformation and various stylistic factors that translators may encounter when adapting the text to the reader are examined.

Key words: socio-political text, translation, linguistic features, terms, stylistic factors, techniques of transformation

В теории перевода обычно различают три вида перевода: художественный, специальный и общественно-политический. Это означает, что каждый вид перевода имеет собственный объект, цели и задачи, а также методы исследования. Следует также отметить, что каждый из этих трех видов перевода имеет свои особенности и трудности.

Объектом исследования является перевод политических текстов. Политика – сфера деятельности, которой занимаются все страны мира, все члены общества независимо от уровня их развития, что и привлекает внимание представителей различных общественных наук – экономической теории, права, социологии, психологии, а также лингвистов, в частности – лингвистов-переводчиков. Поэтому можно уверенно утверждать, что общественно-политический перевод является важной составляющей частью переводческой деятельности, так как это один из самых востребованных её видов.

Актуальность этого вида перевода связана с динамичным развитием международного сотрудничества в различных сферах, а также с преобразованиями, которые происходят в обществе.

Сегодня весь мир читает, слушает, следит за политикой практически на всех языках мира, то есть, актуальность перевода политических текстов можно связать с возросшей важностью политических событий в мире – это своего рода мощное средство пропаганды, орудие идеологической борьбы.

Объем издаваемых общественно-политических текстов возрастает каждый день и по мере развития международных связей продолжает увеличиваться: это публикации международных, правительственных и общественных организаций; выступления государственных, партийных и общественных деятелей; статьи, посвященные борьбе за мир, сокращению и ограничению вооружений, национально-освободительному движению и экономическим отношениям.

Общественно-политический перевод – информативный перевод, однако он сочетает элементы двух противоречащих друг другу стилей – элементы художественного (описание места и участников действия) и специального перевода (наличие определённой терминологии). Но наличие элементов художественного стиля в подобном тексте никак не означает, что он должен иметь художественно-эстетическое воздействие на читателя, ведь основная функция этих текстов – сообщить какие-либо сведения.

По жанрово-стилистическим особенностям общественно-политический перевод можно разделить на следующие подвиды: 1) перевод общественно-политических текстов; 2) публицистики; 3) ораторской речи. Все виды политического текста имеют общую цель: агитационное воздействие, запоминание, формирование общественного мнения, информативную направленность. Характерной особенностью таких текстов является насыщенность языковыми общественно-политическими терминами, буквализмами, клише, риторическими структурами, газетными штампами, оценочными словами.

Переводчик общественно-политического текста часто сталкивается с трудностями, связанными с реалиями, устойчивыми выражениями, которые указывают на политическую и социальную направленность текста [3; 4; 5; 6].

В исследованиях таджикских ученых по лексике современного таджикского литературного языка о реалиях говорится в разделе «Заимствования», например Н. А. Шаропов отмечает: «Проникновение в таджикский литературный язык русских слов и через русский язык – слов из других языков можно разделить на два периода: дореволюционный и послереволюционный» [22]. С.Д. Холматова в ряде статей отмечает роль русского языка в обогащении лексики таджикского языка лексическими заимствованиями и интернациональными терминами [18, с. 105-109; 19 с. 67-69]. Х.Д. Шамбезода выделяет следующие критерии заимствованных слов: «1) семантическое освоение слова; 2) фонетическое освоение слова; 3) грамматическое освоение слова и 4) регулярная употребляемость заимствованного слова в одной из сфер применения» [21, с.41-42].

Перевод как особый вид духовной деятельности всегда играл важную роль в развитии общества, а с середины XX века, благодаря возросшей интенсивности международных контактов, переводческая деятельность во всех её разновидностях приобрела невиданный размах, и права С.Б. Велединская, утверждающая, что сегодня, «можно сказать, мы живем в эпоху перевода» [7].

Исследователю приходится изучать не только непосредственный процесс перевода, но и условия его восприятия, а общественно-политическая лексика, как правило, освещает события из жизни общества, в связи с чем исследование особенностей перевода общественно-политической лексики с таджикского языка на русский позволяет узнать идеологические воззрения жителей Таджикистана, его политику, новые явления в стране, курс реформ, стратегию, важные правительственные идеи. Стремительное развитие социально-политического, экономического, научно-технического и многих других аспектов жизни современного Таджикистана порождает огромное количество новых понятий, явлений и предметов, требующих названий, с помощью которых в языке закрепляются результаты деятельности современного человека в различных областях [9; 13]. В связи с этим важно изучить способы перевода новых терминов с таджикского языка на русский, и наоборот.

Вопросы, связанные с этой областью, вызывают у ученых немало спорных вопросов, ими предложено множество приемов перевода терминов. Чаще всего эти споры связаны с качеством перевода или со способами передачи новых терминов и факторов, влияющих на их перевод, т.е. все они носят общий характер. И, чтобы не ошибиться и правильно передать политическую направленность текста, его цель, важно соблюдать требования, выдвигаемые к терминам, и факторы, которые оказывают влияние на выбор того или иного способа перевода. Также необходимо учесть многоаспектность данного явления и, самое главное, основные его признаки – большую информационную насыщенность; однозначность; стилистическую нейтральность и отсутствие экспрессии; системность. Следует принять во внимание высказывания лингвистов, выделяющих новые особенности

термина. К примеру, К.А. Мякшин указывает на ряд особенностей и требований, обусловленных спецификой функционирования термина: «внедренность (общепринятость, общепонятность); вариационная устойчивость (воспроизводимость); благозвучность (требование эвфонии)» [14, с. 112–114]. Следует отметить, что лингвистическая форма термина имеет морфологическую, словообразовательную и синтаксическую структуру, а его форма может быть лексически мотивированной, т.е. термин «не отличается от лингвистической формы слова» [14, с. 112–114]. Согласно классификации российского лингвиста Р.Ф. Прониной, все термины делятся на «простые, сложные, термины-словосочетания/многокомпонентные термины» [20, с. 8].

Понятие «термин» является многоаспектным явлением, до сих пор не нашедшим точного определения в таджикском языкознании, однако обладающим определенными признаками, классифицированными В.М. Лейчиком по следующим признакам: содержанию, мотивированности / немотивированности, языку-источнику, логической категории того понятия, которое обозначается термином, содержательной структуре.

В таджикской филологии перевод в основном рассматривается на материале художественных произведений, т.е. он связан с проблемами художественного перевода, где объектом исследования чаще всего становятся памятники персидско-таджикской литературы. Однако переводы терминов, особенно общественно-политической лексики, и терминов, создающих переводчику немало трудностей, в таджикской лингвистике рассмотрены меньше. Но все эти исследования развивают науку о переводе в таджикской филологии и способствуют развитию переводческой деятельности в республике. Каждое из исследований вносит что-то новое в изучение теории и практики перевода с таджикского языка, и наоборот. При исследовании перевода таджикские ученые в основном опираются на методологическую базу русских ученых – это В. Н. Комиссаров, А. Л. Бурак, О. В. Довбыш, Э. Ф. Скороходько, Ж.-П. Вине, Ж. Дарбельне и мн.др., выделяющих два основных вида перевода: прямой (буквальный) и косвенный (непрямой) [8, с. 158]. Непрямой перевод обычно используют в случаях, когда невозможно обойтись без изменения порядка следования некоторых элементов и лексических единиц. Косвенный перевод возможен при использовании таких способов перевода, как модуляция, транспозиция, адаптация и эквиваленция. Прямой, т.е. буквальный, перевод используется при заимствовании, калькировании и дословном переводе. Однако это не окончательный перевод – существуют различные требования, которые оказывают влияние на выбор определенного способа перевода термина и на его функционирование в языке перевода – это сокращение или компрессия, а также влияние экстралингвистических факторов.

Перевод общественно-политической лексики или терминологии сложен тем, что в процессе перевода важно сохранить ключевые свойства общественно-политического дискурса: это “информативность, актуальность, реалистичность, интертекстуальность, широкая доступность текстов, использование политкорректной лексики, воздействие на картину мира и сознание адресата” [12, с. 43]. Переводчик также должен учитывать влияние определенных языковых тенденций и экстралингвистических факторов. Выделяют обычно три экстралингвистических фактора: а) влияние технологически развитых стран и их языка на язык перевода, и психологические факторы, от которых зависит выбор способа перевода термина, б) его функционирование в языке перевода, а также в) тенденцию к созданию «универсалий».

При исследовании перевода ученые чаще всего решают вопросы, связанные с безэквивалентной лексикой, реалиями. В этом плане привлекает внимание докторская диссертация Ф.М. Турсунова, где отмечено: “Проблема сопоставления языков на

материалах переводческой литературы занимает центральное место в современной лингвистической науке, где сложным также представляется вопрос отражения языком своеобразных понятий в области культуры, быта и социальной среды отдельно взятого сообщества людей.

Следуя этим закономерностям, многие ученые-лингвисты и исследователи в области теории перевода и сопоставительного языкознания проводят свои изыскания в рамках так называемого системного подхода, где данные вопросы рассматриваются как с учетом сопоставительного аспекта, так и с учетом концепций и постулатов теории перевода. Эффективность данного подхода заключается в том, что переводческие аспекты сопоставительного изучения языковых единиц на материале разных языков способствуют решению основных проблем сопоставительного исследования в определении случаев алломорфизма и изоморфизма как в лексике, так и в грамматике» [16, с. 10]. Опираясь на труды известных ученых: С.И. Влахова, С.П. Флорина, В.Н. Комиссарова, В.П. Рагойши, А. Поповича, Р.К. Миньяр-Белоручева, Н. Любимова, Л.А. Черняховской, Т.В. Чернова, А.В. Федорова, Л.Л. Нелюбина, Э.Д. Львовской, В.Н. Крупнова, Я.И. Рецкера, Л.С. Бархударова, М.Г. Комлева, В.Г. Гака, Ю. Найды, Е. М. Верещагина В.Г. Костомарова, А.Е. Супрунова, В.П. Беркова, Л.И. Зубковой, Т.Д. Томахина, А.Д. Швейцера, Г. В. Чернова, Г. Туроверова, Л. И. Хайнце, А.О. Иванова, Т. Юдита, Г. Г. Пановой, автор исследования приходит к мнению, что “безэквивалентная лексика имеет место быть по причине целого комплекса причин, включающего в себя, в том числе, языковые, исторические, географические, национальные, культурные, общественно-политические (достаточно вспомнить существование немалого количества слов, специфичных и понятных только народам СССР за время его существования), социальные (быстрые перемены в социальной жизни народов в современное время. - Выделено нами. – С.Н.), технологические и экономические (современные достижения отдельных развитых стран) и другие особенности народов-носителей отдельных языков” [16, с. 10].

По мнению Л.В. Ашмариной, “реалии встречаются главным образом в художественной и отчасти в общественно-политической литературе. Они характерны для описания быта и истории данного народа. Очень богаты реалиями произведения М.Шолохова, Ч.Айтматова, А.Толстого, А.Чехова и И.Бунина. В большинстве своем реалии – исконные народные слова, за редкими исключениями – однозначные, т.е. не имеющие синонимов” [1, с. 151].

Т. Н. Нагзибекова рассмотрела общественно-политические реалии в произведениях С. Айни. Проанализировав книги “Воспоминания”, “Рабы”, “Смерть ростовщика” и “Дохунда”, исследователь выявила ряд общественно-политических реалий следующих типов: “названия титулов, званий, степеней, административных должностей: козикалон, бой, муфти, арбоб, амир, мурид, миршаб, имом, козй, эшон и др.; б) номинации реалий, относящихся к мусульманской религии: халифа, мулло, шариат, масчид, мазор, шариат и др.; в) номинации реалий, относящихся к профессии: аробакаш, нишоллопаз, халвогар; г) названия административных зданий: арк, мадраса, хучра; д) военная лексика: сарбоз, туксоба; е) названия видов налога и дохода: ифтихонона, чўтал; ё) номинации политических движений: курбошй, босмачй, чадид, кадим и др.; ж) названия административно-территориальных единиц, населенных пунктов: кишлак, работ, туман и др.” [15, с. 14]. Сравнительный анализ общественно-политической лексики, проведенный Т.Н. Нагзибековой, показал, что переводчики произведений С. Айни (Т. Гольц, Г. Хацревич, О. Сухарева, С. Бородин, А. Розенфельд) при переводе этой лексики с таджикского языка на русский чаще всего использовали прием транскрипции, т.е. оставили номинации реалий в том виде, в каком они употреблены у С. Айни, лишь иногда

внося некоторые фонетические изменения для удобства произнесения их русским читателем (Т. Гольц – в 95% случаев, Г. Хацревич – в 89,5%, О. Сухарева – в 84%, С. Бородин – в 78%, А. Розенфельд – в 62%). По частоте употребления также можно привести приблизительный перевод, опущение, реже использованы следующие приемы – описание, неверный перевод, полукалька и др.

Противоречивое мнение высказывает М.Н. Бабаджанова в диссертации, посвященной сопоставительному анализу общественно-политических реалий в лингвокультурном и переводческом аспектах на материале английского и таджикского языков. Утверждая, что “общественно-политический пласт лексического яруса языка представляет собой существенный компонент переводческого процесса между двумя языками, способствует глубокому сопоставительному анализу и изучению лингвокультурных особенностей общественно-политических терминологических реалий” [2, с. 15.], исследователь попыталась рассмотреть способы и приёмы описания общественно-политических реалий в двуязычных словарях: это “Англо-таджикско-персидский словарь” М.Б. Шахобовой (1989) [10], “Фарҳанги англисӣ-тоҷикӣ” А. Мамадназарова (2007) [11], “Англо-таджикский словарь” (2005) [17]. Исследование проводилось на основе английского и таджикского языка, в результате М.Н. Бабаджанова пришла к заключению, что общественно-политическую лексику таджикского языка можно использовать как переводческий эквивалент в отношении английских единиц в связи с тем, что данная лексика является продуктом калькирования и заимствований из английского языка, когда посредником служит русский язык. Исследователь выбирает для примера “слова и выражения, обозначающие [...] общечеловеческие понятия и термины общественно-политической сферы, интернациональную лексику и пр. Например, :governmental institution – муассисаҳои ҳукуматӣ (правительственные учреждения); political stability – суботи сиёсӣ (политическая стабильность); individual freedom – озодии инсон (свобода личности); economic growth – рушди иқтисодӣ (экономическое развитие); social progress – пешрафти иҷтимоӣ (социальный прогресс); self-government – худидоракунии (самоуправление); popular vote – овоздиҳии умумӣ (всеобщее голосование) и многое другое” [2, с. 22]. В противовес Т.Н. Нагзибековой, утверждающей, что по частоте употребления реже использован прием описания, М.Н. Бабаджанова выделяет описательный способ перевода общественно–политической лексики, т.е. слов-реалий, как наиболее частый способ перевода. Для подтверждения своего мнения она приводит следующие примеры: primaries – интиҳоби дохилиҳизбӣ дар Амрико барои муайян намудани номзад ба президентӣ аз ин ё он ҳизб; landslide – ғалаба дар интиҳобот бо фарқияти калони овозҳо; congressman – конгрессмен, узви палатаи намояндагони парлумони Амрико (конгрессмен, обычно член палаты представителей парламента США); congressman-elect – узви палатаи намояндагони интиҳобшуда, вале ба вазифа шуруъ накарда (избранный, но еще не приступивший к обязанностям конгрессмен); reapportionment – дубора тақсим намудани ҷойҳо дар конгресси иёлот вобаста ба тағйироти шумораи аҳоли аз рӯй ҳавзаҳои интиҳоботӣ (перераспределение мест в конгрессе, законодательном собрании штата в зависимости от изменения в численности населения по избирательным округам); floor – ҷойҳои аъзои конгресс дар толори маҷлис (места членов конгресса в зале заседаний) и др. [2, с. 23]. Данное исследование ученый подытоживает заключением, что общественно-политические реалии “в качестве феномена межъязыковой коммуникации представляют собой важный пласт лексики и требуют особого подхода к изучению в условиях новых межъязыковых связей” [2].

Языковые особенности общественно-политических текстов желательно рассмотреть на конкретном примере:

Таджикский текст:

Вакилони Маҷлиси намояндагон дар кори ҷаласаҳои комиссияи доимии Ассамблеяи парлумонии СААД иштирок намуданд.

Октябр 20, 2023 11:44

ДУШАНБЕ, 20.10.2023 /АМИТ «Ховар»/. Имрӯз раиси кумитаи Маҷлиси намояндагон оид ба қонунгузорӣ ва ҳуқуқи инсон Равшан Раҷабзода, раиси кумитаи Маҷлиси намояндагон оид ба тартиботи ҳуқуқӣ, муҳофизат ва амният Рустам Шохмурод, раиси комиссияи экологии Маҷлиси намояндагон Муҳаммадраҳим Юсуфӣ ва вакилони Маҷлиси намояндагон Мавлудахон Мирзозода, Сарвиноз Маҷидзода, Толибхон Азимзода дар кори ҷаласаҳои комиссияи доимии Ассамблеяи парлумонии Созмони Аҳдномаи амниятӣ дастҷамъӣ (СААД) оид ба масъалаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҳуқуқӣ, масъалаҳои муҳофизат ва амният, масъалаҳои сиёсӣ ва ҳамкориҳои байналмилалӣ, масъалаҳои экологӣ ва иқтисодӣ, ки дар шаҳри Санкт-Петербурги Федератсияи Русия дар речаи фосилавӣ (онлайн) баргузор гардид, ғайриқатъона иштирок намуданд. Дар ин ҳусус ба АМИТ «Ховар» дар Маҷлиси намояндагон Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон хабар доданд.

Дар ҷаласаҳои комиссияи лоиҳаи тавсияҳо оид ба ҷавобгарӣ барои амалҳои марбут ба барқарорсозии натиҷа ва таҳрифи ҳақиқати таърихӣ дар қонунгузории мамлакатҳои аъзои СААД, лоиҳаи қонуни намунавии СААД «Дар бораи пешгирии истеъмоли ғайриқонунии маводи мухаддир», «Дар бораи лоиҳаи тавсияҳо оид ба таъмини қонунгузории амниятӣ биологии давлатҳои аъзои СААД», «Дар бораи маблағгузории фаъолияти Ассамблеяи парлумонии Созмони Аҳдномаи амниятӣ дастҷамъӣ», «Дар бораи рафти кор оид ба тасвиби шартномаҳои байналмилалӣ» ба имзо расида, дар доираи СААД лоиҳаи қонуни намунавии СААД «Дар бораи амниятӣ инфрасохтори муҳими иттилоотӣ», лоиҳаи қонуни намунавии СААД «Дар бораи ҳифзи иттилоот ва киберамният», лоиҳаи тавсияҳо оид ба таъмини қонунгузории амниятӣ биологии мамлакатҳои аъзои СААД, лоиҳаи нақшаи кори Ассамблеяи парлумонии Созмони Аҳдномаи амниятӣ дастҷамъӣ барои соли 2024 мавриди баррасӣ қарор гирифт.

Аъзои комиссияи ҳамчунин дар ҷаласаи Комиссияи доимии Ассамблеяи парлумонии СААД масъалаҳои сиёсӣ ва ҳамкориҳои байналмилалӣ, масъалаҳо дар бораи фаъолияти СААД дар давраи байни сессияҳо ва тасвиби шартномаҳои байналмилалӣ, ки дар доираи СААД баста шудаанд, дар бораи натиҷаҳои мониторинги парлумонии вазъи низомии сиёсӣ дар минтақаи Аврупои Шарқӣ амниятӣ дастҷамъии СААД-ро мавриди баҳарбардорӣ қарор доданд.

Иштирокчиёни ҷаласаи нақшаи комиссияҳои доимии Ассамблеяи парлумонии СААД ҳамчунин таъкид намуданд, ки ҳамкориҳои байнипарлумонии давлатҳои аъзои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил дар шаклҳои гуногуни ҳамкориҳои дучониба ва бисёрҷониба амалӣ мешавад.

Таъкид шуд, ки маҳз фаъолияти дастҷамъона ва мубодилаи таҷриба дар ин самт воситаи ягонаи таъмини амниятӣ оромӣ дар минтақа хоҳад буд.

Перевод на русский язык:

Депутаты Маджлиси намояндагон приняли участие в заседаниях Постоянной комиссии Парламентской Ассамблеи ОДКБ.

Октябрь 20, 2023 14:29

ДУШАНБЕ, 20.10.2023 /НИАТ «Ховар»/. Сегодня председатель комитета Маджлиси намояндагон по законодательству и правам человека Равшан Раҷабзода, председатель комитета Маджлиси намояндагон по правопорядку, обороне и безопасности Рустам

Шохмурод, председатель экологической комиссии Маджлиси намояндагон Мухаммадрахим Юсуфи и депутаты Маджлиси намояндагон Мавлудахон Мирзозода, Сарвиноз Маджидзода, Толибхон Азимзода приняли активное участие в работе заседаний постоянной Парламентской Ассамблеи Организации Договора о коллективной безопасности по социально-экономическим и правовым вопросам, обороны и безопасности, вопросам политики и международного сотрудничества, которые проходили в Санкт-Петербурге Российской Федерации в виртуальном режиме. Об этом НИАТ «Ховар» сообщили в Маджлиси намояндагон Маджлиси Оли Республики Таджикистан.

На заседаниях комиссии подписан проект рекомендаций по ответственности за действия, связанные с восстановлением нацизма и искажением исторической истины в законодательстве стран-членов ОДКБ, проект типового закона ОДКБ «О предотвращении немедицинского употребления наркотиков», «О проекте рекомендаций по обеспечению законодательства о биологической безопасности государств-членов ОДКБ», «О финансировании деятельности Парламентской Ассамблеи Организации Договора о коллективной безопасности», «О ходе работы по ратификации международных договоров». Кроме того, в рамках ОДКБ был рассмотрен проект типового закона ОДКБ «О безопасности критической информационной инфраструктуры», проект типового закона ОДКБ «О защите информации и кибербезопасности», проект рекомендаций по обеспечению законодательства о биологической безопасности стран-членов ОДКБ, проект плана работы Парламентской Ассамблеи Организации Договора о коллективной безопасности на 2024 год.

Рассмотрены вопросы политики и международного сотрудничества, деятельность ОДКБ в период между сессиями и ратификацией международных договоров, заключенных в рамках ОДКБ.

Участники запланированного заседания постоянных комиссий Парламентской Ассамблеи ОДКБ также подчеркнули, что межпарламентское сотрудничество государств-членов Содружества Независимых Государств осуществляется в различных формах двустороннего и многостороннего сотрудничества.

Именно коллективная деятельность и обмен опытом в этом направлении станут единственным средством обеспечения безопасности и стабильности в регионе”.

В данном тексте мы видим большой процент устойчивых и клишированных выражений: *“лоиҳаи тавсияҳо оид ба ҷавобгарӣ барои амалҳои марбут ба барқарорсозии натсизм ва таҳрифи ҳақиқати таърихӣ дар қонунгузории мамлакатҳои аъзои СААД”* - «проект рекомендаций по ответственности за действия, связанные с восстановлением нацизма и искажением исторической истины в законодательстве стран-членов ОДКБ», *“лоиҳаи қонуни намунавии СААД”* – «проект типового закона ОДКБ», *“лоиҳаи тавсияҳо оид ба таъмини қонунгузории амнияти биологии мамлакатҳои аъзои СААД”* - «проект рекомендаций по обеспечению законодательства о биологической безопасности государств-членов ОДКБ», *“лоиҳаи нақшаи кори Ассамблеи парлумони Созмони Аҳдномаи амнияти дастаҷамъӣ”* – «проект плана работы Парламентской Ассамблеи Организации Договора о коллективной безопасности», *«масъалаҳои сиёсӣ ва ҳамкориҳои байналмилалӣ, масъалаҳо дар бораи фаъолияти СААД дар давраи байни сессияҳо ва тасвиби шартномаҳои байналмилалӣ, ки дар доираи СААД баста шудаанд»* - вопросы политики и международного сотрудничества, деятельность ОДКБ в период между сессиями и ратификацией международных договоров, заключенных в рамках ОДКБ», *«ҷаласаи нақшаҳои комиссияҳои доими Ассамблеи парлумони СААД»* - ««запланированное заседание постоянных комиссий Парламентской Ассамблеи ОДКБ», «ҳамкориҳои

байнипарлумони давлатҳои аъзои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил» - «межпарламентское сотрудничество государств-членов Содружества Независимых Государств», знание которых значительно облегчает труд переводчика политического текста.

Данный текст изобилует специальными названиями законов, указов, проектов и т.д., знание которых обязательно для переводчика политических текстов, см.: «лоиҳаи қонуни намунавии СААД «Дар бораи пешгирии истеъмоли гайритиббии маводи мухаддир» - «проект типового закона ОДКБ «О предотвращении немедицинского употребления наркотиков», «Дар бораи лоиҳаи тавсияҳо оид ба таъмини қонунгузори амнияти биологии давлатҳои аъзои СААД» - «О проекте рекомендаций по обеспечению законодательства о биологической безопасности государств-членов ОДКБ», «Дар бораи маблағгузори ғайриқонунии Ассамблеяи парлумони Созмони Аҳдномаи амнияти дастаҷамъӣ» - «О финансировании деятельности Парламентской Ассамблеи Организации Договора о коллективной безопасности», «Дар бораи рафти кор оид ба тасвиби шартномаҳои байналмилалӣ» - «О ходе работы по ратификации международных договоров», «Дар бораи амнияти инфрасохтори муҳими иттилоотӣ» - «О безопасности критической информационной инфраструктуры», «Дар бораи ҳифзи иттилоот ва киберамният» - «О защите информации и кибербезопасности», «лоиҳаи тавсияҳо оид ба таъмини қонунгузори амнияти биологии мамлакатҳои аъзои СААД, лоиҳаи нақшаи кори Ассамблеяи парлумони Созмони Аҳдномаи амнияти дастаҷамъӣ барои соли 2024» - «проект рекомендаций по обеспечению законодательства о биологической безопасности стран-членов ОДКБ, проект плана работы Парламентской Ассамблеи Организации Договора о коллективной безопасности на 2024 год».

Впечатление абсолютной объективности и беспристрастности в этих текстах создают реалии общественной и политической жизни, например: “комиссияи доимии Ассамблеяи парлумони СААД”, “қумита”, “комиссияи экологӣ”, “масъалаҳои экологӣ”, “речаи фосилавӣ (онлайн)”, “натсизм”, “амнияти биологӣ”, “амнияти инфрасохторӣ”, “киберамният”, “Ассамблеяи парлумони СААД”, “сессия”, “мониторинг”, “парлумон”, “ҳамкориҳои байнипарлумонӣ”.

В тексте также использован переводческий прием трансформации – опущение, это один из необходимых способов перевода, которым переводчики пользуются при семантической загруженности текста.

Так, при переводе общественно–политического текста важно обратить внимание на высокий лексический уровень и различные стилистические факторы, с которыми переводчики могут столкнуться при адаптации текста под читателя, на то, насколько переводной вариант соответствует нормам массовой коммуникации, которые приняты в языке перевода, от чего зависит успех переводческой деятельности в общественно–политической сфере.

Следует отметить, что так же, как и при переводе текстов любой другой направленности, главной целью перевода общественно-политического текста является достижение его адекватности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ашмарина, Л. В. Семантическая характеристика русских реалий в таджикском языке: дис ... канд. филол. наук / Л. В. Ашмарина. – Душанбе, 2004. – 151 с.
2. Бабаджанова, М.Н. Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание: автореф. дис. ... канд. филол. наук / М.Н. Бабаджанова. – Душанбе, 2019. – 26 с.
3. Бабкин, А.М. Новый академический словарь русского языка: Проспект/ А.М. Бабкин. – Ленинград: Наука, 1971. – 41 с.

4. Бакеркина, В. В., Шестакова Л. Л. Краткий словарь политического языка (к реализации проекта) // Русистика сегодня. №1-2, 1998. - С. 165-178.
5. Бантышева, Л. Л. Общественно-политическая лексика начала XX в.: традиции изучения [Текст] / Л. Л. Бантышева // Политическая лингвистика. Вып. (1) 21. – Екатеринбург, 2007. – С. 13–18.
6. Баранников, А. Н. Из наблюдений над развитием русского языка в последние годы / А.Н. Баранников // Учен. зап. Самарского университета. Вып. 2. – Самара, 1999. – С. 64-80.
7. Велединская, С. Б. Курс общей теории перевода: учебное пособие / С.Б. Велединская // Томский политех. ун-т. – Томск: Изд-во Томского политехнического университета, 2010. – 230 с.
8. Вине Ж.-П., Дарбельне Ж. Технические способы перевода/ Ж.-П. Вине, Ж. Дарбельне. - Москва: Международные отношения, 1978. – 202 с.
9. Зоҳидов, О.Ҳ. Таърихи сиёсии тоҷикон: таҳлили назарияҳо/ О.Ҳ. Зоҳидов. – Хуҷанд: Андеша, 2016. – 224 с.
10. Луғати муҳтасари англисӣ-тоҷикӣ-форсӣ / М. Б. Шаҳобова, муҳ. масъул В. А. Капранов, Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон, кафедраи забонҳои хориҷӣ. - Душанбе: Дониш, 1989. – 250 с.
11. Мамадназаров, А. Фарҳанги англисӣ-тоҷикӣ / А. Мамадназаров. – Душанбе, 2007. – 1079 с.
12. Маслова, В.А. Политический дискурс: языковые игры или игры в слова? / В.А. Маслова // Политическая лингвистика. – Екатеринбург, 2008. – С. 43-48.
13. Маҳмадов, А.Н., Қудусов Х.С. Назарияҳои сиёсии муосир. Китоби дарсӣ. – Душанбе, 2014. – 320 с.
14. Мякишин, К. А. К вопросу об основных признаках термина / К. А. Мякишин // Альманах современной науки и образования. – Тамбов, 2009. - № 8. - С. 112–114.
15. Нағзибекова, Т. Н. Приемы передачи таджикских реалий на русский язык: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Т. Н. Нағзибекова. – Душанбе, 2018. – 26 с.
16. Турсунов, Ф. М. Сопоставительное исследование безэквивалентной лексики в лингвокультурном и переводческом аспектах (на материале английского и таджикского языков): автореф. дис. ... д-ра филол. наук/ Ф. М. Турсунов. - Душанбе, 2016. – 46 с.
17. Фарҳанги англисӣ-тоҷикӣ / П. Чамшедов, Толиби Розӣ (Шарипов). – Душанбе: Пайванд, 2005. – 1202 с.
18. Холматова, С.Д. По законам братства. / С.Д. Холматова // Русская речь. – 1981. - № 2. - С.105-109.
19. Холматова, С.Д. Русский язык как фактор взаимообогащения литератур народов СССР / С.Д. Холматова // Респуб. научно-практ. конф. «Проблемы двуязычия и совершенствование обучения русскому языку в Таджикистане». – Душанбе: Дониш, 1986. – С. 67-69.
20. Пронина, Р. Ф. Перевод английской научно-технической литературы / 3-е изд., перераб. и доп./ Р. Ф. Пронина. - Москва: Высшая школа, 1986. – 217 с.
21. Шамбезода, Х.Д. К вопросу о русских лексических заимствованиях в шугнанском языке. // Русский язык - язык дружбы и братства / Тезисы докладов респ. науч. конф. 1-2 нояб.1985 г. – Душанбе, 1985. – С.41-42.
22. Шаропов, Н. А. Пути развития лексики современного таджикского литературного языка / Н. А. Шаропов; Отв. ред. В. А. Капранов; АН ТаджССР, Ин-т языка и литературы им. А. Рудаки. – Душанбе: Дониш, 1988. – 133 с.

REFERENCES:

1. Ashmarina L.V. Semantic Characteristic of Russian Reality in Tajik Language: diss ... candidate of philological sciences / L. V. Ashmarina. - Dushanbe, 2004. – 151 pp.
2. Babajanova M.N. Comparative-Historical, Typological and Contrastive Linguistics: thesis of candidate dissertation of philological sciences / M.N. Babajanova. – Dushanbe, 2019. – 26 pp.
3. Babkin A.M. New Russian Academic Dictionary: Prospect / A.M. Babkin. – Leningrad: Nauka, 1971. – 41 pp.
4. Bakerkina V.V., Shestakova L.L. Abridged Dictionary of Political Language (in effect) // Today Russian philology. №1-2, 1998. - PP. 165-178.
5. Bantysheva L.L. Socio-political Vocabulary of the beginning of XX century: study traditions [Text] / L. L. Bantysheva // Political Linguistics. Edition. (1) 21. – Yekaterinburg, 2007. – PP. 13–18.
6. Barannikov A.N. From the Observations on Temporary Development of Russian Language / A.N. Barannikov // Bulletin of Samara University. Edition 2. – Samara, 1999. – PP. 64-80.
7. Veledinskaya, S.B. The Course of General Theory of Translation: manual / S.B. Veledinskaya // Tomsk Polytechnic University. – Tomsk: Publishing House of Tomsk polytechnic University, 2010. – 230 pp.
8. Vine J.P., Darbelne J. Technical Ways of Translation/ J.-P. Vine, J. Darbelne. - Moscow: International Relations, 1978. – 202 pp.
9. Zohidov O.H. Political History of Tajik People: theory analyzes / O.H. Zohidov. – Khujand: Andesha, 2016. – 224 pp.
10. Brief Dictionary of English-Tajik- Persian / M. B. Shahobova ,editor-in-chief V.A. Kapranov, Academy of Subjects of RSU Tajikistan, English Languages department. - Dushanbe: Donish, 1989. – 250 pp.
11. Mamadnazarov A. English-Tajik Dictionary / A. Mamadnazarov. – Dushanbe, 2007. – 1079 pp.
12. Maslova V.A. Political Discourse: language games or games in words? / V.A. Maslova // Political Linguistics. – Yekaterinburg, 2008. – PP. 43-48.
13. Mahmadvov A.N., Qudusov Kh.S. Theory of Modern Politics. Manual. – Dushanbe, 2014. – 320 pp.
14. Myakshin K.A. On the Issue of the Main Features of Terms / K. A. Myakshin // Literary miscellany of the modern science and education. – Tambov, 2009. - № 8. - PP. 112–114.
15. Nagzibekova T.N. Ways of Transmission of Tajik Reality into Russian: thesis of candidate dissertation of philological sciences / T. N. Nagzibekova. – Dushanbe, 2018. – 26 pp.
16. Tursunov F.M. Comparative Research of Non-equivalent Words in Lingua-cultural and Translation Aspects (on the materials of English and Tajik languages): thesis of doctor dissertation of philological sciences/ F. M. Tursunov. - Dushanbe, 2016. – 46 pp.
17. English-Tajik Dictionary / P. Jamshedov, Tolibi Rozi (Sharipov). – Dushanbe: Paivand, 2005. – 1202 pp.
18. Kholmatova, S.D. By Principles of Sodality. / S.D. Kholmatova // Russian Speech. – 1981. № 2. - PP. 105-109.
19. Kholmatova S.D. Russian as the Factor of Mutual Enrichment of Literature of the People of USSR / S.D. Kholmatova // Republican scientific-practical conference « Problems of Bilingualism and Study Perfecting of Russian Language in Tajikistan». – Dushanbe: Donish, 1986. – PP. 67-69.
20. Pronina, R.F. Translation of English scientific-technical Literature /the third edition, amended and supplemented. / R. F. Pronina. - Moscow: The Highest School, 1986. – 217 pp.
21. Shambezoda Kh.D. On the Issue of Russian Lexical Borrowings in Shughnan Language // Russian language –the language of friendship and fellowship /thesis of the reports of republican scientific conference. November 1-2, 1985. – Dushanbe, 1985. – PP. 41-42.
22. Sharopov N.A. Ways of Word Development of Modern Literary Tajik Language / N. A. Sharopov; Responsible editor V. A. Kapranov; AS Tajik SUR, Language and Literature Institute named after A. Rudaki. – Dushanbe: Donish, 1988. – 133 pp.

**СИФАТҲОИ МУРАККАБ ДАР
“ТУГЛУҚНОМА” –И АМИР
ХУСРАВИ ДЕҲЛАВӢ**

Ҳабибзода Зоҳир Иzzат, унвонҷӯи
Институту забон ва адабиёти ба номи
А.Рӯдакӣ. (Душанбе, Тоҷикистон)

**СЛОЖНЫЕ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫЕ
В “ТУГЛУК-НАМЕ” АМИРА
ХУСРАВА ДЕХЛАВИ**

Ҳабибзода Зоҳир Иzzат, соискатель
Института языка и литературы имени
А.Рудаки (Душанбе, Таджикистан)

**COMPOUND ADJECTIVES IN
“TUGLUKNAME” BY AMIR
KHUSRAV DEHLAVI**

Habibzoda Zohir Izzat, applicant, Institute of
Language and Literature named after A. Rudaki,
(Dushanbe, Tajikistan) e-mail: zoirhhdtd@mail.ru

Сифатҳои мураккаб дар “Туглуқнома”-и Амир Хусрави Деҳлавӣ баррасӣ шудааст. Зикр гардидааст, ки сифатҳои мураккаби осори Хусрав, аз ҷумла “Туглуқнома” то ҳол диққати муҳаққиқонро ба худ ҷалб накардааст. Таъкид шудааст, ки сифатҳои мураккаб дар “Туглуқнома” василаи муҷаз ва ифоданок баён намудани матлаб, барҷаста тасвир намудани симои манфӣ ва мусбати қаҳрамону персонажҳо, ҳодисаву воқеаҳо мебошанд. Бо мисолҳои мушаххас фарқи сифати мураккаб аз ибораи нишон дода шудааст. Доир ба қолабҳои сифатҳои мураккаб, маълумот дода, сифатҳои мураккаб аз ҷиҳати таркиби морфологӣ ғуруҳбандӣ гардида, семантикаи онҳо баррасӣ шудааст. Зикр ғайтааст, ки дар сохтани сифатҳои мураккаб асосан исм, сифат, асосҳои феълӣ иштирок мекунад.

Калидвожаҳо: Амир Хусрави Деҳлавӣ, забони “Туглуқнома”, сифатҳои мураккаб, калимасозӣ, семантика, таркиби морфологӣ, асосҳои феълӣ

Рассматриваются сложные прилагательные в “Туглук-наме” Амира Хусрава Дехлavi. Отмечается, что использование Хусравом сложных прилагательных, в частности в “Туглук-наме”, до сих пор не стало предметом исследования. Подчеркивается, что сложные прилагательные в “Туглук-наме” служат для более образного выражения цели, выразительного описания положительных и отрицательных героев и персонажей, а также явлений и событий. На конкретных примерах показано, что сложные прилагательные существенно отличаются от словосочетаний. Приведены данные о способах образования сложных прилагательных, которые классифицированы по морфологическому составу и проанализированы согласно семантическим особенностям. Отмечается, что в образовании сложных прилагательных в основном участвуют существительные, прилагательные, основа глагола.

Ключевые слова: Амир Хусрав Дехлavi, язык “Туглук-наме”, сложные прилагательные, словообразование, семантика, морфологический состав, основа глагола

The article examines complex adjectives in “Tughluk-name” by Amir Khusraw Dehlavi. It is noted that Khusraw’s use of complex adjectives, in particular in “Tughluk-name”, has not yet become the subject of research. It is emphasized that complex adjectives in “Tughluk-name” serve to more figuratively express the goal, expressively describe positive and negative heroes and characters, as well as phenomena and events. Specific examples show that complex adjectives differ significantly from phrases. Data are provided on the methods of formation of complex adjectives, which are classified according to their morphological composition and analyzed according to semantic features. It is noted that nouns, adjectives, and verb stems are mainly involved in the formation of complex adjectives.

Key words: Amir Khusraw Dehlawi, language of “Tughluk-name”, complex adjectives, word formation, semantics, morphological composition, verb stems

Калимасозӣ як қисми забоншиносӣ, ки сохти калимаҳо, усулҳои калимасозӣ, воситаҳои калимасозӣ ва қонунҳои сохта шудани онҳоро меомӯзад. Забони адабии ҳозираи тоҷикӣ меёра ва усули қолабҳои муайяни калимасозӣ дорад, ки таърихан ташаккул ёфта, дар баробари пешравии ҳаёти ҷомеа инкишоф меёбад. Тарзу қолабҳои калимасозӣ то андозае устуворанд, ки дар давоми садсолаҳо тағйир намеёбад ва дар асоси ҳамин қолабҳо калимаҳои нав ба миён меоянд ва таркиби луғавии забонро ғайр мегардонанд. Дар сохтани офаридаҳои вожаҳо, ташаккул ва тақомули таркиби луғавии забон адибону нависандагон, луғатнигорон, қаламкашон нақши муҳим доранд.

Амир Хусрави Деҳлавӣ аз зумраи адибонест, ки бо офаридаҳои нотакрори хеш саҳми хешро дар ташаккули таркиби луғавии забони адабии тоҷикӣ-форсӣ гузоштааст. Сифатҳои мураккаб дар осори шоир мавқеи устувор дошта, то ҳанӯз мавриди паҷӯшиши муҳаққиқон қарор нагирифтаанд. Сифатҳои мураккаб муъҷазбаёнӣ ва ифоданокии баёнро таъмин менамоянд.

Калимаҳои мураккаб дар забони тоҷикӣ-форсӣ таърихи куҳан доранд ва ин маъниро забоншинос Д.Саймиддинов дар асараш “Вожашиносии забони форсии миёна” дар алоқамандии ҷузъҳо ва робитаи грамматикӣ чунин шарҳ додааст: “*Бинобар робитаи ҷузъҳо вожаҳои мураккаб ба ду гурӯҳ шомил мегарданд: 1. вожаҳои мураккабе, ки ҷузъҳои онҳо ба таври мустақил дар робитаи баробар қарор доранд; 2. вожаҳои мураккабе, ки як ҷузъ ба ҷузъи дигар аз нигоҳи маъно бастагӣ дошта, яке дигарро таъхис менамояд*” [17, 2001, 144]. Аз рӯи ин таснифот калимаҳои мураккаб ба пайваст ва тобеъ ҷудо шудаанд.

Дар таҳқиқоти забоншиносон ва ховаршиносон Т.Д. Чхеидзе, Л.С. Пейсиков, Ю.А.Рубинчик, Т.А.Чавчавадзе, М.Турсунов ва дигарон дар мавриди вижаҳои калимаҳои мураккаб маълумот дода шудааст, аммо таснифоти калимаҳои мураккаб дар ин сарчашмаҳо яқини сурат нагирифтааст. Чунончи, муҳаққиқ Т.Д. Чхеидзе калимаҳои мураккабро ба ҷаҳор гурӯҳ ҷудо мекунад: 1) калимаҳои мураккаби пайваст; 2) калимаҳои навъи тақрор; 3) калимаҳои мураккаби детерминативӣ; 4) поссессивӣ [ниг.: 25,74].

Яке аз муҳаққиқони забони форсии муосир Л.С.Пейсиков калимаҳои мураккабро ба се гурӯҳ ҷудо намудааст: 1) детерминативӣ; 2) копулятивҳо ва 3) қолабҳои мураккаби наҳвиғуна (синтактикоподобные сложные слова -сращения) тасниф мекунад [13, 153]. Ду гурӯҳи аввал маъмул буда, ба гурӯҳи сеюм он калимаҳои мураккабро шомил донистааст, ки аз ҷумлаҳо ташаккул ёфтаанд.

Ю.А.Рубинчик дар асараш- «Очеркҳои грамматикӣ забони форсӣ» [ниг.: 228] вожаҳои мураккаби забони форсиро вобаста ба муносибати маъноии ҷузъҳо ба ду гурӯҳ тасниф менамояд: 1) калимаҳои мураккаби номии навъи пайваст ва 2) вожаҳои мураккаби номии типӣ детерминативӣ, яъне тобеъ [ниг.:14, 820].

Калимаҳои мураккаб дар “Грамматикаи забони адабии тоҷик” [1985] ба

1. калимаҳои мураккаби пайваст;

2. калимаҳои мураккаби тобеъ;

3. калимаҳои мураккаби омехта [1985] тасниф карда шудааст, ки ба қалами забоншинос

Ш.Рустамов тааллуқ дорад.

Бояд зикр намуд, ки калимаҳои мураккаб аз ҷиҳати таркиби ҷузъҳо дучузъа ва бисёрҷузъа мешаванд. Дар мақолаи мазкур сифатҳои мураккаб аз ҷиҳати таркиби морфологӣ ва семантика мавриди паҷӯшиш қарор гирифтааст.

Калимаҳои мураккаб аз ҷиҳати мансубияташон ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ ба исмҳои мураккаб, сифатҳои мураккаб, зарфҳои мураккаб ҷудо гардида, бо вазифаи маъниофарии

хеш фарқ мекунад. Сифатҳои мураккаб дар “Туғлуқнома” —и Амир Хусрави Дехлавӣ барои тавсифи образи персонажу қаҳрамонҳо, ҳодисаву воқеаҳо, барҷаста нишон додани симои манфӣ ва мусбати одамон ва образнокӣ истифода гардидааст.

Сифатҳои мураккаб дар асари мавриди назар аз ҷиҳати семантика ва таркиби морфологӣ гуногун буда, барои муҷазу муассир баён намудани матлаб, ифоданокӣ қорбасти гардидаанд.

Сифат мафҳуми аломату хусусиятро ифода намуда, бо обурани ҷиссии худ чун воситаи таъсирбахши забон ва санъати сухан аҳамияти калони услубӣ пайдо мекунад. Тавассути сифатҳои мураккаб нависанда ва ё шоир метавонад аломати ашё ва ё ҳодисаву воқеа, симои одамонро муассир ва образнок офарида, ба ҳонанда таъсир расонад.

Чунончи, дар байти зерин барои тасвири симои шахс ду вожаи мураккаб: **решид** ва **дилреш**-ро истифода шудааст, ки аз ду ҷузъ, сифат+исм- **реш+дил**, **исм+сифат-дил+реш** таркиб ёфта, ба маънои “хастадида, озурдадида, дилафғор” омадааст. Вожаи **дилреш** аз ибораи **дили реш** таркиб ёфта, серистеъмол аст. Манбаи пайдоиши калимаи мураккаби **решид** ё **дилреш** ибораҳои фразеологӣи **дили реш** ба маъноҳои “дили дардманд, синаи маҷруҳ”, ва **дили касе реш** шудан “азоб кашидан”, ки дар забони адабӣ серистеъмоланд, маҳсуб меёбанд.

Вожаи **решид** дар “Ғиёс-ул-луғот”, “Фарҳанги забони тоҷикӣ”, “Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷикӣ”-и Садриддин Айнӣ дар ин қолаб ба назар нарасид. Шоир ҳар ду вожаро чун муродифи луғавӣ барои ғурез аз такрори бемавқеъ ба қор бурдааст:

*Аз он кас **решид** арчи дили хеш,
Дилаш ранҷа нашуд з-он ранҷи **дилреш** [1, 346].*

Тавсиф барои пуртаъсир ва барҷаста нишон додани аломати ашё ва ба тарзи табиӣ тасвир намудани ҳодисаю воқеаҳо хизмат мекунад. Дар байти зерин сифати мураккаби **нафси ҷафобаҳр** истифода шудааст, ки аз исми ҷафо —“ситама, ҷабр, зулм” ва баҳр, ки маънои фаровониро ифода намудааст, мушоҳида гардид. Калимаи мазкур ба маънои ҷабр ва зулми беандоза омадааст:

*Ба сони ханзал аз нафси **ҷафобаҳр**,
Бурунсӯ нарму рангин в-аз дарун заҳр [1, 348].*

Дар забони адабии тоҷикӣ бо ёрии миёнванд сохта шудани сифатҳои мураккаби пайвасти маъмул ва серистеъмоланд, аммо дар маводи таҳқиқи мо бо ин усул танҳо як вожа мушоҳида гардид. Вожаи **рав+о+рав** аз ду асоси замони ҳозираи феъл ва миёнванди —о- таркиб ёфта, аломатро ифода мекунад:

*Бад —ин тартиб лашкар ронд Хусрав,
Кашида бар фалак бонги **раворав** [1, 357].*

Зикр кардан бомаврид аст, ки дар ташкили калимаҳои мураккаб ибораҳо мавқеи хос доранд. Аз ибора сохта шудани калимаҳои мураккабро забоншиносон М. А. Кумахов[1963], Л. С. Пейсиқов [1973] ва дигарон таҳқиқ намуда, алоқамандии ибораҳоро бо калимаҳои мураккаб таъкид мекунад.

Калимаҳои мураккаб ва ибора воҳидҳои гуногуни забон буда, яке дар сарф, дигаре дар наҳв баррасӣ мегарданд. Ибора аз ду ё зиёда ҷузъҳои мухталифи мустақилмаъно таркиб ёфта, бо воситаҳои грамматикӣ алоқаманд мегардаду муносибати мураккаби гуногуни маъноиро ифода мекунад [ГЗАҲТ, 1985]. Калимаҳои мураккаб чунин хусусиятро доро нестанд ва онҳо чун як воҳиди нутқ хизмат мекунад.

Забоншинос Ш. Рустамов доир ба умумияту тафовути ибора ва калимаҳои мураккаб чунин ибрази андеша намудааст: “*Азбаски ҳар як калимаи таркиби ибора ба ҷиссаҳои*

гуногуни нутқ мансубият дорад, мувофиқи категорияҳои ҳамон ҳиссаи нутқ тағйир меёбад. Масалан, агар яке аз калимаҳои ибора исм бошад, вай метавонад, дар шакли танҳо ва ё ҷамъ ояд, артикл қабул кунад, бо бандакҳо ва ё пешоянду пасояндҳо ояд, ё ки муайянкунандаҳои гуногун қабул кунад. Агар яке аз ҷузъҳои ибора сифат бошад, метавонад суффиксҳои дараҷасоз, ҳиссаҷа ва калимаҳои зарфӣ қабул кунад ва ғайра. Вале дар калимаҳои мураккаб ҷузъҳо ин гуна ҳуқуқ ва имконият надоранд, чунки ҷузъҳои калимаи мураккаб, пас аз он ки ба ҳам васл мешаванд, ҳуқуқи калимагиро аз даст медиҳанд, ба асосҳо табдил меёбанд, асосҳо бошанд, морфема ба шумор мераванд [15. 1972, 58].

Ш. Рустамов дуруст зикр намудааст, ки калимаи мураккаб баъди васл гардидан як задаи грамматикӣ қабул мекунаду ибора вобаста ба ҷузъҳои задаи грамматикӣ мегирад [15. 1972, 59].

Як гурӯҳ сифатҳои мураккабе, ки дар маводи гирдовардаи мо мушоҳида гардиданд, аз ибораҳои феълӣ ва изофӣ ба миён омадаанд. Чунончи: **фитнапарвард –парварандаи фитна, торикдидор-дидори торик, шумчехр-чехраи шум, бадруз-рӯзи бад, машъалафруз-афрузандаи машъал, ҳилатандӯз андӯзандаи ҳилат, бадомӯз-омӯзандаи бадӣ** ва ғайра. Адиб ин сифатҳои мураккабро бо мақсади барҷаста нишон додани аломат, ҳислат ва хусусияти образҳо ба кор бурдааст:

*Чунон буд ин ҳадиси **фитнапарвард**,
Ки шоҳ он фитнаро чун хоси худ кард [1, 347].*

*Ҷимоди дуҷуминро шуд падидор,
Ҳилоли тираву **торикдидор** [1, 349].*

*Муҳолиф **шумчехре** Ҷарё ном,
Рухе з-иблису чашиме з-Аҳриман вом 1, [350].*

*Бурун зад ғавҷе аз ҳиндуи **бадруз**,
Зи теги хеш гашта **машъалафруз** [1, 345].*

*Ба ҳар чора, ки гардад **ҳилатандӯз**,
Савоб омӯзадаи чархи **бадомӯз**[1, 354].*

Дар сохтани сифатҳои мураккаб ҳиссаҳои мустақилмаъноӣ нутқ нақши муҳим доранд. Аз ин рӯ, сифатҳои мураккабро аз ҷиҳати таркиби морфологӣ ба чунин гурӯҳҳо тасниф намудан мумкин аст:

1. Исм+исм. Сифатҳои мураккабе, ки ҳар ду ҷузъашон исм мебошад. Чунин қолаб дар маводи гирдовардаи мо танҳо ду то вожа мушоҳида гардид: **шутурдил, наҳангоҳанг**:

Дар забони адабӣ вожаи **шутурдилӣ** низ маъмул буда, ба маънои бадхоҳӣ, номардӣ ташреҳ гардидааст. Вожаи шутурдил чунин маъниҳоро дорост: “кинавар, кинаҷӯй, бадхоҳ” [ФЗТ, ҷ.2, 1966, 606]:

*Ба қалъа сартабаҳ Маҳмуди **пурдил**,
Нагашт аз ҳайвати шерон **шутурдил** [1, 354].*

Тавсиф яке аз воситаҳои образнок ифода намудани фикр ба шумор меравад. Амир Хусрави Деҳлавӣ ин санъатро хуб ба кор бурдааст. Дар мисоли зерин вожаи **наҳангоҳанг** мушоҳида гардид, ки хоси услуби шоир буда, дар сарчашмаҳо мушоҳида нагардид:

***Наҳангоҳанг** аждарҳо саворон,
Давон бедасту по монанди морон [1, 363].*

2). Исм +сифат. Дар ин қолаб вожаи **сартез** ба назар расид, ки серистеъмол буда, аломати ашёро мефаҳмонад:

*Ғуломонро чу номи худ дар он пос,
Синон **сартез** гашта, ханҷар-алмос [1, 356].*

Дар байти зерин вожаи мураккаби **мӯ+шикоф** ду маротиба корбаст гардидааст, ки яке ба вазифаи исм ва дигаре ба вазифаи сифат омадааст. Вожайи **мӯшикоф** аслан киноя ба “муҳаққиқи нуктасанҷ, одами пурдиққат ва борикбин” [ФЗТ, ҷ.1, 1969, 808] мебошад. Аз таҳлил маълум гардид, ки дар асл вожаи мураккаби **мӯшикоф** сифат аст. Дар байти зерин субстантиватсия шуда ба исм гузаштааст ва категорияи грамматикӣ исм- пасванди ҷамъбандии –он қабул намуда, ба вазифаи исми шахс омадааст. Дар мисраи дуюми байти мазкур калимаҳои мураккаби **шона+шикоф** ва **пур+газоф** корбаст гардида, ки ҳарду дар асл сифати мураккабанд. Аммо вожаи **шонашикоф** сифат ва **пургазофон** ба вазифаи исм омадааст:

*Хаданги мӯшикофи мӯшикофон,
Шуда шонашикофи пургазофон [1, 364].*

3) Сифат +исм. Аз сифат ва исм таркиб ёфтани калимаҳои мураккаб дар асар серистеъмоланд. Чунончи: *бадбахт [348], пуроб [352]. [352], бадрӯз, кинтӯз[355], камбахт [356], сияҳрӯй [356].*

Сифатҳои мураккаби зикргардида аз ҷиҳати алоқаи грамматикӣ ба ду навъ чудо мешаванд. Чӯзӣ якум асосӣ буда, чӯзӣ дуум ба он тобеъ мебошад: **пуроб**:

*Наёми ханҷарашро гашта ин фан,
Даҳан пуроб баҳри хуни душман [1, 352].*

Бояд зикр намуд, ки дар забони тоҷикӣ бо ёрии вожаи **пур** сохтани сифатҳои мураккаб маъмул ва серистеъмол аст. Дар маводи мо бо чӯзӣ **пур** вожаҳои мураккаби **пурдил**, **пурмавҷ**, **пуроб** мушоҳида гардиданд, ки дар истеъмол қарор доранд. Вожайи **пурдил** ба маънои “нотарс, далер, диловар, ҳасур” дар адабиёти классикӣ зиёд истифода гардидааст:

*Намуд он рӯз пурдил дар пайи ҷанг,
Чӣ чора, чун расидаи куштаву танг [1, 357].*

*Малик Ғозӣ дар ин дам пурдилу шод,
Ба танҳо сӯи пилон рафт чун бод[1, 360].*

*Зи сӯи Хусрави мудбир яке фавҷ,
Бурун зад ҳамчу аз дарёи пурмавҷ [1, 360].*

Сифатҳои мураккабе, ки чӯзӣ дуум асосӣ буда, чӯзӣ якум ба он тобеъ мебошад, серистеъмоланд: **бахти бад-бадбахт**, **рӯзи бад-бадрӯз**, **бахти кам –камбахт** ва ғ:

*Вазиру кордону ноиби тахт,
Валекин бахти некаш карда бадбахт... [1, 348].*

*Равон шуд тунд Хусравхони бадрӯз,
Ба кин сӯи Малик Ғозии кинтӯз[1, 355].*

*Ба дасти чап ҳам анбӯҳ лашиқаре сахт,
Ҳаводорони Хусравхони камбахт [1, 356].*

Дар асари мавриди назар сифатҳои мураккабе, ки аз сифату исм таркиб ёфтаанд ба назар расиданд, ки маънояшон маҷозӣ мебошад. Калимаи **сияҳрӯй** ба маънои маҷозии “шарманда, шармсор, расво, беобрӯ” [ФЗТ.ҷ.2. 1969, 235] истифода мегардад:

*Зи зангӣ рӯяшон ба ҳар сӯй,
Шуда дашт аз сияҳрӯён сияҳрӯй [1, 356].*

Дар байти зерин шоир аз санъати сифатчинӣ истифода намуда, сифати шахсро барҷаста тасвир намудааст: **зӯр+мард-марди зӯр**, **кор+дида- шахси ботачриба**. Вожайи **зӯр+мард** аз сифату исм таркиб ёфта бошад, вожаи **кордида** аз исми **кор** ва сифати феълии **дида** таркиб ёфтааст:

Сарони зӯрмарду кордида,

Ки буданд ин амал бисёр дида [1, 357].

Дар байти зерин ду сифати мураккаб **камар+банд** ва **шоиста+фарзанд** мушоҳида гардид, ки серистеъмоланд:

*Ба сӯи майсара дар кин камарбанд,
Малик Фахруддувал шоистафарзанд [1, 358].*

Шоир барои ифоданок нишон додани ҳолат вожаи **бадсайр**-ро ба кор бурдааст. Дар асл хасм **бадсайр** намешавад, онро нависанда бо мақсади муассирии нутқ ба кор бурдааст:

*Ки то фарқе бидонад хасми бадсайр,
Зи роёти малик бо рояти ғайр [1, 359].*

Сифати мураккаби **сахткин** аз сифати аслии **сахт** ва исми маънии **кин** таркиб ёфта, ба маънои **кинаи сахт доштан** нисбати касе истифода шудааст:

*Дар он дилҳо, ки бодаш сахткин буд,
Калиди най ба қулфи оҳанин буд [1, 361].*

Вожаҳои мураккаби **сабуказм** ва **Рустамразм-ро** барои тавсифи образи ба ҳам муқобил ба кор бурдааст:

*Ба фавҷи дюмин шери сабуказм,
Малик Баҳром Абеҳи Рустамразм [1, 358].*

4).Исм+асоси замони ҳозираи феъл. Сифатҳои мураккабе, ки аз исм ва асоси замони ҳозираи феъл таркиб ёфтаанд, ба мушоҳида расиданд: **хунрез**[351, 355], **дамсоз** [349], **кинагустар**[355], **офатангез** [356].

Сифатҳои мураккаби зикрёфта аз ҷиҳати дараҷаи истеъмол ва обуранги услубӣ, тобиши маъно тафовут доранд. Калимаҳои **хунрез**, **дамсоз** серистеъмоланд. Вожаи **хунрез** –“касе, ки хуни мардумро мерезад; қотил, маҷ. саффоқ, бераҳм” [ФТЗТ.ҷ.2. 2008, 461] умумистеъмол буда, тобиши маъноӣ манфӣ дорад:

*Аз ӯ ҳар қатраи тег аст хунрез,
В-аз ӯ ҳар чашма тӯфонест дар хез [1, 351].*

*Чу субҳи ҷумъа теги тез бардошт,
Замона гулгули хунрез бардошт [1, 355].*

Вожаи **дамсоз** ба маънои “ҳамсуҳбат, мӯнис, ҳамдам, рафиқи ҳамсоз” [ФТЗТ.ҷ.1. 1969, 321] истифода мегардад ва маъмул аст:

*Мулк аз силки ҳикмат боз ғаштанд,
Хасу гавҳар ба ҳам дамсоз ғаштанд [1, 349].*

Вожаи **саркаш** серистеъмол буда, аломат ва ҳислати ашӯро мефаҳмонад. Он дорои чунин маъноҳост: 1. сар ба боло фарозанда, сарафрохта: **кӯҳи саркаш**. 2. сар аз итоат печанда, нофармонбардор, итоатнокунанда; гарданкаш; яқрав: **аспи саркаш**, **рӯди саркаш**, **табиати саркаш**. 3. Ёғӣ [ФТЗТ.ҷ.2. 2008, 213]. Дар байти зерин ба маънои нофармонбардор, итоатнакунанда қорбаст гардидааст:

*Сипоҳи дӯзахӣ чун кӯҳи оташ,
Сайёҳоне ба сони дуди саркаш [1, 356].*

Вожаҳои **кинагустар**, **офатангез** ҳоси услуби китобӣ буда, оҳари суханро таъмин менамоянд ва дараҷаи истеъмолашон маҳдуд аст. Ин сифатҳои мураккабро адиб барои ифоданокии баён ба кор бурдааст. Вожаи мураккаби кинагустар аз исми кина ва феъли густурдан таркиб ёфта, дар сарчашмаҳо “Ғиёс-ул-луғот”, “Фарҳанги забони тоҷикӣ”, “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ”, “Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик”-и Садриддин Айний, “Фарҳанги осори Ҷомӣ” мушоҳида нагардид.

*Зи дасти рост ғашта кинагустар,
Ду сӯфӣ нӯши хунро шуста соғар [1, 355].*

Вожаи **офатангез** ба маънои ангезандаи осеб, зиён омада, хислати шахсро мефаҳмонад:

*Дигар он молдеви офатангез,
Ки рафту боз гаит аз баҳри хунрез [1, 356].*

Вожаи **мардумшинос** маъмул буда, дар услуби меъёрӣ серистеъмол аст. Вожаи мазкур имрӯз ҳамчун истилоҳ ба маънои мутахассис ва олими мардумшиносӣ, этнограф [ФТЗТ, ҷ.1. 2008, 762] истифода мегардад:

*Чу дар ҳар кас сипосу носирост,
Фаросат духтари мардумшиносост [1, 346].*

*Зи меҳри хеш чун хешони дилсӯз,
Шуморо парваридам баҳри ин рӯз [1, 357].*

Вожаи мураккаби **муборизҷӯӣ** камистеъмол буда, хоси услуби китобист:

*Муборизҷӯю ҷавлонгар ба ҳар сӯӣ,
Сари беҳӯдро боло зада мӯӣ [1, 359].*

Калимаи **баҳрамонбанд** аз исми **баҳрамон** ва асоси замони ҳозираи феъли **бастан** (банд) таркиб ёфтааст. Калимаи **баҳрамон** ба маънои “гули усфур, ки дар урф онро гули муасфар гӯянд; навъе аз бофтаи абрешимӣ; ва ба маънои ёкути сурх” таширх ёфтааст [Ғиёс-ул-луғот, 1987, 150]. Дар мисоли зерин ба маънои бофтаи абрешимӣ омадааст:

*Ҳама аз баҳри мурдан баҳрамонбанд,
Ба теги баҳрамонӣ гаита хурсанд [1, 356].*

Дар асар вожаи **афзунавсоф** мушоҳида гардид, ки дар сарчашмаҳо зикр наёфтааст ва хоси услуби шоир мебошад:

*Амирону сипаҳдорони атроф,
Дар авсофи масоф афзунавсоф [1, 353].*

Дар асар дар сохтани сифатҳои мураккаб сифатҳои аслий ва асоси замони ҳозира ширкат варзидаанд. Вожаи **бадхоҳ** аслан ба хислати манфии шахс мансуб аст, аммо дар байти зерин ба ашё мансуб аст:

*Сарандозӣ кунад чун теги бадхоҳ,
Ниғаҳбони ҳама сарҳо бувад шоҳ [1, 345].*

1) Исм ва сифати феълӣ. Ин қолаб дар забони адабии тоҷик маъмул ва серистеъмол аст. Сифатҳои мураккаби **хунолуда ва ғуборолуда** бо ин қолаб сохта шуда, ишора ба аломати мулук ва ҳолати онҳо истифода гардидааст:

*Мулук азбаски хунолуда рафтанд,
Зи гарди кам ғуборолуда рафтанд [1, 362].*

Бо чунин қолаб вожаҳои **заҳрафканда** мушоҳида гардид, ки хоси услуби китобӣ мебошад:

*Аён мидид заҳрафканда ҳар шер,
Чу бар дил бас намеомад, чӣ тадбир ?! [1, 348].*

Сифати феълӣ +исм. Дар ин қолаб сохта шудани сифатҳои мураккаб маъмул мебошад. Дар маводи мо танҳо вожаҳои мураккаби **пӯшидаҳарф** [346] мушоҳида гардид, ки хоси услуби бадеист:

*Замона дар пайи коре шигарф аст,
Балои мамлакат пӯшидаҳарф аст [1, 346].*

2) Сифат+ сифати феълӣ. Бо ин қолаб дар асари мавриди назар танҳо вожаи навраста мушоҳида гардид, ки аломати растаниро ифода кардааст:

*Фитод он гулбунӣ навраста дар хок,
Чу гунча кард давлат пираҳан чок [1, 350].*

3) Шумора ва исм. Дар асар сифатҳои мураккабе ба назар расиданд, ки аз шумораи

аслӣ ва исм таркиб ёфта, аломати ашёро мефаҳмонанд:

Аламҳояи ситора, к-ин сеоя,

Кунад бар курсии нӯҳноя соя [1, 353].

Аз таҳлилу баррасии маводи гирдомада маълум гардид, ки Амир Хусрави Деҳлавӣ аз тамоми имконоти калимасозии сифатҳои мураккаб истифода намуда, онҳоро дар тасвири ҳодисаву воқеаҳо, нишон додани симои одамон, ҳолати рӯҳӣ, тавсиф ва тасвири табиат ба кор бурдааст.

Дар асари мавриди назар як қатор вожаҳои мушоҳида гардиданд, ки дар сарчашмаҳо мавҷуд нестанд ва онҳон хоси услуби нависанда буда, ифоданокии баёнро таъсирбахш таъмин мекунанд.

Дар сохтани сифатҳои мураккаб аз ҳиссаҳои нутқ асосан исм, сифат, асосҳои феъл иштирок намудаанд. Шоир дар интиҳоби калима ва офаридани он маҳорати нотақроре дорад, ки саҳми хешро дар тақомулу ташаккули таркиби луғавии забон гузоштааст.

ПАЙНАВИШТ:

1. Амир Хусрави Деҳлавӣ. Осори мунтахаб / Амир Хусрави Деҳлавӣ. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 387 с.
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми I. Фонетика, Морфология. – Душанбе: Дониш, 1985. — 356 с.
3. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология. – Қисми I: Китоби дарсӣ барои факултети филологияи мактабҳои олӣ. – Душанбе: Маориф, 1973. - 464 с.
4. Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование / Е. А. Земская. – Москва: Просвещение, 1973. – 303 с.
5. Кумахов М.А. О соотношении морфемного строения слова и словообразования. /Кумахов М.А. // Вопросы языкознания. -1963. - №6. - С.107-120.
6. Муҳаммад Фиёсуддин. Фиёс-ул-луғот. Ҷ. 1. / Муҳаммад Фиёсуддин. – Душанбе: Адиб, 1987. – 480 с.
7. Муҳаммад Фиёсуддин. Фиёс-ул-луғот. Ҷ. 2./ Муҳаммад Фиёсуддин. – Душанбе: Адиб, 1988. – 416 с.
8. Муҳаммад Фиёсуддин. Фиёс-ул-луғот. Ҷ. 3./ Муҳаммад Фиёсуддин. – Душанбе: Адиб, 1987. – 480 с.
9. Муҳаммадхусайни Бурҳон. Бурҳони қотеъ. Ҷилди 2. / Муҳаммадхусайни Бурҳон. – Душанбе: Адиб, 1993. – 416 с.
10. Камолиддинов Б. Услубиносӣ. / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 115 с.
11. Кубрякова К.С. Что такое словообразование/ К.С. Кубрякова. – Москва: Наука, 1965. – 80 с.
12. Низомова С. Ф. Сифатҳои мураккаб дар достони “Хусрав ва Ширин”-и Низомии Ганҷавӣ/ С. Ф. Низомова // Паёми донишгоҳи милли. - 2001. - № 3(7). - С. 3-7.
13. Пейсиков Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка. Монография / Л.С. Пейсиков. – Москва: Изд-во Московского ун-та, 1973. – 198 с.
14. Рубинчик Ю.А. Грамматический очерк персидского языка / Ю.А. Рубинчик / Персидско-русский словарь. В двух томах, под редакцией Ю.А. Рубинчика. Т.2. - Москва: Русский язык, 1985. – С.792-847.
15. Рустамов Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик / Ш. Рустамов. – Душанбе: Ирфон, 1972. – 88 с.
16. Садриддин Айнӣ. Кулӣёт. Ҷ.12. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 563 с.
17. Саймиддинов Д. Вожасозии забони форсии миёна // Д. Саймиддинов. – Душанбе: Пайванд, 2001. – 310 с.

18. Турсунов М. Составные слова в современном таджикском литературном языке: автореф. дис... канд. филол. наук. / М. Турсунов. – Москва, 1953. – 16 с.
19. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX). Ҷ. 1. – Москва: Сов. энциклопедия, 1969. – 951 с.
20. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX) Ҷ. 2. – Москва: Сов. энциклопедия, 1969. – 1904 с.
21. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. - Душанбе, 2008. Ҷ.1 – 949 с. 4.2. – 944 с.
22. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. - Душанбе, 2008. Ҷ.2. – 944 с.
23. Фарҳанги осори Ҷомӣ. - Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи Советии Тоҷик, 1984. - 608 с.
24. Чавчавадзе Т.А. Именное словообразование в новоперсидском языке. Монография / Т.А. Чавчавадзе. - Тбилиси: Мецниереба, 1981. – 375 с.
25. Чхеидзе Д.Т. Именное словообразование в персидском языке. Монография / Д.Т. Чхеидзе. - Тбилиси: Мецниереба, 1969. – 140 с.

REFERENCES:

1. Amir Khusraw Dehlavi. Selected Works. / Amir Khusraw Dehlavi. – Dushanbe: Irfon, 1973. – 387 pp.
2. Grammar of Modern Literary Tajik Language. Part I. Phonetics, Morphology. – Dushanbe: Donish, 1985. – 356 pp.
3. Modern Literary Tajik Language. Lexicology, Phonetics and Morphology. – Part I: Manual for the faculties of philology of the highest schools. – Dushanbe: Maorif, 1973. - 464 pp.
4. Zemsкая E.A. Modern Russian Language. Word-formation / E. A. Zemsкая. – Moscow: Prosveshchenye, 1973. – 303 pp.
5. Kumakhov M.A. About the Correlation of morpheme formation words and word-formations. / Kumakhov M.A. // Linguistics issues. -1963. - №6. - PP.107-120.
6. Muhammad Ghiyosuddin. Ghiyus-ul-lughot. V.1. / Muhammad Ghiyosuddin. – Dushanbe: Adib, 1987. - 480 pp.
7. Muhammad Ghiyosuddin. Ghiyus-ul-lughot. V.2. / Muhammad Ghiyosuddin. – Dushanbe: Adib, 1988. – 416 pp.
8. Muhammad Ghiyosuddin. Ghiyus-ul-lughot. V.3. / Muhammad Ghiyosuddin. – Dushanbe: Adib, 1987. – 480 pp.
9. Muhammadhusayn Burhon. Burhoni Qote'. Volume 2. / Muhammadhusayn Burhon. – Dushanbe: Adib, 1993. – 416 pp.
10. Kamoliddinov B. Stylistics. / B. Kamoliddinov. – Dushanbe: Irfon, 1973. – 115 pp.
11. Kubryakova K.S. What is Word-Formation / K.S. Kubryakova. – Moscow: Nauka, 1965. -80 pp.
12. Nizomova S.F. Complex adjectives in the story of “Khusraw and Shirin” by Nizomi Ganjawi. / S. F. Nizomova // Bulletin of national University. - 2001. - № 3(7). - PP. 3-7.
13. Peysikov L.S. Essays on Word – Formation of Persian Language. Monograph / L.S. Peysikov. – Moscow: Publishing House of Moscow University, 1973. – 198 pp.
14. Rubinchik U.A. Grammar Essay of Persian Language. / U.A. Rubinchik // Persian-Russian Dictionary. In two volumes, under the editorship of U.A. Rubinchik. V.2. - Moscow: Russian language, 1985. – PP.792-847.
15. Rustamov Sh. Noun Word-Formation in Modern Literary Tajik Language / Sh. Rustamov. – Dushanbe: Irfon, 1972. – 88 pp.
16. Sadriddin Ayni. Kulliyot. V.12. – Dushanbe: Irfon. 1976. – 563 pp.
17. Saymiddinov D. Word-Formation of Medium Persian Language. // D. Saymiddinov. – Dushanbe: Payvand, 2001. – 310 pp.

18. Tursunov M. *Compound Words in Modern Literary Tajik Language: thesis of candidate dissertation of philological sciences.* / M. Tursunov. – Moscow, 1953. – 16 pp.
19. *Tajik Dictionary (from X century until the beginning of XX century).* V. 1. – Moscow: Modern Encyclopedia, 1969. – 951 pp.
20. *Tajik Dictionary (from X century until the beginning of XX century).* V. 2. – Moscow: Modern Encyclopedia 1969. – 1904 pp.
21. *Tajik Glossary.* - Dushanbe, 2008. V.1 – 949 pp. 4.2. – 944 pp.
22. *Tajik Glossary.* - Dushanbe, 2008. V.2 . – 944 pp.
23. *Dictionary of Jomi's Works.* Dushanbe: Editor-in-chief of scientific Tajik Soviet Encyclopedia, 1984. - 608 pp.
24. Chawchawadze T.A. *Nominal Word Formation in New Persian Language.* Monograph / T.A. Chawchawadze. - Tbilisi: Metsniereba, 1981. – 375 pp.
25. Chkheidze D.T. *Nominal Word-building in Persian Language.* Monograph / D.T. Chkheidze. - Tbilisi: Metsniereba, 1969. – 140 pp.

**CEREMONIAL LEXICONS
BESET WITH RITUAL WEDDING
IN KHUJAND DIALECT**

Hasanova Mashhurakhon Inomovna, candidate of philological sciences, Associate Professor of the department of Arabic grammar of SEI “KhSU named after acad. B.Gafurov” (Khujaand, Tajikistan)

**ЛЕКСИКАИ МАРОСИМИ
ХОСТГОРӢ ДАР ЛАҲЧАИ
ХУҶАНД**

Ҳасанова Маишхурахон Инъомовна, н.и.ф., дотсенти кафедраи грамматикаи арабии МДТ “ДДХ ба номи акад. Б.Гафуров (Хуҷанд, Тоҷикистон)

**ЛЕКСИКА ЦЕРЕМОНИИ
СВАТОВСТВА В
ХУДЖАНДСКОМ ДИАЛЕКТЕ**

Хасанова Маишхурахон Иномовна, канд. филол. наук, доцент каф. грамматики арабского языка ГОУ “ХГУ им. акад. Б.Гафурова” (Худжанд, Таджикистан) **e-mail:** hmi_82@mail.ru

The given article dwells on ceremonial lexicons in connection with the ethnographic notion of wedding and campaigns and ceremonies related to wedding, because the wedding is considered to be one of the popular traditions of the Tajik nation, including Khujaand. There is a difference of opinion about the wedding and its stages among the researchers of the relevant field. However, after comparing and distinguishing scholars' opinions and getting familiar with the wedding ceremony in Khujaand, following some Tajik wedding researchers, these ceremonies are divided into three stages, and depending on this division, lexicons related to each stage - from the selection of the bride to the splendid wedding, the wedding itself and post-wedding ceremonies have been studied separately; the article under consideration is concluded with the analysis of the ceremonial lexicons of the first period entitled as “intikhobi arus”.

Key-words: rite, ritual, dialect, vocabulary, ethnolinguistics, culture, Tajik language

Лексикаи маросимӣ дар алоқамандӣ бо мафҳуми этнографии тӯй ва маъракаву маросимҳои марбут ба тӯй мавриди баррасӣ қарор гирифтааст, зеро тӯй аз суннатҳои маъмули мардуми тоҷик, аз ҷумла Хуҷанд, ба шумор меравад. Дар бораи тӯй ва марҳилаҳои он дар байни муҳаққиқони ин соҳа ихтилофи оро ба ҷаҳиш мерасад. Бо вучуди ин, баъди қиёсу муқобалаи ақидаҳои олимони ҷаҳон бо маросими тӯй дар Хуҷанд, дар пайравӣ аз бархе муҳаққиқони тӯйи тоҷикӣ, маросимҳои тӯйи арӯсӣ ба се марҳила тақсим гардида, вобаста ба ин тақсимои лексикаи марбут ба ҳар як марҳилаи – аз интихоби арӯс то тӯйи калон, ҳуди тӯй ва маросимҳои баъдитаъинӣ – алоҳида мавриди тадқиқ қарор гирифтааст, ки ин мақола бо таҳлили лексикаи маросимии давраи аввал “интихоби арӯс” ҷамъбасти гардидааст.

Калидвожаҳо: ойин, маросим, лаҳча, лексика, этнолингвистика, фарҳанг, забони тоҷикӣ

Рассматривается специфика свадебной обрядовой лексики в привязке к этнографическому понятию «свадьба» и к связанным со свадьбой торжествам и обрядам, ибо свадьба является одной из самых распространенных народных традиций таджикского народа, в том числе населения Худжанда. Отмечается, что у исследователей нет единого мнения об определении свадьбы и ее этапов. На основе внимательного анализа точек зрения ученых и практического изучения свадебного обряда г. Худжанда и в согласии с некоторыми исследователями, таджикский свадебный обряд разделен на три этапа: начальный этап - выбор невесты, затем свадьба (свадебный пир) и послесвадебные обряды. Рассматривается обрядовая лексика, относящаяся к первому этапу – «выбор невесты» (сватовство). Подчеркивается, что причины возникновения

обрядовой лексики носят социолингвистический и экстралингвистический характер, так как подобные лексические новообразования отражают изменения в инвентаре, составе и свойствах ритуалов вообще, и обряда бракосочетания в частности.

Ключевые слова: обряд, свадьба, лексика, выбор невесты, этнолингвистика, культура, таджикский язык

Introduction

It is well-grounded that language is considered to be as a priceless treasure which preserved the relics of the people's verbal culture creating the grounds aimed at spiritual relationships and it passes to the achievements of science and culture of different eras in order to be passed to subsequent generations. Into the bargain, one of the actual errands of modern Tajik linguistic studies is the study of living processes of change and the relationship of literary, folk and colloquial, varieties of language dialects and their role in the of national linguacultural development [5; 6; 4].

One of the significant peculiarities of the qualitative exceptionality of the Tajik language is the increasingly distinct differentiation of three stages of its social functioning: literary language as a set of functional styles, national spoken language and dialects.

The most general portrait of the relationship between TLL (Tajik Literary Language), is revealed also through its popular slang version and dialect sphere as well. In conformity with our opinion, the relevant field appears as follows: on the one hand, as a result of the solid sway over literary forms of speech, certain levelling of the informal language occurs (equalization) with its features; in the mentioned sphere certain changes also take place - literary language norms are gradually acquiring citizenship rights in the slang and dialect speech systems of the simple people. On the other hand, in connection with socio-functional activation of some lexical word-stock dealing with the terminological notions, one should assert that namely the original Tajik ritual lexicon and progressive trends aimed at their preservation in the system of MTLL (Modern Tajik Literary Language) clear it of the medieval archaic Arabic sense, of borrowed elements alien to its structure in order to enrich the Tajik language expressive with background and its word-stock in particular. While canvassing all these phenomena and processes over time, it is possible to establish the causes of language changes, their occurrence and completion and the ways of these phenomena and processes development and elevation in various slangs.

The object of the corpus of our study is to canvass theoretical views on specifics of ceremonial lexicons Khujand dialect. As well as, certain specifics of ceremonial lexicons in Khujand dialect being taken into account. In order to study the peculiarities of the vocabulary of wedding rituals, the linguistic nature of the vocabulary of the wedding ritual was investigated and represents a linguistic description of the peculiarities of ritual (wedding) vocabulary in Khujand dialect, taking into account the tradition of historical and modern lexicology of the Tajik language and ethnolinguistics.

The aims of the corpus of our study are:

- to canvass theoretical views on specifics of ceremonial lexicons Khujand dialect;
- to reveal certain specifics of ceremonial lexicons;
- to study the peculiarities of the vocabulary of wedding rituals, the linguistic nature of the vocabulary of the wedding in Khujand dialect;
- to take into account the tradition of historical and modern lexicology of the Tajik language and ethnolinguistics.

Scientific novelty

The article under consideration dwells on theoretical views on specifics of ceremonial lexicons Khujand dialect. As well as, certain specifics of ceremonial lexicons in Khujand dialect

being taken into account in the field of linguistic studies, for the first time. It is worth mentioning that the most general portrait of the relationship between TLL (Tajik Literary Language), its popular slang version and dialect sphere as well.

Methodology

In order to make our study convincing a visual method of research was used; at the same time, comparative-historical methods, synchronic and diachronic analysis were resorted to as well.

Main results and discussion

It is well-known that dialect represents a valuable source concerned with the study of various social processes in the field of historico-modern lexicology, word formation, morphology, etymology and other aspects of our mother tongue, upon the whole. The lexicons collected in the dialect reflect the centuries-old history of the nation, its way of lifestyle, development of culture, traditions, rituals and ceremonies.

Initially, the Tajik language during the period of its historical existence developed dynamically according to certain patterns. Over a period of more than millennia, political transformations, radical changes in government structures, changes in social life, culture and traditions and rituals had a direct impact on the evolution of the Tajik language, its lexical stock and the phonetico-grammatical system especially.

It is known that the development and enrichment of a language, including its ritual lexical stock is in close connection with social life and the history of its creator - the people. Among unique ritual traditions, for many centuries, a wedding ritual acquired particular significance, it created the grounds targeted at a family formation which regulates the process of its connection with ethnic-national characteristics of Tajik nation's culture. The relevant ritual has regional differences not only between communities belonging to various nations, but they are observed between people belonging to a single nation either. The letters are unique depending on the area of residence of bearers of these relict traditions (city, region, village, locality), and their social stratum as well. The ritual lexicon of each region has certain patterns reflecting its (word-stock) purposeful functioning in the sphere of public life, resorting to the richness and expressiveness of the national spoken language due to which dialects and their lexicons are enriched, the grammatical structure is polished, and their expressive and figurative means are improved. At the same time, it is supra-dialectal coordination that begins to play the role of the link between literary language and dialects reflecting some patterns of mediating the relationship between the styles of literary language.

Formed on the basis of colloquial speech and polished in the works of great Tajik writers and poets, among whom S. Aini holds a special place, the Tajik literary language as the highest form of the national language has reached a high degree of development of its original expressive artistic and visual means. This advancement was facilitated by a number of factors, among which, in addition to the development, richness and power of expressiveness of the Tajik language, in addition to the high spiritual culture created in this language, a large role should be given to certain structural and linguistic factors. In structural and linguistic terms, an important role in the successful progress of the Tajik language in the space of various spheres of life played by the fact that it is internally homogeneous: the actual monodialectality of the Tajik language determined by the fact that its dialects are not strikingly different from each other that and communication between them is difficult, also it facilitates its use giving the sphere of their functioning a unique character.

As researchers note, the main goal of studying vocabulary in the ethnolinguistic aspect which compiles a linguistic picture of the ethnoculture of peoples. Such studies open up broad opportunities for learning the vocabulary of rituals familiarizing themselves with their specific

features associated with various factors in the social life of the people (marriage, mourning, demonology, the plot of sacred books, the interpretation of worldly and afterlife, anthropology). This knowledge, to a certain extent, lays the foundation for familiarization with the ritual culture of ethnic groups, with the prerequisites for an emergence of ritual traditions, ritual vocabulary, and it contributes to commentary on their semantics, commonality and differences in shades of their meaning.

In the modern era, the science of the lexical structure of the Tajik language is actively developing in different directions based on various theories and methods. Among them, the most constructive and cognitively valuable should be those ones that are built on the basis of the study of dialectal materials and their interpretation of these materials based on their own formal-semantic and functional properties. These are dialectal lexical units implying ritual wedding ceremonies which have a special set of linguistic signs with a characteristic meaning for them, together and in mutual action forming the dialect sphere of Khujand which in itself represents a unique linguistic organization. There are grounds for such a broad understanding of the dialect, since dialect vocabulary includes both the entire area of laws for a plentiful production of new words, and the area of the structure and changes of words that already exist is formed according to the laws of the dialectosphere that were in effect previously.

As it is known, the content of the national linguistic culture is determined by the socio-political, legal, philosophical, moral norms of society, and these norms are the same for a particular community. The form of dialect linguistic culture is determined by the living conditions of the people, their way of life (*modus vivendi*), traditions, language, so that it has a national character. Such a national form makes the content of social culture more accessible to the broad masses of a particular nation facilitating the solution of many issues in the economic, social and cultural life of the people.

The formation of a general and dialectal lexical fund of a language is a single process that occurs in all languages, although the methods of assimilation and development of the literary and dialectal wealth of words that form this fund are different in different languages. It is important to emphasize that dialects, adverbs of various territorial-regional spaces activate their word-formation and structural-grammatical capabilities in national languages, promoting their development and improvement which ultimately determines the evolution of the general spiritual and cultural level of language speakers.

In the wedding ceremony in Khujand concepts are used that define and characterize the various stages of events devoted to the wedding ritual; they are widely used among the population of Khujand.

On the issue of determining the stages of a marriage ceremony scientists adhere to different views. Thus, ethnographer N.A. Kislyakov identifies five stages of this ritual:

1. Matchmaking (**xostgori**). This ritual covers the processes of starting matchmaking until the phase of obtaining the consent of the bride's relatives; their implementation is accompanied by a kind of external and internal (spiritual and religious) differentiation of a wide range of essentially diverse activities.

2. The second stage of the marriage ceremony is the process of blessing (**tʻyi fotiha**) which is carried out after the completion of the matchmaking ceremony and is a betrothal ritual in order to receive parting words and blessings from the bride's parents.

3. The third stage of the ritual is the ceremony performed between the blessing ceremony and the big wedding (marriage).

4. The fourth stage of the marriage ceremony is a wedding celebration, a ceremony on the occasion of the reception of the bride in the house of the groom (husband). This stage of the ritual

covers a number of other unique ceremonies among which the most significant are **(tuybaron)** (offering gifts to the bride's house), **(hammombaron)** (accompanying the bride to the bathhouse), **(khinobandon)** (dying the bride's hands with henna), **(takhtzanon)** (hanging clothes displaying the property of the bride and groom in each parental home), **(jurai domod)** (the first official arrival of the groom and his friends to the bride's house with the aim of inviting her and relatives to their home for their wedding ceremony), **(arousbaron)** (the ceremony of seeing off the bride to the groom's house), **(rubinon)** (the post-wedding ritual of visiting the newlywed by her and her husband's closest relatives), **(jogaghundoron)** (a ritual connected with placing the newlyweds' bed (bed) in a certain place intended for keeping the bedding of the newlyweds).

5. The fifth stage of the marriage ceremony is the post-wedding wedding ceremony **“bozgasht ba khona”** (returning the newlywed to the parental home, accompanied by the groom, his relatives, friends and relatives) [3, p.123-135].

We adhere to the idea that the most relevant moments in the wedding ritual of Khujand region are three groups of events - the process of choosing a bride before the big wedding; big wedding; post-wedding rituals [6, p.10].

In this article we consider the vocabulary of the initial stage of the marriage ceremony.

In the ethnographic works of various scientists the wedding ritual is a branch of comparative - in the broad sense of this concept - meaningful ceremonies involving many differently organized rituals, determined by their specific regional characteristics [1; 2; 5]. Their development was accompanied by a study of a kind of external and internal differentiation of a wide complex of essentially diverse small and large event from characterological (regional) to formal - and content-typological ones. An important step forward was an inclusion of more and more new lexical concepts and units into the orbit of marriage rituals, as well as their dynamics and evolution, i.e. the focus of the typological disclosure and classification of ritual ceremonies were the concepts of their linguistic reflection - vocabulary used in organizing each stage and type of rituals (as a complex of multi-level structural coordinates), typological vocabulary constants, as well as the problem of the relationship between different types and classes vocabulary in uniform rituals. At the same time, especially great attention was paid to determining the historical source of the rituals themselves; the correspondence of these ceremonies to the canons of their expression by linguistics, i.e., became increasingly clear. One needs lexical support for their description. The two central units of language - words and the ways of their applicability to the realities of the wedding ceremony - served as the focus of questions of their correlation with the zone of ritual concepts and the zone of their logically correct ideas. The unambiguity of these relationships and their specificity revealed in linguistics, gave rise to a complex of studies on the theory of ritual vocabulary, both in lexicology and related disciplines, in grammar, in particular.

The theory of ritual vocabulary has been enriched by expanding research on functional grammar. A wide area of work in Tajik linguistics consists of applied linguistic research devoted to ceremonial ritual. Over the past decades, their content has changed significantly, including, along with their traditional problems, a large set of vocabulary from new spheres, organically related to ritual ceremonies and current problems of describing their lexicography and computer science. In terms of studying the nature of content-based ritual vocabulary, in our opinion, the concepts of oriented vocabulary (term concepts), as well as the ethnographic and actual ritual vocabulary that nominate them, should be revealed and reasonably comprehended. In this direction, the most fruitful will be specific linguistic works in which the problem of expressing ritual vocabulary in the language will be posed, as well as studying the specifics of its quality, quantity, space and time of functioning, since these categories constitute a universal conceptual

apparatus for reflecting the diversity of properties, qualities, features of this category of vocabulary.

At the same time, domestic linguistic geography itself, as it accumulates experience and expands the scope of its applicability to new language areas, qualitatively changes its character, more and more transforming from a recording-descriptive language picture into an effective research tool for acquiring new knowledge about rites, rituals, ceremonies and traditions. Ritual vocabulary, clearly indicating the tendency to isolate the foundations of these rituals as some specific rituals, involves mapping the material and the vocabulary that serves them (dialectosphere). Revealing the specific mechanisms of the functioning of ritual vocabulary in the range of each stage of the wedding ritual, the specified class of vocabulary represents the generalized characteristics of this ritual, its categorical essence, conditionality, which reflect the diversity of this layer of vocabulary, its properties, qualities, characteristics and relationships. The vocabulary of the initial period of the marriage ceremony is also connected with the ceremony of choosing a bride and has a number of its own characteristics. The initial stage, called **intikhobi arus** (choice of the bride), consists of two specific features: **gavorabakhsh** and searching for the bride [2, p.26].

The ritual entitled as **gahvorabakhsh** is considered to be the process of engagement, betrothal and matchmaking of a bride at the early age. The relevant ritual is called differently in various regions of our country. At the same time, particular attention is paid to the groom's relatives in both cases of choosing brides, in refers to the following notions *hoka giri az hoktudai baland gir, modar chi guna, dukhtar namuna, dukhtar te moldorba, zotdoru avloddorba* and so on.

Conclusion

Adducing the results of the conducted analysis beset with the theme explored one can come to the conclusion that the reasons for the ritual vocabulary emergence are sociolinguistico-extralinguistic in nature, since such kind of new lexical formations reflects changes in inventory, composition and properties of rituals and marriage rites in particular. In reference to it, the ritual word-stock necessary for dialect speakers does not linger on its periphery entirely, but goes into wide circulation, because its appearance in most cases is dictated by the urgent needs of speakers preferring regional dialects. The data concerned with the dialect spheres are especially indicative of the pace of replenishment and development of the Tajik language word-stock at the present stage.

ПАЙНАВИШТ:

1. Зеҳниева Ф. Сурудҳои маросими ҷуи тоҷикон / Ф. Зеҳниева. – Душанбе: Дониш, 1978. – 162 с.
2. Ишонкулов Х.Б. Брак и свадьба у населения Ходжента в новое время / Х.Б. Ишонкулов. – Душанбе: Дониш, 1972. – 140 с.
3. Кисляков Н.А. Семья и брак у таджиков (по материалам конца XIX – начала XX вв.) / Н.А. Кисляков. – Москва; Ленинград : Издательство АН СССР, 1959. – 272 с.
4. Неменова Р.Л. Кулябские говоры таджикского языка (северная группа) / Р.Л. Неменова. – Душанбе, 1965. – 192 с.
5. Мардонова А.Р. Свадебное торжество у таджиков Файзабада // История и этнография народов Средней Азии / А.Р. Мардонова. – Душанбе: Дониш, 1981. – С. 166-172.
6. Хасанова М.И. Обрядовая лексика ритуала бракосочетания в диалекте Худжанда (этнолингвистический аспект): автореф. дисс. канд. филол. наук / М.И. Хасанова. – Худжанд 2010. – 26 с.

REFERENCES:

1. Zehniyeva F. *Tajik wedding ceremony songs*. - Dushanbe: Knowledge, 1978. - 162 p.
2. Ishonkulov Kh.B. *Marriage and weddings among the population of Khujand in modern times*. -Dushanbe: Knowledge, 1972. -140 p.
3. Kislyakov N.A. *Family and marriage among Tajiks (based on materials from the late 19th – early 20th centuries)* – M.L.: Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 1959. – 272 p.
4. Nemenova R.L. *Kulub dialects of Tajik language (northern group)*. –Dushanbe, 1965. – 192 p.
5. Mardonova A.R. *Wedding celebration among the Tajiks of Fayzabad // The History and ethnography of the peoples of Central Asia*. – Dushanbe: Knowledge, 1981. - pp. 166-172.
6. Khasanova M.I. *Ritual vocabulary of the marriage ritual in the Khujand dialect (ethnolinguistic aspect): synopsis of candidate dissertation in philology*. – Khujand, 2010. – 26 p.

**ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА ОБРАЗНЫХ
ВЫРАЖЕНИЙ С ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА
НА РУССКИЙ В ПОВЕСТИ А. САМАДА
«КАРАКАТИЦА»**

**ВИЖАГИҲОИ ТАРҶУМАИ
МАҶОЗОТ ДАР ТАРҶУМАИ ПОВЕСТИ
А.САМАД “РҶДАПО” АЗ
ТОҶИКӢ БА РУСӢ**

**FEATURES OF TRANSLATION OF
ARTISTIC EXPRESSIONS FROM TAJIK
INTO RUSSIAN THE STORY
“CUTTLEFISH” BY A.SAMAD**

*Хусейнова Заррина Сайдуллоевна,
соискатель каф. современной таджикской
литературы ГОУ «ХГУ имени акад.
Б.Гафурова» (Худжанд, Таджикистан)*

*Хусейнова Заррина Сайдуллоевна,
унвонҷӯи кафедраи адабиёти муосири
тоҷики МДТ «ДДХ ба номи акад. Б.
Гафуров» (Хуҷанд, Тоҷикистон)*

*Huseynova Zarrina Saidulloevna, applicant
for the department of modern Tajik literature
of the SEI «KhSU named after academician
B. Gafurov» (Khujand, Tajikistan)
e-mail: zarrina_14.10.70@mail.ru*

Анализируются особенности перевода и использования средств художественной выразительности при переводе на русский язык повести «Каракатица» («Рудапо») Абдулхамида Самада. Особое внимание уделяется переводу метафор, в частности их оценочному аспекту. Подчеркивается, что метафоры в повести «Каракатица» раскрывают не только образ человека-карьериста, но и передают меняющееся отношение автора к такому типу людей на протяжении всего произведения. Отмечается, что в переводе повести использованы четыре способа перевода метафорических компонентов; встречная метафоризация; неметафорический перевод; замена метафоры собственными интерпретациями, буквальное тождество. Особо подчеркивается, что правильный перевод метафоры является крайне важным для полного понимания переводимого произведения.

Ключевые слова: творчество Абдулхамида Самада, повесть «Каракатица», метафора, способы перевода метафор, встречная метафоризация, неметафорический перевод, замена метафоры

Хусусиятҳои тарҷума ва истифодаи воситаҳои тасвири бадеӣ дар тарҷумаи повести Абдулҳамид Самад “Рӯдапо” аз тоҷикӣ ба русӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Ба тарҷумаи маҷоз дар повести “Рӯдапо” диққати махсус дода шудааст, ки он на танҳо образи инсонӣ мансабпарастро кушода медиҳад, балки тағйир ёфтани муносибати муаллифро ба ҷунин одамон дар давоми тамоми асар инъикос мекунад. Зикр шудааст, ки дар тарҷумаи повест чор тарзи тарҷумаи ҷузъҳои маҷозӣ истифода шудааст: маҷозонии истиқболӣ; тарҷумаи ғайримаҷозӣ; иваз кардани маҷоз бо шарҳу тавзеҳи муаллиф; тарҷумаи таҳтуллафзӣ. Махсус таъкид шудааст, ки тарҷумаи саҳеҳи маҷоз барои пурра фаҳмидани асари мавриди тарҷума хеле муҳим аст.

Калидвожаҳо: эҷодиёти Абдулҳамиди Самад, повести “Рӯдапо”, маҷоз, тарзҳои тарҷумаи маҷоз, маҷозонии истиқболӣ, тарҷумаи ғайримаҷозӣ, иваз кардани маҷоз

The article analyzes the features of translation and the use of artistic expression when translating into Russian the story “Cuttlefish” (“Rudapo”) by Abdulhamid Samad. Particular attention is paid to the translation of metaphors, in particular their evaluative aspect. It is emphasized that the metaphors in the story “Cuttlefish” reveal not only the image of a careerist, but also convey the author’s changing attitude towards this type of people throughout the work. It

is noted that in the translation of the story four methods of translating metaphorical components are used; counter metaphorization; non-metaphorical translation; replacing metaphor with one's own interpretations, literal identity. It is especially emphasized that the correct translation of a metaphor is extremely important for a complete understanding of the translated work.

Key-words: *creativity of Abdulhamidsamad, story "Cuttlefish", metaphor, ways of metaphor translations, counter metaphorization, non-metaphorical translation, replacing metaphor*

Художественный перевод – один из сложных видов перевода, который на протяжении всего времени его существования вызывает интерес литературоведов, лингвистов, психологов, философов и историков. Однако внимание исследователей-переводоведов чаще всего привлекают вопросы, связанные с переводом поэтических произведений, так как долгое время считалось, что прозаическое произведение имеет более простую структуру и переводить его гораздо легче.

В нашу задачу входит выявление и характеристика качества перевода, средств художественной выразительности, отражающихся при описании характеров и отношений героев произведений таджикского писателя Абдулхамида Самада.

Стиль Абдулхамида Самада отличается обширным использованием выразительных средств речи, изяществом изложения, использованием элементов фольклора, требовательностью в выборе слов, умением виртуозно пользоваться языковыми средствами. Эта особенность обязывает переводчика быть весьма бдительным и осторожным в выборе соответствий лексических единиц. Язык произведений А. Самада богат диалектной и просторечной лексикой, метафоричен, особенно при описании психологических моментов и пейзажа. Однако, несмотря на метафоричность языка, стиль писателя привлекает простотой синтаксиса. А. Самад с трепетной любовью описывает родные места (повесть «Тайны Ходжамуьмина»), переживает с героем своего произведения из-за изменчивости человеческой натуры (повесть «Зигзаги судьбы»), вместе с читателем иронизирует, видя зависимого лизоблюда (повесть «Рудапо» - «Каракатица»).

Важная особенность творческой деятельности А. Самада – яркое художественное изображение жизни таджикского народа. Это не значит, что А. Самад является писателем с узким кругом тем – в его произведениях на материале жизни и быта таджикского народа показаны глубинные процессы большого исторического значения. Отметим умение писателя художественно точно запечатлеть поворотные моменты в жизни человека, на которых сосредоточено его внимание и которые в произведениях А. Самада выступают в наиболее острой, драматической форме.

Герои писателя – простые люди со своими думами, печалями, радостями, стремлением к счастью и справедливости. При переводе произведений А. Самада важно правильно воспроизвести особенность его творческого метода – отсутствие идеализации действительности, умение точно воспроизводить действительность со всеми ее сложностями и контрастами, не сглаживая остроту конфликта. При описании характера героя и передаче событий писатель чаще всего пользуется короткими простыми предложениями, которые призваны держать читателя в постоянном напряжении. Иногда при описании эмоционального накала в тексте появляются деепричастные обороты, сложный синтаксис.

Задача переводчика при работе с произведением состоит не только в передаче его содержания средствами другого языка, но и в воспроизведении функционального стиля речи, воссоздании мыслей, чувств и настроения героев, их характера, поведения, образа жизни, образности и эмоциональности речи. Однако не следует забывать, что одну из

трудностей перевода обычно связывают с различиями, которые имеются между двумя культурами – культурой языка подлинника и перевода.

Художественный перевод, являясь «одной из форм межкультурной коммуникации, представляет собой сложную межкультурную эстетическую коммуникацию, диалог двух культур, отражающий взаимодействие не только различных национальных языковых картин мира, но и художественных моделей мира авторов оригинальных произведений и многочисленных авторов их переводов» [4, с. 10].

Одна из характерных черт художественного текста, отличающая его от любого другого, состоит в том, что в нем действительность представлена в виде образа. К примеру, в повестях Абдулхамида Самада «Зигзаги судьбы», «Каракатица» представлены разные временные пласты, где каждый герой имеет определенный, соответствующий его времени речевой стиль, характер, нравственные ценности и отношение к жизни.

В повести «Каракатица» обнаружена главная текстообразующая метафора, которая с негативной точки зрения создает образ чиновника– карьериста. Этой метафорой выступает выражение «Одами калон» - «Большой человек», в котором кроется ироничное отношение автора к герою. Ирония здесь строится на сравнении и противопоставлении: *«большой человек... роста среднего»: «Это был большой человек: роста среднего, но считался большим человеком. К нему так и обращались: Большой человек! А теперь он пенсионер...»* [7, с. 57], которого в былые времена *«каждое утро ждали ни свет ни заря это здание, этот великолепный кабинет, можно сказать, встречали его... Эх, а милиционер, стоящий на посту у двери, увидев его издалека, вытягивался как тростинка, и по мере того, как он приближался, вставал на ноги и подносил руку к козырьку»* [7, с. 59]. В данном фрагменте описание опирается не только на образное отражение мира, но и на различные виды информации - интеллектуальную, эмоциональную, эстетическую, которые важно передать в переводе, и, как показывает сравнительный анализ текста, при переводе данного эпизода переводчик успешно сохранил общепрагматический потенциал текста.

Особую сложность при переводе средств художественной выразительности вызывает характерное свойство метафоры – оценочный аспект, выражающий два значения: ассоциацию и прямое значение. Н.К. Гарбовский считает, что «категория адекватности является главным образом характеристикой не степени соответствия текста перевода тексту оригинала, а степени его соответствия ожиданиям участников коммуникации. В качестве последних могут выступать оба участника коммуникации, как автор исходного текста, так и получатель сообщения в переводе» [1, с. 73].

Рассматривая способы перевода средств художественной выразительности, мы не можем не обратить внимания, что характерной чертой стиля писателя является то, что он подбирает языковые средства в зависимости от видения мира, обусловленного его мировосприятием, личностными качествами и психологическими особенностями. В связи с этим думаем, что изучение особенностей перевода повести «Каракатица» дает возможность определить индивидуальную систему отбора, включения и создания лексем, характеризующих стиль художника слова.

Специфика индивидуально-авторского стиля изображения А. Самада отражается в создании сложных тропов, что свидетельствует о пристрастии автора к детальному описанию реальности. К такому стилю описания обращается писатель и в повести «Каракатица», где метафора не только раскрывает образ чиновника–карьериста, но и передаёт меняющееся отношение автора к такому типу людей на протяжении всего произведения. Эти метафоры имеют текстообразующее значение.

Правильный перевод текстообразующей метафоры является одной из главных задач переводчика, который «выбирает оптимальный переводческий принцип для текста в целом, и перевода метафор в частности» [2, с. 104], принцип, беспрепятственно приводящий к достижению адекватного перевода. Трудности перевода метафор и вопросы, связанные с ним, всегда привлекали внимание исследователей-филологов.

Метафора в основном играет роль готового элемента речи и образа, выражающего переносное значение, способного усилить эмоциональную выразительность художественного текста. «Мы переживаем время тотального интереса к метафоре. На феномене метафоры сосредоточили своё внимание философы, логики, психологи, психолингвисты, стилисты, литературоведы, семасиологи», – пишет Г.Н. Складневская [8, с. 6]. Исследованию метафоры в различных аспектах посвящены труды Н.Д. Арутунова, В.А. Суровцева, В.Н. Сырова, В. Гака, В.Н. Телия, А. Генена, А.А. Ричардса, Д. Лакоффа, которые в один голос говорят о сложности перевода метафоры на русский язык.

Как показал сравнительный анализ произведений Абдулхамида Самада, метафора у него является наиболее часто используемым тропом, с ее помощью писатель придает своим описаниям экспрессию, знакомит читателя с некоторыми реалиями жизни героев. К примеру, в рассказе «Моҳи хомпаз» метафора играет роль аналогии, т. е. сравнения:

Оригинал:

«Не, дар назари ӯ ҳамаи одамон неку меҳрубонанд, зеро то имрӯз ба ҳар касе рӯ ба рӯ шудааст, *нигоҳи гарм*, меҳрубониву навозиш дида, суҳанҳои ширин шунидааст» [6, с. 32].

Перевод:

«Но ведь ему казалось, что все люди добрые и ласковые, потому что до сих пор все, кого он встречал, дарили ему *теплый взгляд*, ласку, заботу и добрые слова» [7, с. 134].

Оригинал:

«*Дили писарак таҳ рафт, ранги рӯиш канд*» [6, с. 33].

Перевод:

«*У мальчика душа ушла в пятки, он побледнел*» [7, с. 135].

Оригинал:

«- Худат ганда! – овозу пайкари писарак ларзид ва бори аввал *дилаш гун-гун зад, пеши чаимонаш тира ғашт* ва инсоне ба назараш зишту манфур намуд» [6, с. 33].

Перевод:

«Сам ты ненормальный! – голос и тело мальчика задрожали, и впервые его *сердце громко застучало, в глазах потемнело*, человек казался ему безобразным и отвратительным» [7, с. 135-136].

Оригинал:

«*Дар дили бибӣ алов рехт*, безобита ғашт: охир наберааш ба одами калон ҷанг кардааст» [6, с. 34].

Перевод:

«На душе у бабушки стало тревожно, ей было беспокойно: ведь внук подрался с взрослым человеком» [7, с. 137].

Оригинал:

«-Падарат шунавад, гӯшатро мекашад, - гуфт андешамандона биби: - Дишар ба одамҳои калон *нӯл ба нӯл нашав*, дағали нақун...» [6, с. 34].

Перевод:

«- Отец узнает, уши надерет, - сказала задумчиво бабушка. – Больше никогда не связывайся с взрослыми людьми» [7, с.137].

Особое место занимают метафоры в повести «Каракатица», например это метафоричное описание: «... пробежав взглядом по связке ключей...» [7, с. 57], большой человек, у которого волосы «поседали и выпали на этой работе, в тревогах и заботах о народе» [7, с. 58], и оттого знающего «об этом крае все как свои пять пальцев – и хорошее и плохое...» [7, с. 58], показывает, что основным способом перевода метафоры является стилистическое уподобление (дословный перевод), основанный на иронии:

Оригинал:

«Мизу курсиҳои аълосифат аз ғояти тозагӣ ҷило меоданд, *зӯё сӯяш чашимак мезаданд* хуш омадед меғуфтанд, аммо аз рӯи одат бо докаи оҳари боз ҳудаш онҳоро пок мекард» [6, с.98].

Перевод:

«Великолепный стол и стулья блестели чистотой, *будто, подмигивая ему*, говорили «добро пожаловать», но он по привычке все равно сам протирал их лощеной ветошью» [7, с. 59].

Через метафору «разжигать огонь» переводчик воспроизводит ироничный смысл, вложенный в текст автором подлинника: «Чӣ лозим камбудии одамонро ҷустану *байни онҳо оташи кинаву қудурат ангехтан?* Бузургон меғуянд-ку: танҳо худо беайб аст... Умуман қоғаз ҳавои хонаро ғализу вазнин мекунад» [6, с.98], который на русском языке звучит так: «Зачем же копаться и выискивать недостатки людей, *разжигать между ними огонь вражды и ненависти?* Сказано же великими людьми: только Бог совершенен... И, вообще, от бумаг воздух в комнате становится тяжелей» [7, с. 60]. Перевод метафоры основывается на схожих образах, где вполне сохранены и форма, и содержание.

Следующая метафора, которая встретилась в предложении: «Ин сухани *равганин* ба дили ӯ нишаст, вале табассум ба назараш нештар намуд» [7, с. 99], переведена словосочетанием «*как бальзам на душу*»: «Эти слова легли *как бальзам на душу*, но улыбка показалась саркастичной» [7, с. 61]. И в таджикском и в русском тексте данная метафора передаёт положительное значение, однако при этом и желание напомнить преемнику, что кресло-то, которое он уступает, «высокое»: «- Маълум. Ҳолӣ бачай, - гуфт ӯ ва нафаси тӯлонӣ кашид... - Маслиҳати падарона ҳамин ки ин *курсӣ ниҳоят баланд* аст. Дар ин курсӣ ки нишастӣ, дигар ба ту табассум ханда намеzeбад» [6, с. 99] - « - Видно. Молод еще, - заметил он и протяжно вздохнул. - Отцовский совет тебе таков: кресло это *очень высокое*. А раз взошел на него, то улыбка и смех больше тебе не к лицу» [7, с. 61], что явно вызывает у читателя негативное отношение, которое сохранено и в переводе. Так как основная мысль автора была направлена на то, чтобы показать зависимость карьериста от его кресла, то переводчик подобрал верное соответствие, подчеркивающее обиду, досаду и зависимость Большого человека – пенсионера союзного значения от положения в обществе:

Оригинал:

«- Бовар бикун! – пичиррос зад ӯ. – Ин курсӣ чиддиятро мепарварад. Фаҳмидӣ? Чиддият! Аз нигоҳи хашмгинат, аз кошу қавоқи овезонат бояд *дар ҷони зердастони хурду калон ларза афтад*. Бовар бикун, мардум зулмпарваранд... то натарсанд, корат пеш намеравад, обрӯ намегирий, шӯҳратманд намешавӣ...» [6, с. 99].

Перевод:

«- Поверь! – прошептал он. - Это кресло требует к себе серьезности. Ясно? Серьезность! От твоего гневного взгляда, опущенных век *у подчиненных, у стара и млада, должна пробегать дрожь по телу*. Поверь, люди жестоки... пока не начнут бояться тебя, твои дела не продвигнутся вперед, не будет авторитета, не обретишь славы...» [7, с. 61-62].

При переводе данной метафоры А. Джамал использовала калькирование: «*дар ҷони зердастони хурду калон ларза афтад*» // «*у подчиненных, у стара и млада, должна*

пробежать дрожь по телу». Таким образом, оригинальная метафора заменяется метафорой-эквивалентом.

Мы видим также дословный перевод, когда переводчик стремится не потерять смысла метафоры, заложенного в оригинальном тексте:

Оригинал:

«Мошин рафт, *чанг хезонда* рафт, чароғҳои рангини қафояш ба *ӯ чашмак зада рафт* ва ин ҳам дар назараш хунук намуд ва аламашро дучанд кард. «Э дунёи бевафо...» - охи сард кашид *ӯ*. Ҳеч гоҳ дар бинои умраш мисли имрӯз оҳ накашида буд. *Ғам чизи ганда, кӯҳ барин вазнин будааст...*» [6, 100].

Перевод:

«Машина уехала, *подняв за собой облако пыли*, уехала, *мигая* задними цветными фарами, и это тоже задело его, стало вдвойне обидно. «Эх, изменчивый мир», - холодно вздохнул он. Никогда за всю свою жизнь он так не вздыхал, как сегодня. *Тоска – дело не-легкое, тяжела как гора...*» (4). Здесь мы наблюдаем несколько приёмов перевода метафоры: «*чанг хезонда рафт*» переведено эквивалентно: «*подняв за собой облако пыли*»; образное выражение «*чашмак зада рафт*» в этом предложении имеет переносное значение, так как относится к задним фарам машины. Переводчик учитывает этот факт и передает слово в прямом смысле, понятием «*мигая*», а вот метафоричное описание: «*Ғам чизи ганда, кӯҳ барин вазнин будааст*» А. Джамал перевела дословно: «*Тоска – дело не-легкое, тяжела как гора*» и тем самым сохранила метафорический образ, так как он понятен и близок носителям русского языка.

Следующая метафора, которая встретилась в тексте, - «панҷаҳои заифашро *кулфу калид кард*»:

Оригинал:

«Онҳо мисли мактаббача якбора аз ҷой хестанд. Вай паси мизи рӯ ба рӯи онҳо ба курси нишаст ва панҷаҳои заифашро *кулфу калид карда*, сутунвор зери фук ниҳод» [6, 102], в русском тексте имеет метафорический эквивалент «сложенные в замок пальцы рук»:

Перевод:

«Все, как школьники, встали со своих мест. Подперев лицо *сложенными в замок пальцами рук*, он сел за стол против них» [7, с. 65].

Следующая метафора, «*чашмаки ман чашмати ту гӯён*», в предложении: «Аммо Одами калон ҳарфе назада, *чашмаки ман чашмати ту гӯён* ба онҳо нигаристу бас» [6, с. 102] передана неправильно: «сверкал», хотя здесь имеется в виду значение «поглядывал»: «Но Большой человек не говорил ни слова и только *сверкал* глазами» [7, с. 65]. Русский перевод более эмоционален, в нем больше накала, агрессии, хотя в оригинале Большой человек молчал и лишь поглядывал на людей.

В предложении «Баъд шунид, ки кисме аз онҳо дар гирди ҷойгираш *рӯбоҳвор* мегарданд ва аллакай дар кӯчаҳо лоф задаанд, ки *бо Калони нав оиной* пайдо кардаанд» [6, с. 103] метафора «*рӯбоҳвор*» переведена эквивалентно, в виде сравнения «*как лисы, виляют хвостом*», а вот информация о том, что многие из окружения Большого человека уже знакомы с новым начальником, изложена в таджикском языке, как обычно, словом «*оиной*» и переведена на русский язык ироничной метафорой «*на короткой ноге*», что весьма точно определяет замысел автора повести: «Позже до него дошли слухи, что некоторые из них, *как лисы, виляют хвостом* вокруг его преемника и уже распространяют на улице слухи о том, что состоят с новым Главным *на короткой ноге*» [7, с. 67].

Довольно сложная картина представляется в предложении: «Он вақт хай ғазабаш ҷӯшид, *дандон ба дандон монду* ба одамон нигарист, то ёбад ин саволдихандаи дағалу

бахил, бемағзу *мўрчаногазидаро* ва дар танхой ўро «ром» кунад. Ё ба дасти *шербачаҳо* супорад, ки *алови чашмаширо гирифта*, нағз фаҳмонанд: *бо шер гурбавор сарпанча задан камоли аблаҳист*» [6, с. 104], которое на русском языке звучит так: «Как он тогда был зол, *скрипя зубами*, оглядел людей, чтобы найти того дерзкого, безмозглого, завистливого, беспечного, который задает такие вопросы, чтобы потом, наедине, умирить его пыл. Или отдать в руки *своих парней*, чтобы те успокоили и *дали понять: разговаривать со львом по-кошачьи - полнейший идиотизм*» [7, с. 69]. Этот фрагмент богат не только метафорами, но и пословицами, когда обычное слово при переводе передано метафорой, например: «*дандон ба дандон монд*» передаётся эквивалентной метафорой «*скрипя зубами*», метафора «*мўрчаногазидаро*» переведена определением «*беспечного*», и это правильно, так как дословно на русском языке это звучало бы так: «*не покусанный муравьём*», что было бы неадекватно. По поводу неметафоричного перевода существует мнение, что «во избежание буквального перевода метафоры, в результате которого может возникнуть совершенно чуждый переводящему языку образ, желательно в подобных случаях прибегнуть к неметафорическому объяснению» [3, с. 19-20].

В предложении «Баъзеҳо ба нафақа ки баромаданд, дарҳол *мурғи болишикаста мешаванд*, гарибнолӣ мекунанд, ки нони хӯрдан намеёбанд. Хатто барои *фиреби чашми замона* ба даст асо мегиранд» [5, с. 105]) метафора «*мурғи болишикаста мешаванд*» переведена эквивалентной метафорой «*опускают крылья*», а вот метафора «*фиреби чашми замона*» пропущена переводчиком, однако смысл слов автора не утерян: «Некоторые, как только выходят на пенсию, быстро *опускают крылья* и начинают ныть, что им нечего есть. Даже начинают ходить с палкой, чтобы вызвать жалость к себе» [6, с. 79].

В предложении «Имшаб раҳматӣ шудааст» [5, 107] переводчик слово «*раҳматӣ*» (покойный) переводит метафорично - «*Богу душу отдал*»: «- Сегодня ночью Хамдам Исмаил *Богу душу отдал*» [7, с. 73]. Такой прием вызван желанием приблизить речь персонажей к разговорному стилю, так как диалог происходит между Большим человеком и его соседями по дому, стариками, пришедшими звать его на похороны: «-Гуфтем, ки бо ҳам чаноза равам... *ба шумо ҳам қадрдон, нону намакхур буд*, раҳматӣ» [5, 107], где таджикское выражение «ба шумо ҳам қадрдон, нону намакхур буд» переводчик передаёт «*с вами был близок, вместе хлеб – соль ели...*»: «- Подумали, может быть, вместе пойдем на похороны... покойный и *с вами был близок, вместе хлеб – соль ели...*» [7, с.73].

Трудности перевода, связанные с передачей метафор, заключаются в том, что перевод обязательно должен вызвать у читателя те же чувства, то же оценочное отношение, что и у читателя оригинального текста.

Многие метафоры основаны на сравнениях или пословицах, к примеру: «Маълум, ки бори андешаҳо *торафт гарон мешуд* ва онҳо дар хусуси ягон чизи чиддӣ фикр мекарданд. Шояд ба ёд меоварданд, ки Ҳамдами Исмоил то раис интиҳоб шудан чӣ рӯзғори хушу тинче дошт. Вай солҳои сол сарагроном буд, ҳама аз кори ҳалол, муносибати самимӣ, рафтори хубаш каноатманду ризо. Чавонмарди хоксору шикастанафасе буд ва ба гуфти мардум *мўр дар зерӣ пояш озор намеёфт*» [5, 108] - «Было очевидно, что *груз мыслей давил* все тяжелей и тяжелей и они думали о чем-то очень серьезном. Может быть, думали о том, как счастливо жил Хамдам Исмаил до того, как стал председателем. Он многие годы работал старшим агрономом, все были довольны его честным трудом, искренним отношением, хорошим поведением. Это был скромный и независимый мужчина и, как говорили люди, *даже муравья не обидит*» [7, с. 75]. Эти сочетания желательно передавать эквивалентами, существующими в языке перевода, что мы и видим в данном случае.

Метафора является единицей художественного перевода, которая показывает принадлежность к культуре, и правильный перевод метафоры является крайне важным для полного понимания культуры другой страны. Судя по анализу, мы полагаем, что метафора поддается адекватному переводу, главное, чтобы был выбран наиболее подходящий способ её передачи.

Перевод метафоры с таджикского языка на русский как воссоздание образов оригинального художественного текста является непростой задачей и требует не только владения приемами перевода различных метафор, но и знания таджикской культуры, а также перевод должен рассматриваться с учетом традиций и самосознания народа. Важен учет личности автора и личности переводчика. В ходе анализа мы выделили четыре основные стратегии перевода метафорических компонентов: 1) *встречная метафоризация*; 2) *неметафорический перевод*; 3) *замена метафоры собственными интерпретациями*, а также 4) *буквальное тождество*. Наиболее адекватной мы признаем первую стратегию перевода. Соответственно, отказ от перевода метафорической единицы или ее «пропуск» в переводе мы рассматриваем как неадекватный перевод. К примеру:

Оригинал:

«... ки Хамдами Исмоил аз рӯи дил раис шуданро рад, *худо ширин кард* ва бо ин васила *ба рӯ ниқоб кашид*, ки сараш фош нашавад. Эҳа, тушбераро хом шуморидааст. Онҳо содда нестанд: дархол фаҳмиданд, ки халкро у бироҳа карда ба шур овардааст. Вагарна ин халк кай *хилофи фикри Одами калон* амал мекаод? Эҳа, чунон аҳлу сарпаст буд, ки *тег бар сараш ояд*, ба рӯят наменигарист ва *як чуби хушкро байни замин рост монда*, меғуфти: роҳбарат хамин аст, итоат бикун ва аз ғапаш сар напеч, дастҳо руи сина таъзим мекард» [5, с. 110].

Перевод Алики Джамал:

«...Хамдам Исмоил отказался от должности неискренне, лишь ради того, чтобы *набить себе цену*, и таким образом *надел на себя маску*, чтобы его не смогли разгадать. Они неглупые: сразу поняли, что он провоцирует народ. Иначе когда этот народ выступал *против Большого человека*? Ого-го, они были такими покорными, что даже если *положишь меч им на шею*, не посмеют взглянуть тебе в глаза, и, если *воткнуть сухую палку в землю* и сказать: это твой начальник, подчиняйся и никогда не перечь ему, будут стоять в поклоне, положив руку на грудь...» [7, с. 77].

В этом примере метафоры «*ба рӯ ниқоб кашид*» - «*надел на себя маску*», «*хилофи фикри Одами калон*» - «*против Большого человека*», «*тег бар сараш ояд*» - «*положишь меч им на шею*», «*як чуби хушкро байни замин рост монда*» - «*воткнуть сухую палку в землю*» переведены дословно, кроме метафоры «*худо ширин кард*», которая в русском тексте переведена по смыслу - «*набить себе цену*». В тексте речь идет о том, что по дороге домой чиновник решил, что Хамдам Исмаил специально отказался от должности председателя, дабы таким образом показать себя с положительной стороны, мол, я такой скромный, что в таджикском тексте охарактеризовано как «*худо ширин кард*». Данная метафора в таджикском языке имеет негативное значение, и ее чаще всего используют для того, чтобы показать лживую природу человека. Возможно, при переводе на русский язык выбор переводчиком метафоры «*набить себе цену*» обусловлен именно этой негативной стороной.

В повести за основу перевода эмотивного сравнения взята эмотивная ситуация, отражающая подобие реального жизненного обстоятельства, при котором герой произведения испытывает какие-либо чувства. Такой приём перевода позволяет безошибочно определить эмоцию, которую испытывает главный герой повести в описываемой ситуации. Мы можем заключить, что жизненные реалии могут выражаться в

словах или словосочетаниях, которые отсутствуют в культуре автора подлинника, поскольку имеют национальную, историческую, культурную и бытовую окраску и часто не имеют эквивалентов в языке перевода.

Взаимовлияние русской и таджикской литературы имеет давнюю историю и прошло множество этапов, что подтверждает большое значение переводных произведений для развития современной литературы. В этой связи понятен огромный интерес читателей к книгам известных таджикских мастеров слова, среди которых числится и Абдулхамид Самад.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Гарбовский, М.К. Теория перевода: Учебник / М.К. Гарбовский. – Москва: Изд-во Моск. ун-та, 2004. – С. 544.
2. Гачев, Г. Национальные образы мира: Курс лекций / Г. Гачев. – Москва: Академия, 1998. – 432 с.
3. Кунин, В.А. Фразеология современного английского языка / В.А. Кунин. – Москва: Международ. отношения, 1972. – 215 с.
4. Мурувватиён, Дж. Дж. Особенности перевода пейзажных зарисовок (на материале перевода романа «Овод» Э. Л. Войнич на таджикский язык) / Дж. Дж. Мурувватиён // Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. Серия гуманитарно-общественных наук. – Худжанд, 2020. №1 (62). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-perevoda-peyzazhnyh-zarisovok-na-materiale-perevoda-romana-ovod-e-l-voynich-na-tadzhikskiy-yazyk> (дата обращения: 03.01.2021).
5. Самад, А. Шахдрези садо. Киссахо / А. Самад. – Душанбе: Адиб, 1997. – 144 с.
6. Самад, А. Баъд аз сари падар / А. Самад. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2011. – 200 с.
7. Самад, А. Зигзаги судьбы (повести и рассказы) / А. Самад – Душанбе: Русская литература, 2017. – 168 с.
8. Складневская Г.Н. Метафора в системе языка / Г.Н. Складневская. – Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ, 2004. – 34 с.

REFERENCES:

1. Garbovsky M.K. Theory of Translation: Manual / M.K. Garbovsky. – Moscow: Publishing House of Moscow University, 2004. – PP. 544.
2. Gachev G. National Icon of the World: Lecture course / G.Gachev. – Moscow:Academy, 1998. – 432 pp.
3. Kunin, V.A. English Modern Phraseology / V.A. Kunin. – Moscow: International relations, 1972. – 215 pp.
4. Muruvatiyon J.J. Peculiarities of Translation of Landscape Sketch (on material of the translation of the story “Gadfly” by E.L.Voynich into Tajik) / J.J.Muruvatiyon // Bulletin of Khujand state University named after academician B.Gafurov. Series of humanitarian-social sciences. – Khujand, 2020. №1 (62). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-perevoda-peyzazhnyh-zarisovok-na-materiale-perevoda-romana-ovod-e-l-voynich-na-tadzhikskiy-yazyk> (date of appeal: 03.01.2021).
5. Samad A. Sound miner. Stories / A. Samad. – Dushanbe: Adib, 1997. – 144 pp.
6. Samad, A. After the Father’s Death / A. Samad. – Dushanbe: Education and culture, 2011. – 200 pp.
7. Samad, A. Zigzag of the Fortune (stories and tales) / A. Samad - Dushanbe: Russian Literature, 2017. – 168 pp.
8. Sklyarevskaya G.N. Metaphor in the System of the Language / G.N.Sklyarevskaya. –saint-Petersburg:Philological faculty SPSU, 2004. – 34 pp.

**НАҚШИ ВОҲИДҲОИ ОДОБИ
МУҲОВАРАТ ДАР УСЛУБИ
РАСМӢ-КОРГУЗОРӢ**

**РОЛЬ ЕДИНИЦ РЕЧЕВОГО
ЭТИКЕТА В ОФИЦИАЛЬНО-
ДЕЛОВОМ СТИЛЕ**

**THE ROLE OF UNITS OF
SPEECH ETIQUETTE IN
OFFICIAL BUSINESS STYLE**

Ҷўраева Мушаррафа Рустамовна, профессори
кафедраи услубишиносӣ ва таҳрири адабии факултети
журналистикаи ДМТ, (Душанбе, Тоҷикистон)

Джуровава Мушаррафа Рустамовна, д-р филол.
наук, профессор кафедры стилистики и
литературного редактирования факультета
журналистики ТНУ (Душанбе, Таджикистан)

Juraeva Musharrafa Rustamovna, Doctor of
Philology, Professor of the Department of Stylistics and
Literary Editing, Faculty of Journalism, TNU
(Dushanbe, Tajikistan) **e-mail:** light_angel-65@mail.ru

Яке аз ҷанбаҳои муҳимми муносибатҳои байниҳамдигарии иҷтимоиву ҷамъиятӣ, ки дар муоширати расмӣ, аз ҷумла ҳуҷҷатҳо, номаҳои расмӣ тавассути қолабҳои одоби муҳоварат сураат мегиранд, мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Доир ба муҳимияти қорбасти қолабҳои одоби муҳоварат дар муросилоти расмӣ муҳокима ронда, зикр гардидааст, ки яке аз омилҳои ҳалқунандаи муваффақияти коммуникативӣ ҳангоми бастанӣ шартнома ва қарордодҳои дигари тиҷоратӣ қорбасти мавридишиносонаи қолабҳои устувори низомӣ одоби муҳоварат мебошад. Таъкид шудааст, ки қомебию ноқомии шахсоне, ки бевосита ба омода намудани ҳуҷҷатҳои гуногун иштирок мекунанд, ба он вобаста аст, ки то қадом андоза аз захираи пурғановати одоби муҳоварат ва унсурҳои асосии он – нармбаёниро эҳтиром моҳирона истифода қарда метавонанд. Дар қомеаи мутамаддин низомӣ одоби муошират имқонияти интиқоби қолабҳои фаровони одоби муҳоваратро фароҳам меорад, ки ба адресант барои дар ҳама ҳолат ҳушмуомила будан ва нигоҳ доштани эҳтироми адресат ёрӣ мерасонад.

Қалидвожаҳо: одоби муошират, услуби расмӣ-қоргузорӣ, қонишин, ҳушмуомилаӣ, муросилот, эҳтиром, адресант, адресат, номаҳои расмӣ

Рассматривается один из наиболее важных аспектов социальных взаимоотношений, которые имеют место в официальном общении, включая документы и официальную переписку, посредством речевого этикета. Представлены рассуждения о важности использования элементов речевого этикета, в частности местоимений, в текстах официально-делового стиля. Отмечается, что одним из ключевых факторов коммуникативного успеха при заключении договоров и других коммерческих соглашений является своевременное применение формул речевого общения в деловой переписке. Высказано мнение, что успех или неудача адресанта или адресата, которые принимают участие в подготовке различных документов, в том числе официальных писем, зависит от того, насколько умело они могут использовать ресурсы речевого этикета, в частности формулы вежливости и уважения. Система речевого этикета в цивилизованном обществе позволяет выбирать из широкого диапазона коммуникативной этики слова и выражения, которые помогают адресату быть вежливым и уважительным.

Ключевые слова: речевой этикет, официально-деловой стиль, местоимение, вежливость, переписка, уважение, адресант, адресат, официальные письма

The article examines one of the most important aspects of social relationships that take place in official communication, including documents and official correspondence, through speech etiquette. Discussions about the importance of using elements of speech etiquette, in particular pronouns, in texts of official business style are presented. It is noted that one of the key factors of communicative success when concluding contracts and other commercial agreements is the timely application of verbal communication formulas in business correspondence. It has been suggested that the success or failure of the addressee or recipient who takes part in the preparation of various documents, including official letters, depends on how skillfully they can use the resources of speech etiquette, in particular the formulas of politeness and respect. The system of speech etiquette in a civilized society allows you to choose from a wide range of communication ethics words and expressions that help the addressee to be polite and respectful.

Key words: *speech etiquette, official business style, pronoun, politeness, correspondence, respect, addresser, addressee, official letters*

Одоби муҳоварат маҷмӯи тамоми воситаҳои нутқ ва қоидаҳои истифодаи онҳо дар ин ё он аснои муошират мебошад. Корбасти воситаҳои одоби муҳоварат дар соҳаҳои гуногуни фаъолияти инсон яқсон нест. Асноҳои мухталифи одоби муошират тавассути системаи қолабҳои гуногуни одоби муҳоварат сурат мегиранд: Масалан, Ҷаноби Аълоҳазрат, Ҷаноби оӣ ва ё Рафиқ Сарфармондеҳи Қувваҳои мусаллаҳ. Аммо муқаррар аст, ки принсипи умумии истифодаи воситаҳои одоби муошират дар тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ принсипи ҳушмуомилағӣ ва эҳтиром боқӣ мемонад [1, 2, 4, 10].

Дар услуби расмӣ низ корбасти воситаҳои одоби муҳоварат танзим карда мешавад, ба ибораи дигар, характери регламентӣ доранд, зеро одоби муошират кодекси рафтори маданӣ буда, ба эътирофи шахс вобаста ба вазъи иҷтимоӣ, мақому мартаба ва эътибори ӯ асос ёфтааст. М.В. Колтунова бар он назар аст, ки «Муоширати расмӣ намуди маъмултарини муоширати иҷтимоӣ мебошад. Он соҳаи муносибатҳои тиҷоратӣ ва маъмурӣ-ҳуқуқӣ, иқтисодӣ-ҳуқуқӣ ва дипломатиро ифода мекунад» [6, 3].

Махсусияти муоширати расмӣ дар он аст, ки бархӯрд, ҳамкорию ҳимояи манфиатҳои иқтисодӣ ва танзими муносибатҳои иҷтимоӣ дар доираи ҳуқуқӣ сурат мегиранд. Ба натиҷаҳои бехтарини ҳамкорӣ ва бунёди ҳуқуқи онҳо муносибатҳои шарикӣ оварда мерасонанд, ки дар асоси эҳтиром ва эътимоди тарафайн сохта шудаанд. Хусусияти муҳими муоширати расмӣ хусусияти регламентӣ доштани он, яъне итоат ба қоидаҳо ва маҳдудиятҳои муқарраршуда мебошад. Олими рус Л.П. Крысин истифодаи вохидҳои забонро дар шароити муайяни муошират ба «асноҳои нутқ» вобаста меонад [7, 72].

Одоби муошират муҳимтарин воситаи расидан ба ҳадафи коммуникативӣ ва дар айни замон нишондиҳандаи фарҳанги нависанда ва ё гӯянда мебошад. Ба ҳама маълум аст, ки баъзан дархости якеро иҷро намудан ғуворо асту дархости дигареро не. Мухтавои ду матн метавонад яхела бошад, аммо шакл ва оҳанг не. Баъзан як дархост аз дархости дигар бо мавҷудияти танҳо як ибора фарқ мекунад, ки таъсири матнро тағйир медиҳад ва барои қабули қарори мусбат оид ба масъалаи баррасишаванда омили иловагӣ мегардад. Мутаассифона, аксар вақт ҳамин як ибора дар номаҳои расмӣ камӣ мекунад.

Муҳаққиқи одоби муҳоварати русӣ Н.И.Формановская чунин мешуморад: «Ҳушмуомилағӣ шартӣ зарурии муошират буда, махсусан, дар мавриди адресатро ба иҷрои амале водор кардан муҳим аст, зеро дар амали зикршудаи нутқ адресат иҷрокунандаи минбаъдаи хоҳиши гӯянда мегардад» [10, 49]. Дар ҷомеаи мутамаддин системаи одоби муошират имконияти интиҳоби қолабҳои фаровони одоби муҳоваратро фароҳам меорад, ки ба адресант (шахси ирсолкунанда) барои дар ҳама ҳолат ҳушмуомила будан ва нигоҳ доштани эҳтироми адресат (шахси қабулкунанда) ёрӣ мерасонад. Чунончи,

дар баъзе ҳолатҳо, аз қабилӣ ҳолатҳои рад кардан, таъхир намудан дар тасмими мусбат, ихтилофи назар ва монанди инҳо истифодаи ифодаҳои таассуфовар пеш аз матлаби асосӣ зарур доништа мешавад:

Мутаассифона, мо ба шартҳои шумо розӣ шуда наметавонем...

Мутаассифона, мушкилоти пешомада ба мо имкон намедиҳад, ки дар ояндаи наздик аз пешниҳоди шумо истифода барем ...

Бо таассуф маҷбурем, ки ба шумо дар хусуси имконнопазирии ... хабар диҳем...

Мутаассифона, то ҳанӯз баъзан ифодаҳои арзи миннатдорӣ дарёғ дошта ё сарфи назар карда мешаванд, ки бояд дар посух ба пешниҳод, дархост, даъват, табрикот, тасаллият ва ғайра истифода шаванд. Дар тамоми ҷаҳони мутараққиву мутамаддин барои дақиқӣ, посухи саривақтӣ баён намудани миннатдорӣ ба ҳукми анъана даромадааст, зеро корбасти онҳо дар асноҳои бағоят нозуки муносибатҳои байниҳамдигарии иҷтимоиву ҷамъиятӣ дар ҳалли мусбати масъалаҳои муҳим мусоидат карда метавонад:

Ташаққур барои посухи саривақтии шумо.

Ташаққур барои пешниҳод ...

Иҷозат диҳед, миннатдориҳои худро барои иштироки шумо дар ...баён намоям.

Ифодаи ҳиссиёти беҳтарин: шодмонӣ, умед, эътимод, таҳсин, миннатдорӣ матнро на танҳо ороиш дода, баёни хушкӣ маъмулии онро аз байн мебарад, балки як навъ фазои муайяни даркро ба вучуд меорад, ки ба муносибати адресат (гирандаи нома) нисбат ба адресант (нависанда, ғўянда) таъсир мерасонад.

Лутфан даъвати моро қабул намоед, умедворем, ки таширифи Шумо беманфиат нахоҳад буд...

Бо камоли майл Шуморо барои иштирок дар кори ҷамоии даъват мекунем...

Бо камоли эҳтиром Шуморо барои ширкат варзидан дар кори ҷамоии даъват мекунем...

Мо аз ҳузури Шумо дар кори конференсия шод хоҳем шуд...

Даъватномае, ки бо истифода аз чунин ибораҳо таҳия мегардад назар ба ифодаи як андоза хушкӣ «*Мо шуморо даъват мекунем ...*» зудтар қабул карда мешавад.

Ибораҳои хотимавии номаҳои расмӣ низ барои таҳкими таассуроти мусбат, ки бояд муоширати мўтадили расмиро пойдор нигоҳ доранд, махсусан муҳиманд.

Қаблан сипосгузорем.

Мо ба ҷамкориҳои минбаъдаи пурсамар умедворем.

Мо ба муносибатҳои минбаъдаи хуби мутақобилан судманд умед дорем.

Мо бо камоли майл имконоти дигарро дида мебароем.

Мо пешниҳодҳои нави шуморо бесаброна интизорем.

Мо итминон дорем, ки нофаҳмӣ ба зудӣ рафъ хоҳад шуд.

Аз замонҳои қадим маълум аст, ки гуворотарин ва муҳимтарин садо барои ҳар як шахс номи ўст. «Хатто Франклин Д. Рузвелт медонист, ки яке аз роҳҳои оддитарин ва самарабахши ба даст овардани ҳусни тавачҷуҳи атрофиён дар хотир нигоҳ доштани номҳои онҳо ва ба ин васила дар онҳо бедор намудани эҳсоси соҳиби эҳтирому эътибор буданашон мебошад» [5, 83].

Имрӯзҳо муҳотабҳои як замон кўҳнашуда ва аз истеъмол баромада аз нав эҳё карда мешаванд ва дар ин мавқеъ муҳотаби «ҷаноб» - «ҷанобон» -ро зикр кардан бамаврид аст, ки то соли 1917 мақоми расмӣ дошт. Бо вучуди ин истифодаи он ҳанӯз ҳам ба пуррагӣ маъмул нагардидааст. Он дар соҳаи сиёсат, дар байни соҳибкорон, ходимони фарҳанг ва нисбатан камтар дар байни мансабдорон васеъ истифода мешавад.

Зимнан бояд дар хотир дошт, ки ҳатто дар сурати ба индекси хушмуомилағӣ доро шудан ва нисбат ба ҳар як шахс истифода карда шудан ҳам, калимаи мазкур аз маъноии луғавӣ, ки ба мақоми иҷтимоии муҳотаб ишораи бевосита менамояд, озод нест. Ин муҳотаб дар номаҳо ба шарикони тичоратӣ, соҳибкорон, банкдорон, мансабдорон, ходимони фарҳанг, сиёсатмадорон қорбаст мегардад. Дар баробари ин истифодаи ин навъи муроҷиатро ба гурӯҳҳои мавқеи иҷтимоиашон маҳдуд тасаввур кардан қомилан ғайриимкон аст: "ҷанобон маъҷубон", "ҷанобон гурезагон", "ҷанобон мардикорон".

Гуногунии шаклҳои моликият гуногунии муроҷиатро муайян мекунад: бо индекс – бе индекс, бо насаб – бо ном ва номи падар.

Муҳтарам ҷаноби Юсуфзода ...

Масрур Юсуфии азиз ...

Қолабҳои дар интиҳои номаҳои расмӣ истифодашаванда низ ҳамчунин аҳамияти муҳим доранд. Анҷоми мактуб ҳамеша бо муайян кардани дурнамо (ҳамкорӣ, муносибатҳои қорӣ, лоиҳа, ҳалли масъала ва ғайра) алоқаманд аст. Аз ин рӯ, ибораҳои охири инзори умед, эътимод, шодмонӣ, тасдиқ, сипосгузорию аз нуктаҳои дар боло овардашуда ифода менамояд.

Бо эҳтиром ...

Бо таманниёти беҳтарин ва умеди ҳамкорӣ ...

Мо ҳамеша хурсандем, ки ба шумо хидмат мерасонем ...

Хуш омадед ба семинари мо!

Умедворем, ки шумо бартариҳои лоиҳаи моро қадр хоҳед кард ва дар ...

Ибораҳои ибтидоӣ ва ниҳонии одоби муҳоварат дар номаи расмӣ ҷаҳорҷубаи одоби муошират номида мешаванд ва нишондиҳандаи оғозу анҷоми аснои коммуникативӣ маҳсуб меёбанд. Ин ифодаҳо матнро (иттилоъро) ба ҷаҳорҷубаи муайяни коммуникативӣ ҷой карда, робитаи мустақимро бо адресат (шунаванда, хонанда) ба роҳ мемонанд ва муносибатҳои мусоҳибонро ба танзим мебароранд.

Хушмуомилағӣ ва хушбинӣ оҳанги номаҳои расмиро муайян мекунад. Дар муросилоти расмӣ тамасхур, таҳқир, зухуроти дағалӣ ва ҳатто қиноя қомилан номумкин арзёбӣ мегарданд. Ва баръакс, истифодаи ифодаҳои мувофиқу муносиби одоби муҳоварат имкон медиҳад, ки оҳанги талаботи қатъӣ нармтар гардад. Барои муқоиса матнҳои зеринро дида мебароем:

Мо чунин мешуморем, ки шартномаи № 219 Е / 97 аз 01.01.18 бояд дар нашриёти мо баста шавад.

Мо бастанӣ шартномаи № 219 Е / 97-ро аз 01.01.18 –ро дар нашриёти мо мувофиқи мақсад мешуморем (умедворем, ки шуморо бовар қунонида тавонистем).

Албатта, қолаби одоби муҳоварат ифодаи дархостро андак тӯлонитар менамояд, вале дар муоширати шарикони тичоратӣ истифода аз қолабҳои хушмуомилағию эҳтиром натиҷаҳои самарабахш ба бор меоранд. Зеро дар ин маврид бар иловаи иттилоот оҳанги муқотибот низ эътимодбахш мешавад. Ба ақидаи Н.И.Формановская, оҳангу услуби иншоӣ мактуби расмӣ бо риояи меъёрҳои одоби муҳоварат ва истифодаи бамавриди қолабҳои он ҷараёни минбаъдаи муносибатҳои ҳамкорӣ байни ширкату ташкилотҳоро муайян карда метавонад [10, 21].

Бо ёрии воситаҳои одоби муошират, расмияти аз ҳад зиёд, тарзи баёни хушкӣ номаро аз байн бурда, тасвири оҳанги матнро рангинтар ва муассиртар намудан мумкин аст.

Хушбахтона, маълум шуд, ки ҳалли масъалаи шумо имконпазир будааст ...

Бо назардошти саҳми шумо дар рушди маҷмааи мо ...

Лутфан табрикоти самимонаи маро қабул намоед ...

Мутаассифона, даъвати шумо ба мо дер омад, бо вучуди ин мо тасмим гирифтём, ки ...

Захираи одоби муҳоварати тоҷикӣ ба ҷуз ибораҳо матнҳоро низ дар бар мегирад. Инҳо аксар вақт матнҳои шабеҳ мебошанд. Дар муросилоти расмӣ онҳо, асосан, аз номаҳои табрикотӣ, номаҳои ҳамдардӣ иборатанд. Чунин матнҳо аксар вақт як тарҳи маъмулӣ ва муодилҳои гуногун доранд. Махсусияти муколамаи хаттии расмӣ ҳамчунин дар он аст, ки он ҳама гуна муносибатҳои шахсӣ, инфиродӣ ва марбут набударо истисно мекунад.

Ифодаҳои одоби муҳоварате, ки бо феълҳои перформативӣ ифода ёфтаанд, маъмулан, ба монанди дигар қолабҳои одоби муҳоварат ба қатори қолабҳои устувори муошират дохил карда мешаванд ва ҳамчунин дар одоби муоширати расмӣ мавқеи намоён доранд:

Бо камоли майл шуморо даъват мекунам, ки дар ...

Барои иштирокотон самимона миннатдорӣ баён мекунам ...

Аз Шумо самимона барои ... миннатдорам

Аз шумо хоҳиш мекунам, ки ба суроғи мо ирсол намоед...

Мо ба шумо итминон медиҳем, ки мо тамоми имкониятҳоямонро ба қор мебарем...

Ба шумо қомеъиҳо таманно дорем ва ба ҳамкориҳои судманди оянда умедворем ...

Бо сипосу ихлоси беандоза тасдиқ мекунам, ки...

Ба қатори қолабҳои дар матни номаҳои расмӣ истифодашаванда ҳамчунин намудҳои гуногуни таърифу ситоиш низ дохил мешаванд.

Шумо таваҷҷӯҳи самими худро ба ятимон ва қўдакони бепарастори аз волидайн монда зоҳир кардед ... (ситоиши мустақим)

Бо назардошти саҳми бузурги шумо дар рушди пешрафти техникӣ дар соҳа ... (ситоиши ғайримустақим)

Азбаски ширкати шумо таъминкунандаи асосии таҷҳизоти компютерӣ мебошад ... (ситоиши ғайримустақим)

Тавре ки дар боло ишора гардид, яке аз воситаҳои ба муваффақияти коммуникативӣ ноил гардидан дар поёни номаи расмӣ изҳор намудани умеду эътимоду миннатдорӣ мебошад.

Умедворем, ки минбаъд муносибатҳои хуб ва мутақобилан судманд хоҳем дошт...

Умедворем, ки натиҷаи музокирот ҳамкориш дарозмуддат ва пурсамари ширкатҳоямон хоҳад гашт...

Ба Шумо қомеъиҳо таманно дорем ва ба ҳамкориҳои судманди оянда умедворем.

Умедворем, ки дархости мо ҳарчи зудтар баррасӣ хоҳад шуд.

Шакли мурочиати боэҳтиром ба адресат дар услуби расмӣ тақозо менамояд, ки ҷонишини шахси дуюми ҷамъ дар мақоми ҷонишини шахси дуюми танҳо истифода шавад ва ҳангоми навишт ҷонишини **Шумо** бо ҳарфи калон оғоз гардад, зеро ин як навъ нишондиҳандаи муносибати субъективӣ эҳтироми мусоҳиб дар матн мебошад. Муҳаққиқи таърихи ҷонишинҳои забони тоҷикӣ Б. Сиёев дар монографияи худ «Таърихи ҷонишинҳои забони тоҷикӣ» ба хулосае меояд, ки «ҷонишини шахси дуюми ҷамъ **шумо** дар муносибат ба шахси танҳо дар ибтидо дар мавриди муносибатҳои расмӣ истифода гардида, тадриҷан ба он маънои ҳурмату эҳтиром илова гардидааст» [8, 67].

Яке аз муҳаққиқони барҷастаи одоби муҳоварати рус В. Е. Голдин дар китоби худ «Нутқ ва этикет» хеле бамаврид қайд менамояд, ки «тамоми матн ва ҳар як қисми нома ба адресат равона карда шудааст. Пас, дар матни мактуби расмӣ, илова бар қолабҳои одоби муҳоварат, сохтори ҳуди матн ва мундариҷа низ ба муҳотаб равона карда мешавад. Аз ин рӯ, мундариҷаи нома, ҳаҷм ва сохтори он низ аз хусуси одоби муошират: дар бораи баробарӣ ё нобаробарии муносибатҳо, дар бораи хоҳиши нигоҳ доштани робитаҳои тичоратӣ ё хоҳиши қатъ кардани онҳо маълумот медиҳад» [3, 55].

Системаи аломатҳои одоби муоширати манфӣ (саривақт нагирифтани посух ва ё умуман посух нагирифтани) ҳамчун надоштани хоҳиш барои идомаи муносибатҳои шарикӣ, ҳамчун аломати беҳурматӣ тафсир дода мешавад.

Ҳамин тариқ, муросилоти расмӣ-коргузурӣ риояи меъёрҳо ва қоидаҳои нутқи хаттиро талаб мекунад, ки дар таҷрибаи муносибатҳои корӣ ба таври устувор муқаррар гардидаанд, ба ибораи дигар, он қонуниятҳоеро, ки одоби муҳоварат муайян менамояд. Меъёрҳои одоби муҳоварат як навъ созишномаи оммавиеро пешбинӣ ва муайян менамоянд, ки дар муоширати расмӣ-коргузурӣ чӣ қобили қабул асту чӣ қобили қабул нест. Нотики машҳури америкой Фрэнк Снел даъват мекунад: «Нагузored, ки ба воситаи камбудихои нутқи шумо ҳамсӯхбатонатон дар бораи қобилиятҳои шумо тасаввуроти бардурӯғ ҳосил намоянд. Кӯшиш кунед, то нутқи шумо ба манфиати шумо кор кунад» [9, 5].

Муоширати расмӣ-коргузурӣ навъи оммавитарини муоширати иҷтимоӣ мебошад. Он соҳаи муносибатҳои тичоратӣ ва маъмурӣ-ҳуқуқӣ, муносибатҳои иқтисодӣ-ҳуқуқӣ ва дипломатиро дар бар мегирад.

Принсипи универсалии қорбасти воситаҳои одоби муҳоварат принсипи хушмуомилағӣ мебошад. Вазифаи аввалини адресант (нависанда) аз он иборат аст, ки мавқеи худро дар хотир нигоҳ дорад, мавқеи адресатро, яъне шахсеро, ки ба ӯ менависад, аниқ донанд ва симои ӯро ба дараҷае равшан тасаввур карда тавонад, ки гӯё бо ӯ рӯ ба рӯ истода сӯхбат карда истода бошад. Дар замони имрӯза ки муросилоти расмӣ дар соҳаҳои гуногуни ҳаёти иҷтимоиву ҷамъиятӣ, махсусан, дар соҳаи робитаҳои дипломатӣ беш аз пеш густариш ёфта истодааст, донишҳои меъёрҳои одоби муҳоварати расмӣ муҳим ва зарур аст.

Қобилияти бомуваффақият гузаронидани гуфтушунидҳои расмӣ, бо салоҳият тартиб додани матни ҳуҷҷатҳо, қобилияти қор бо онҳо муҳимтарин ҷузъи фарҳанги касбии шахсест, ки қарорҳои муҳимро қабул мекунад.

Имрӯз дар ҷаҳони мутамаддин фарҳанги муошират категорияи иқтисодӣ маҳсуб меёбад. Фарҳанги баланди муошират ва иқтисодиёти рушдёфта дар кишварҳои мутараққӣ аз ҳам ҷудонопазир буда, ба ҳам алоқамандии ногусастанӣ доранд. Ва баръакс, фарҳанги пасти муоширати ҷомеа боиси сатҳи пасти рушд ва самаранокии иқтисодиёт шуда метавонад.

ПАЙНАВИШТ:

1. Акишина А.А., Формановская Н.П. Русский речевогой этикет / А.А. Акишина, Н.П. Формановская. – Москва: Русский язык, 2009. – 182 с.
2. Алпатов В.М. Категория вежливости в современном японском языке / В.М. Алпатов. – Москва: Наука, 1973. – 109 с.
3. Гольдин В.Е. Речь и этикет / В.Е. Гольдин. – Москва: Просвещение, 1993. – 109 с.
4. Гольдин В.Е. Русский язык и культура речи / В.Е. Гольдин. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 2001. – 212 с.
5. Карнеги, Дейл. Как завоевать друзей и оказывать влияние на людей / Карнеги, Дейл. - Екатеринбург, 2004. – 606 с.
6. Колтунова М.В. Язык и деловое общение / М.В. Колтунова. - Москва: Экономическая литература, 2002. – 178 с.
7. Крысин Л.П. Язык в современном обществе / Л.П. Крысин. – Москва: Просвещение, 1977. – 191 с.
8. Сиёев Б. Таърихи ҷонишинҳои забони тоҷикӣ / Б. Сиёев. – Душанбе: Дониш, 1972. – 235 с.
9. Снелл Ф. Искусство делового общения / Ф. Снелл. – Москва: Знание, 1990. – 165 с.
10. Формановская Н.И. Речевогой этикет в русском общении. Теория и практика / Н.И. Формановская. – Москва, 2009. – 333 с.

REFERENCES:

1. Akishina A.A., Formanovskaya N.P. *Russian Speech Etiquette* / A.A. Akishina, N.P. Formanovskaya. – Moscow: Russian Language, 2009. – 182 pp.
2. Alpatov V.M. *Polite Category in Modern Japanese Language*. / V.M. Alpatov. – Moscow: Nauka, 1973. – 109 pp.
3. Goldin V.E. *Speech and Etiquette* / V.E. Goldin. – Moscow: Prosveshenye, 1993. – 109 pp.
4. Goldin V.E. *Russian Language and Speech Culture* / V.E. Goldin. – Saratov: Publishing House of Saratov University, 2001 – 212 pp.
5. Karnegy, Dail. *How to win the Friends and Make Influence on People* / Karnegy Dail. Yekaterinburg, 2004. – 606 pp.
6. Koltunova M.V. *Язык и деловое общениеLanguage and Business Contact* / M.V. Koltunova. Moscow: Economical Literature, 2002. – 178 pp.
7. Krysin L.P. *Language in Modern Society* / L.P. Krysin. – Moscow: Prosveshenye, 1977. – 191pp.
8. Siyoev B. *The History of Tajik Pronouns* / B. Siyoev. – Dushanbe: Donish, 1972. – 235 pp.
9. Snell F. *Art of Business Contact* / F. Snell. – Moscow: Znanye, 1990. – 165 pp.
10. Formanovskaya N.I. *Speech Etiquette in Russian Communication. Theory and Practice*. / N.I. Formanovskaya. – Moscow, 2009. – 333 pp.

5.9.8 (10.02.20) ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ, ПРИКЛАДНАЯ И СРАВНИТЕЛЬНО-СОПОСТАВИТЕЛЬНАЯ ЛИНГВИСТИКА

5.9.8 ЗАБОНШИНОСИИ НАЗАРИЯВЌ, АМАЛӢ ВА МУҚОИСАВӢ- ҚИЁСӢ

5.9.8 THEORETICAL, APPLIED AND COMPARATIVE LINGUISTICS

УДК 81.821.08

DOI 10.24412/2413-2004-2023-4-112-118

**COMPARATIVE ANALYSIS OF
WORD-BUILDING POTENTIAL
OF TAJIK ADVERBIAL PREFIXES
BA-, BO- AND THEIR ENGLISH
EQUIVALENTS**

Ashrapov Bahodurjon Pulotovich, candidate of philological sciences, senior lecturer of the department of linguistics and comparative typology attached to the faculty of Foreign languages under the SEI “KhSU named after academician B. Gafurov” (Khujand, Tajikistan)

**ТАҲЛИЛИ ҚИЁСИИ
ИҚТИДОРИ КАЛИМАСОЗИИ
ПЕШ ВАНДҲОИ ЗАРФСОЗИ
ТОҶИКИИ БА-, БО- ВА
МУОДИЛҲОИ АНГЛИСИИ ОНҲО**

Ашрапов Баҳодурҷон Пулотович, н.и.ф., муаллими калони кафедраи забониносии ва типологияи муқоисавии факултети забонҳои хориҷии МТД “ДДХ ба номи акад. Б.Гафуров” (Хуҷанд, Тоҷикистон)

**СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ
СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОГО
ПОТЕНЦИАЛА ТАДЖИКСКИХ
НАРЕЧНЫХ ПРЕФИКСОВ БА-,
БО- И ИХ АНГЛИЙСКИХ
ЭКВИВАЛЕНТОВ**

Ашрапов Баҳодурдҷон Пулотович, канд филол. наук, ст. преподаватель каф. языкознания и сравнительной типологии ф-та иностранных языков ГОУ “ХГУ им. акад. Б. Гафурова” (Худжанд, Таджикистан)
e-mail: bahodur.ashrapov@mail.ru

The article dwells on the issues beset with the comparative analysis of word-building potential of Tajik adverbial prefixes *ba-*, *bo-* and their English equivalents. It is noted that adverb is recognized as an independent part of speech in the comparative languages. However, its classification as a special category in these languages is uncertain, their lexical boundaries are wide, and their functional types are diverse. Adducing the results of the analysis of the theme explored one can come to the conclusion that word-building potential of the prefixes in question forming Tajik adverbs is of many similarities and differences in certain cases. In the course of the research, it became clear that the prefix *bo-* (67%) is more frequently used than *ba-* (33%). It is worth mentioning that English equivalents of Tajik derivative adverbs formed by these prefixes are not identical and the same-formed ones, and some of them are used and translated as simple, derivative and composite ones.

Key-words: adverb, prefix, derivative adverbs, comparative analysis, morphological peculiarities, English equivalents, word-building potential

Масоили таҳлили қиёсии иқтидори калимасозии пешвандҳои зарфсозии тоҷикии **ба-**, **бо-** ва муодилҳои англисии онҳо мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Қайд карда мешавад, ки дар забонҳои қиёсшаванда зарф ҳамчун ҳиссаи мустақили нутқ этироф шудааст. Лек, таснифи он ба категорияи махсус дар ин забонҳо норавшан аст, ҳудуди лугавии онҳо васеъ ва навъҳои функционалиашон гуногунанд. Дар натиҷаи таҳлили мавзуи мавриди омӯзиш ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки иқтидори калимасозии пешвандҳои мавриди қиёс дар ташаккули зарфҳои тарзи амали тоҷикӣ дар баъзе мавридҳо шабоҳат ва фарқи зиёд дорад. Таҳқиқ нишон дод, ки пешванди **бо-** (67%) назар ба **ба-** (33%) бештар истифода мешавад. Қобили зикр аст, ки муодилҳои англисии зарфҳои сохтҳои тоҷикӣ, ки

тавассути ин пешвандҳо сохта шудаанд, яхела ва ҳамгуна нестанд ва бархе аз онҳо ҳамчун сода, сохта ва таркибӣ истифода ва тарҷума шудаанд.

Калидвожаҳо: зарф, пешванд, зарфҳои сохта, таҳлили қиёсӣ, вежагиҳои сарфӣ, муодилоҳои англисӣ, иқтидори калимасозӣ

Произведен сравнительный анализ словообразовательного потенциала таджикских наречных префиксов ба-, бо- и их английских эквивалентов. Отмечается, что в сравниваемых языках наречие признается самостоятельной частью речи. Однако его отнесение к особой категории в этих языках неясно, так как лексические границы наречия широки, а функциональные типы разнообразны. Сформулирован вывод, что словообразовательный потенциал рассматриваемых префиксов, образующих таджикские наречия, имеет в отдельных случаях множество сходств и различий. В ходе исследования выяснилось, что префикс бо- употребляется чаще (67%), чем ба- (33%). Отмечено, что английские эквиваленты таджикских производных наречий, образованных с помощью этих префиксов, не тождественны и однообразны, а некоторые из них употребляются и переводятся как простые, производные и составные.

Ключевые слова: наречия, префикс, производные наречия, сопоставительный анализ, морфологические особенности, английские эквиваленты, словообразовательный потенциал

Commonly, “the subject of language typology includes all the systems of the world’s famous languages and the relevant field is considered to be as a part of general linguistic studies. Therefore, a series of factological materials and proved evidence targeted at the comparative study of near and foreign languages is one of the natural branches of linguistic typology. There is a difference between typological and comparative studies of languages - both in terms of the linguistic research method: in comparative research they use the deductive method, and in terms of typology - the inductive method is used” [11, p.120].

It is worth stressing that one of the issues dealing with grammatical and morphological categories of adverb in both Tajik and English languages is the key one in today’s linguistics studies under the angle of comparative aspect. Hence, adverb is considered to be one of the independent parts of speech, which the relevant linguistic unit is backgrounded later than other parts of speech in the languages under comparison. As well as, the part of speech in question is introduced in details and is included into the program targeted at higher educational establishments.

B. Niyozmuhammadov canvassed the difference between adverb and noun, adverb and adjective and its derivation by dint of prefixes and suffixes; its grammatical functions being taken into review [9, p.67-72].

Iranian linguists have also paid particular attention to the exploration and consideration of adverb. In conformity with Ali Muhammad Furughi’s opinion, this part of speech is a linguistic unit that is resorted to differentiate and reveal the content of verb, adjective or any other adverb [10, p.132].

Book Review

While conducting the contrastive analysis, we have resorted to the following works, literary productions and bilingual dictionary as reliable sources, including: “Ghulomon” by S.Aini (2019) [1]; “Lughat-i anglisi-tojiki” by A.Mamadnazarov (2011) [8]; “A Book of Golden Deeds” by Jim Manis (2004) [12] and “Lughat-i muxtasari kalimasozi zaboni adabii tojik” (1983) [4]. These sources are of great importance and contribute the key role in the development of comparative linguistics studies.

The objectives of the article under consideration are:

- to carry out distinctive peculiarities these prefixes morphologically;
- to reveal the significance of the above-mentioned reliable sources theoretically and scientifically;
- to compare these Tajik adverbial prefixes with their English equivalents.

Methodology

While canvassing the distinctive peculiarities and the level of usage of the prefixes under study, we have resorted the following visual methods, such as: comparative-historical, synchronic-diachronic ones.

Abbreviations

ABNs - Arabic borrowed nouns; **AWBEs** - adverbial word-building elements; **CEAs** - compound English adverbs; **CL** - comparative languages; **ComeEAs** - composite English adverbs; **DAs** - derivative adverbs; **DEAs** - derivative English adverbs; **EES** - English equivalents; **EL** - English language; **MTLL** - modern Tajik literary language; **SEAs** - simple English adverbs; **TA** - Tajik adverb; **TAP** - Tajik adverbial prefix; **TDA** - Tajik derivative adverbs; **TL** - Tajik language; **TT** - Tajik translation.

Main results and discussion

In MTLL, the adverb is explained as follows: “adverb is an independent part of speech, which explains state, manner, time, place, reason, purpose and movement” [5, p.344]. Tajik original adverbs: *soz, sahl, aknun, fardo, peš, der, por, di, dūš, edar, edūš, hameša, hanūz, bisyor, allakay* [5; 6] and English ones: *too – xele, fast – tez, here – injo, why – baro-i či, always – hameša* [2, p.80; 7, p.65; 11, p.62-72]. For instance: *Komandir durbinaš-ro peš-i čašm burda, ba har taraf čašm andoxt va did, ki az se taraf-i zavod, kaltakdoron savora va piyoda ba šakl-i nimdavra šuda omada istodaand* [1, p.210]; - The commander put his binoculars in front of his eyes and looked in all directions and saw that from three sides of the factory, thugs *riding* and *on foot* were coming in a circle; *Pas az on ohista va malulona az joyaš xesta ba mehmonon ki hanūz dar peš-i dar rost istoda budand, anbūh-i xud-ro čun va čašmon-i xud-ro nimpūš namuda nigoh karda:* [1, p.5] - After that, he *slowly* and *unhurriedly* got up and looked at the guests, who were still standing in front of the door... *yet*.

Based on the adduced examples we can assert the fact that TDAs *savora va piyoda* are translated into English as **participle I** *riding* and **composite adverb** *on foot*. The following several types of TAs out of the last sentence, including *ohista va malulona* and *hanūz* are used and resorted to as *slowly and unhurriedly adjective+suffix-ly (derivative adverb) & prefix+participle II +suffix-ly (mix structural form) and original adverb yet*. Hereby, these statements beset with the theme explored are testimony of the relevant part of speech comparatively.

Into the bargain, “prefixes occupy an important role in the word-building potential and involve in DAs, but they are shared between adverbs and adjectives as well. There are a number of prefixes in CLs: Tajik word-building elements: *be-, no-, ba-, bo-, bar-, dar-* and *to-* and their English equivalent are *im-, un-, non-, mis-, dis-* and only *in-* is a prefix denoting the place” [11, p.84].

Hence, we are going to dwell and pay particular attention to certain TAP including *ba-* & *bo-* and their EEs:

As a rule, **the prefix ba-** derives a large considerable number of TAs of manner from nouns and adjectives (22 TDAs of *manner totally and quantity term*):

a) **on the model of ba-+noun:** *baandom* [4, p.14] - nicely, tastefully; *badasta* [4, p.20] - with one's own hands, received from someone else; *bazeb* [4, p.23] - nicely, neatly; *bakora* [4, p.27] - for a reason, for a purpose; *basarišta* [4, p.43] - frugally; *bata`ni* - properly; *bafurja* [4, p.50] - at ease, not restrict, liberally; *barohat* [4, p.42] - facilitating, tranquilizing, serene; *bazūr* [4, p.24] -

oppressively, by power, by force, hardly, forced: Bandiyon-e, ki az kanor-i roh-i toraft tangšavanda ronda mešudand, *bazūr* az dahana-i bozor-i koh-i Ğijduvon barovarda šudand [1, p.247]; I was so embarrassed that the ground did not crack and I could go in and hide my face. I *hardly* got up and ran away [12, p.186].

Proceeding from the assumption of the above-mentioned sentences, TDA of manner *bazūr* is formed by help of the relevant prefix, however its EE *hardly* derived by virtue of -ly and this suffix is one of the most productive AWBEs in EL, and the above-mentioned DAs are the same ones in terms of their semantics in the comparative languages.

In this regard, the prefix under consideration is used with a number of ABNs to derive some new Tajik adverbs of manner: *badavlat* [4, p.20] - richly, happily; *bamavrid/bamavqe`* [4, p.29] - appropriately, opportunely, to time, upon the terms; *bamulohiza* [4, p.33] - thoughtfully, considerately; *bahuzur* [4, p.60] - without being shy, quietly, calmly; *basabr* [4, p.42] - patiently; *(ba)takror* [4, p.46] - again, repeatedly, on repeated occasions; *batamom/tamoman* [4, p.46] - completely, entirely; *batafsil* - in detail, unrolled, detailed: Agar kolxozčiyon har yak rohat, har yak davlat-ro dar soya-i mehnat-i xud meyofta bošand, man ba dar-i xona-i padarat *bahuzur* xobida rohat medidam [1, p.461]; They went up to the roofs and slept *calmly* on top of a bunch of clover... [12, p.186]; In duxtaron *bağyat* hunarmand budand, qolingo-i inho bofta dar bozorho-i Bukhoro jo-i yakum-ro megiriftand... [1, p.7] - These girls were very skilled, their woven carpets won the first place in Bukhara markets... [Translated by the author].

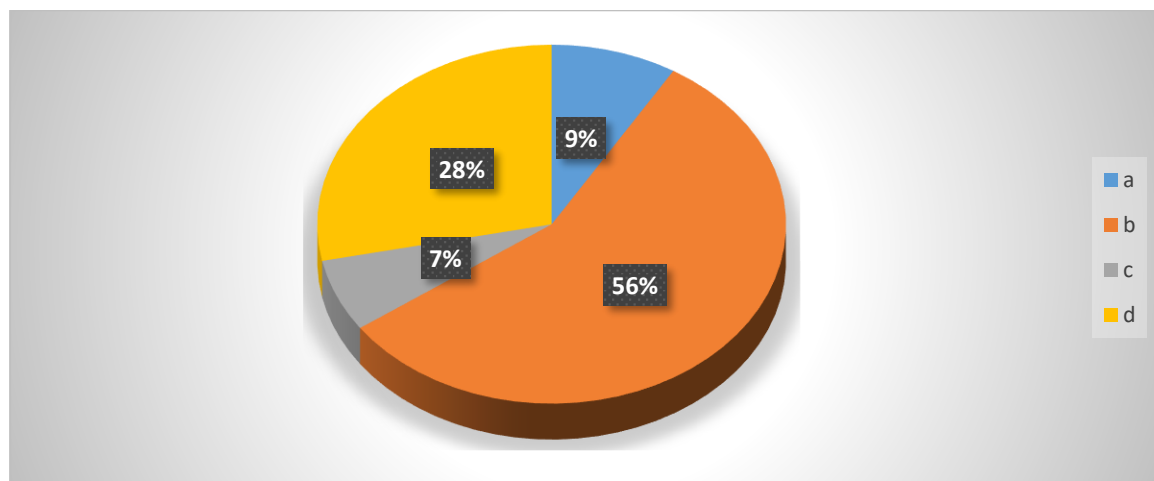
b) **on the model of ba-+ derivative adverb:** *banogoh* - suddenly; *(ba)noxost* [4, p.52] - suddenly; *(ba)nohaq* [4, p.60] - wrongly, unlawfully; *(ba)nočor* [4, p.53] - emergency, instinctively, willy-nilly and formed adverbs of manner denoting a tone of quantity and size, such as: In sado ovoz-i yak miltiqdor bud, ki *banogoh* az joyaš Davida xesta, peširohravandagon-ro girifta miltiqaš-ro ba onho rost karda in farmon-ro doda bud [4, p.225]; At this time, I *suddenly* remembered past measure... [12, p.44]; *Banočor* Hasan xost ba boğaş bargardad, dar on jo az raft-i kor-i mevağundori xabar girad, šikamaš-ro ser kunad va dubora ba didboni oyad [1, p.16] - Hasan wanted to return *willy-nilly* to his garden in order to find out the progress of fruit picking and to fill his stomach and to visit again [Translated by the author].

Based on the above-given examples, we decided to dwell and canvass EEs of TDAs derived by virtue of the relevant prefix are not identical, namely, the majority of them are used and translated into EL as simple, derivative & mix structural and composite ones. Their generalities and differences are shown in the below table:

The first table

a) SEAs/TT	b) DEAs/TT	c) CEAs/TT	d) ComEAs/TT
<i>serene/barohat</i>	<i>nicely/baandom</i>	<i>facilitating/ barohat</i>	<i>with one's own hands/ basata</i>
<i>forced/bazūr</i>	<i>tastefully/baandom</i>	<i>tranquilizing/ barohat</i>	<i>received from someone else/ badasta</i>
<i>again/(ba)takror</i>	<i>nicely/bazeb, neatly/bazeb</i>	<i>willy-nilly/ (ba)nočor</i>	<i>for a purpose/ bakora</i>
<i>very/bağoyat</i>	<i>frugally/basarišta</i>		<i>for a reason/ bakora</i>
	<i>properly/bata`ni</i>		<i>at ease/ bafurja</i>
	<i>liberally/bafurja</i>		<i>not restrict/ bafurja</i>
	<i>oppressively/bazūr</i>		<i>by power/bazūr</i>
	<i>hardly/bazūr</i>		<i>by force/bazūr</i>
	<i>richly/badavlat</i>		<i>to time/ bamavrid</i>
	<i>happily/badavlat</i>		<i>upon the</i>

			<i>terms/bamavqe`</i>
	<i>appropriately/bamavrid</i>		<i>without being shy/ bahuzur</i>
	<i>opportunely/bamavqe`</i>		<i>on repeated occasions/(ba)takror</i>
	<i>thoughtfully/bamulohiza</i>		<i>in detail/batafsil</i>
	<i>considerately/bamulohiza</i>		
	<i>quietly/bahuzur</i>		
	<i>calmly/bahuzur</i>		
	<i>basabr/patiently</i>		
	<i>(ba)takror/repeatedly</i>		
	<i>batafsil/unrolled</i>		
	<i>batafsil/detailed</i>		
	<i>banogoh/suddenly</i>		
	<i>(ba)noxost/suddenly</i>		
	<i>(ba)nohaq/wrongly</i>		
	<i>(ba)nohaq/unlawfully</i>		
	<i>(ba)nočor/instinctively</i>		
Frequency: 4- times	26-times	3-times	13-times
Percentage: 9%	56%	7%	28%



Proceeding from the assumption of the mentioned table, we can underscore that most of EEs of TDAs derived by means of *bo-* are derivative (56%) and composite (28%) ones.

Similar to its EEs, **the prefix *bo-*** is common as the adverbial suffix-*ly* forms a series of adverbs of manner with nouns in the comparative languages (45 TDAs of manner totally and quantality term): *boandeša* [4, p.14] - judiciously [8, p.459]; *boasos* [4, p.15] - thoroughly [8, p.837]; *bovafo* [4, p.18] - faithfully [8, p.310], devotedly [8, p.241]; *boviqor* [4, p.18] - with an air of importance; *boğayrat* [4, p.56] - energetically, actively, studiously, busily; *boğurur* [4, p.57] - haughtily [8, p.393]; *bodabdaba* [4, p.20] - splendidly, luxuriously, pompously, high-flown; *bodiqqat* [4, p.21] - attentively; *boisor* [4, p.25] - fast [8, p.314]; *boiftikhor* [4, p.25] - proudly; *boqahr* [4, p.58] - angrily [8, p.53]; *bomaza* [4, p.29] - tastily, deliciously; *bomalohat* [4, p.30] - gracefully, beautifully, charmingly; *bomantiq* [4, p.30] - logically; *bomaslihat* [4, p.30] -

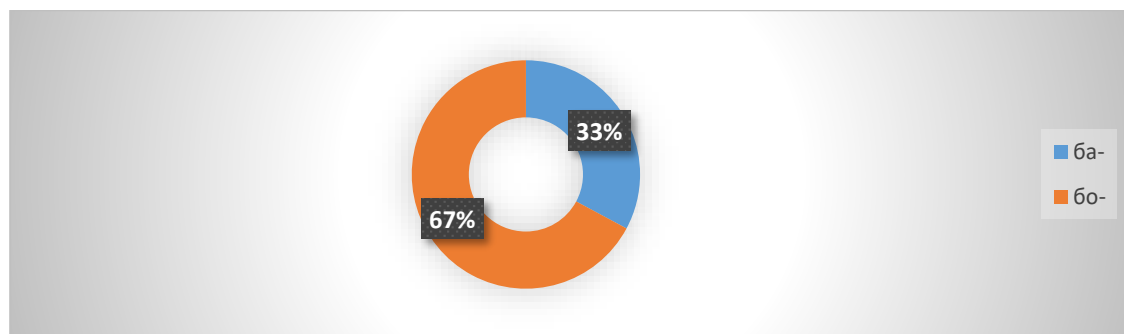
well-advisedly; *bomatonat* [4, p.31] – firmly; *bomahorat* [4, p.31] – skillfully; *bomuvaffaqiyat* [4, p.33] - with success, successfully; *bomulohiza* [4, p.33] - carefully, providently; *bonizom* [4, p.36] - disciplined, is organized; *bosaxovat* [4, p.43] – generously; *bosur`at* [4, p.45] - quickly [8, p.654], intensively, often, rapidly; *botajjub* [4, p.46] – surprised, amazed; *botadrij* [4, p.46] – gradually; *botakalluf* [4, p.46] - ceremonious, strait-laced, unnatural; *botalotum* [4, p.46] – rapid; *botarahhum* [4, p.47] - compassionately, sympathetically; *botartib* [4, p.47] - orderly, well disciplined; *botafsil* [4, p.47] - in detail, unrolled, detailed; *botahammul* [4, p.47] - patiently, in a reserved manner; *botašabbus* [4, p.47] - vigorous, energetic, hardworking, vigorously, energetically, hard; *bota`jil* [4, p.47] – hastily; *bofasohat* [4, p.49] – eloquent; *bohavsala* [4, p.59] - energetically, willingly; *bohurmat* [4, p.60] - reverential, respectfully, with honors; *bojiddiyat* [4, p.61] - with zeal, diligently, earnestly; *bošavq* [4, p.53] - recklessly, passionately; *bošast* [4, p.54] – rapidly, headlong, quickly [8, p.654]; *bošafqat* [4, p.54] - sympathetically, carefully; *bošiddat* [4, p.54] - bitterly, tensely; *bošitob* [4, p.54] - hurriedly, hastily, urgently; *bošukuh* [4, p.55] - splendidly, gorgeously, majestically; *boehtiyot* [4, p.56] - carefully, prudently; *boehtimom* [4, p.56] - zealously; with application; *boehtiom* [4, p.56] - deferentially, respectfully, attentively: Yours *faithfully* – Bo Ehtiom... (dar okhir-i maktub) [8, p.310]; ...niholho-i barziyod-i ġuza-ro bo sarangušr-i xud ċunon *boehtiyot* kašida megiriftand, ki ba ġuzapoya-i dar pahlu-i on buda zarar namerasid [1, p.443]; He was allowed by law to take with him 300 men, and these he chose most *carefully*, not merely for their strength and courage, but selecting those who had sons, so that no family might be altogether destroyed [12, p.32]; Az in javob-i Hasan, ċunonki Fotima az kor dast kašida ba ū nigoh karda *bodiqqat* ġuš doda istod, Muhabbat ham, dar holat-e ki rangaš parida bud [1, p.467].

Thus, from the two examples that were given, the adverbs of *boehtiyot* and *carefully* appeared as DAs in the CLs. From the analysis and review of the examples, it became clear that the relevant word-building is not very productive in Tajik and English languages.

The second table

The Level of the Usage of DAPs in Question

Tajik Prefixes	Times	Percentage
ba-	22	33 %
bo-	45	67 %
Results	67	



Conclusion

Designing on the premise of the above-adduced diagram one can assert that the prefix *bo-* (67%) is more frequently used than *ba-* (33%) in the corpus of the study. Hereby, we can canvass those EEs of TDAs derived by these prefixes are not identical and the same-formed ones, and some of them are used and translated as SAs, DAs, CAs and ComAs, upon the whole.

REFERENCES:

1. Aini S. (2019) *Slaves. The novel* Dushanbe: Children's Literature Publ. 488 p.
2. Akhmedova N. (2009) *Semantic-grammatical characteristics of adverbs in the Tajik and English languages*. Dushanbe: Knowledge Publ. 160 p.
3. Belyaeva M. A. (1973) *English Grammar*. M. Science Publ. 375 p.
4. Bobomurodov Sh. (1983) *A Brief Word-Building Dictionary of Tajik Literary Language*. Dushanbe: Enlightenment Publ. 120 p.
5. *Grammar of modern Tajik literary language: in 3 volumes. V.1.* - Dushanbe: Knowledge Publ. 1985. - 355 p.
6. Ismoilov I. (1971) *Adverb in modern Tajik literary language*. Dushanbe: Cognition Pub. 86 p.
7. Kovner R.L. (1947) *Adverb in modern English*. L.: Science Publ. 1947. 122 p.
8. Mamadnazarov A. (2011) *English-Tajik dictionary*. Dushanbe: Er-graf Publ. 1016 p.
9. Niyozmuhamedov, B. Some words beset with nouns, adjectives and adverbs // *Certain issues of modern Tajik literary language*. Dushanbe, 1965. pp. 67-72.
10. Furughi, A. *A Brief Persian grammar*. - New-York, 1944. 132 p.
11. Ashrapov B.P. Comparative analysis of word-building potential of Tajik adverbial prefixes bar-, dar- and to- and their English equivalents // *Stephanos*. 2023. No. 6 (62). P.81-69. <http://stephanos.ru> DOI 10.24249/2309-9917-2023-62-6-81-89
12. Jim Manis. (2004) *A Book of Golden Deeds/Ed.: Hazleton. The Pennsylvania State University*. 260 p.

ПАЙНАВИШТ:

1. Айнӣ С. Ғуломон / Роман. – Душанбе: Адабиёти бачагона, 2019. – 488 с.
2. Ахмедова Н. Семантико-грамматическая характеристика наречия в таджикском и английском языках. – Душанбе: Дониш, 2009. – 160 с.
3. Беляева М. А. Грамматика английского языка. – Москва: Наука, 1973. – 375 с.
4. Бобомуродов Ш. Луғати мухтасари калимасозии забони адабии тоҷик. – Душанбе: Маориф, 1983. – 120 с.
5. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1985. – 356 с.
6. Исмоилов И. Зарф дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 1971. – 86 с.
7. Ковнер Р.Л. Наречие в современном английском языке. – Ленинград: Наука, 1947.-122 с.
8. Мамаднazarов А. Фарҳанги англисӣ-тоҷикӣ. - Душанбе: Эр-граф, 2011. -1016 с.
9. Ниёзмұхаммадов, Б. Чанд сухан дар бораи исм, сифат ва зарф // *Баъзе масъалаҳои забони адабии ҳозираи тоҷик*. - Душанбе, 1965. - С. 67-72.
10. Фуруғӣ, А. Грамматикаи мухтасари форсӣ. – Нью-Йорк, 1944. – 132 с.
11. Ashrapov B.P. Comparative analysis of word-building potential of Tajik adverbial prefixes bar-, dar- and to- and their English equivalents // *Stephanos*. 2023. No. 6 (62). P.81-69. <http://stephanos.ru> DOI 10.24249/2309-9917-2023-62-6-81-89
12. Jim Manis. *A Book of Golden Deeds/Ed.: Hazleton. The Pennsylvania State University*. 2004. 260 p.

**ВИЖАГИҲОИ ҶУМЛАҲОИ
УНВОӢ ВА ЭЛЛИПТИКӢ
ДАР ЗАБОНҲОИ
АНГЛИСӢ ВА ТОҶИКӢ**

Ибрагимова Раъно Абдушукуровна, н.и.ф., дотсенти кафедраи тарҷума ва грамматикаи забони англисии факултети забонҳои хориҷии МДТ “ДДХ ба номи академик Б. Гафуров”; **Мавлонов Шаҳзод Олимович**, докторант PhD-и кафедраи тарҷума ва грамматикаи забони англисии факултети забонҳои хориҷии МДТ “ДДХ ба номи академик Б. Гафуров” (Хуҷанд, Тоҷикистон)

**ОСОБЕННОСТИ
НОМИНАТИВНЫХ И
ЭЛЛИПТИЧЕСКИХ
ПРЕДЛОЖЕНИЙ В
АНГЛИЙСКОМ И
ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКАХ**

Ибрагимова Раъно Абдушукуровна, канд. филол. наук, доцент каф. перевода и грамматики английского языка ф-та иностранных языков ГОУ «ХГУ имени акад. Б. Гафурова»; **Мавлонов Шаҳзод Олимович**, докторант PhD каф. перевода и грамматики английского языка ф-та иностранных языков ГОУ «ХГУ имени акад. Б. Гафурова» (Худжанд, Таджикистан)

**PECULIARITIES
OF NOMINATIVE AND
ELLIPTIC SENTENCES IN
ENGLISH AND TAJIK
LANGUAGES**

Ibragimova Rano Abdushukurovna, candidate of philological sciences, docent of the department of translation and grammar of the English language of the faculty of foreign languages under SEI “KhSU named after academician B. Gafurov”; **Mavlonov Shahzod Olimovich**, PhD-student of the department of translation and grammar of the English language of the faculty of foreign languages under SEI “KhSU named after academician B. Gafurov” (Khujand, Tajikistan) **e-mail:** m_shahzod94@mail.ru

Ҷумлаҳои унвоӣ ва эллиптикӣ дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ ба таври муқоиса мавриди омӯзиши қарор дода шудааст. Зикр шудааст, ки ҷумла воҳиди асосии синтаксис буда, дорои омилҳои хоси ифода мебошад. Мувофиқи андешаҳои олимони забонишиносон ҷумла ҷамоии ду ва ё зиёда калимаҳое (баъзан як калима) ба шумор меравад, ки аз рӯи маънои лугавӣ ба ҳам мувофиқат карда, тавассути воситаҳои грамматикӣ ва лугавӣ ифода карда шуда, оҳанги муайян дорад, дорои категорияи предикативият буда, барои муошират хизмат мекунад. Хулоса шудааст, ки фарқи байни ҷумлаҳои унвоӣ ва эллиптикӣ дар он аст, ки ҷумлаҳои унвоӣ ҷумлаи пурраро бо феъл дар бар гирифта, субъект ё предметро ифода мекунад, ҷумлаҳои эллиптикӣ бошанд, танҳо як қисми ҷумларо бидуни феъл дар бар мегирад ва дар асоси контекст ифода карда мешавад.

Калидвожаҳо: ҷумлаҳои яктаркиба, ҷумлаҳои унвоӣ, ҷумлаҳои эллиптикӣ, аъзоҳои ҷумла, мубтадо, хабар, тартиби калима, ҷузъҳои партофташуда

Рассматриваются односоставные номинативные и эллиптические предложения в английском и таджикском языках. Отмечено, что предложение является основной единицей синтаксиса и имеет определенные факторы выражения. По мнению лингвистов, предложение – это сочетание двух и более слов (иногда одного слова), лексически соответствующих друг другу, которое выражается грамматическими и лексическими средствами, а также имеет определенную интонацию, выражает предикативность и используется в коммуникативных целях. Сделан вывод, что номинативные предложения отличаются от эллиптических тем, что включают в свой состав предложения с глаголом и представляют субъект или предмет, тогда как

эллиптические предложения состоят только из части предложения без глагола и выражаются исходя из контекста.

Ключевые слова: односоставные предложения, номинативные предложения, эллиптические предложения, члены предложения, подлежащее, сказуемое, порядок слов, опущенные компоненты

This article deals with the nominative and elliptic sentences in English and Tajik languages. The sentence is the basic unit of syntax and has certain expression factors. According to linguists, a sentence is a combination of two or more words (sometimes one word), lexically corresponding to each other, which is expressed by grammatical and lexical means, and the sentence has a certain intonation, expresses predicativeness and is used for communicative purposes. Thus, nominative sentences differ from elliptical sentences in that nominative sentences include clauses with a verb and represent a subject or thing, whereas elliptical sentences consist only of a part of a sentence without a verb and are expressed based on context.

Key words: one-member sentences, nominative sentences, elliptical sentences, parts of the sentence, subject, predicate, word order, omitted components

Чумла воҳиди асосии синтаксис буда, дорои омилҳои ҳоси ифода мебошад. Ба чумла таърифоти зиёде дода шудааст. Ба қавли Б.Хаймович ва Б.Роговская, гарчанде чумла аз калимаҳо таркиб меёбад, он гурӯҳи одии калимаҳо набуда, балки як чизи таркибист, ки аз рӯйи яке аз қолибҳои мавҷудай забон сохта мешавад [10, с.242].

Ба андешаи муаллифони китоби «Забони адабии ҳозираи тоҷик» чумла воҳиди асосии нутқ ба шумор рафта, мубодилаи афкор танҳо ба воситаи чумла ба амал меояд. Ҳангоми мубодилаи фикр ғӯянда дар назди худ метавонад ҳар гуна мақсад гузорад: доир ба ягон чиз маълумот диҳад, ягон ҳодисаро нақл кунад, фикреро тасдиқ ё рад намояд, ё ки баръакс, ягон чизро пурсад, шубҳаашро бартараф кунад, хурсандиашро изҳор намояд, амру фармон диҳад, тарсонад, ба хушёрӣ даъват намояд, изҳори миннатдорӣ кунад, ҳамду сано ғӯяд ва ғайра [2, с.59].

Олимони тоҷик Ш. Рустамов [5, с.32], Ф. Зикриёев [3, с.143], Б. Ниёзмухаммадов [4, с.56] ва чанде дигарон изҳори ақида кардаанд, ки калимаву ибора дар чумла бо ҳам алоқаманд мешаванд ва бояд дар дохили чумла омӯхта шаванд. Мубодилаи афкор вазифаи асосии забон аст, ки ба воситаи чумла имконпазир мегардад ва ахбор маҳз дар чумла ва ба воситаи чумла ба амал меояд.

Забоншиноси тоҷик К.Усмонов дар бораи чумла мушаххастар изҳори ақида кардааст. Ӯ хабариятро яке аз нишонаҳои муҳими чумла ҳисобидааст. Хабарият на мазмуни чумла, балки мазмуни гуфторро ба воқеият нисбат медиҳад. Воситаҳои ифодаи хабарият, ки ба ҳар як чумла хосанд, сохти чумла, таркиби лексии он, ифодаи морфологӣ ва синтаксисии мақсади гуфтор, модалият, замон ва шахс мебошанд [6, с.235].

Масалан: *How do you do? - Glad to meet you. There were no landing fields* (16, с.12).

Ганшина М. ва Василевская Н. хусусиятҳои маъноиву вазифавии чумлаҳоро ба инобат гирифта, чумларо воҳиди хурдтарини нутқ медонанд, ки фикри тамомшударо ифода мекунад ва шакли муайяни грамматикӣ ва оҳанг дорад. Ҳар як чумла муносибатеро нисбат ба воқеият аз нуктаи назари ғӯянда нишон медиҳад [8, с.158].

Масалан: *“Where will those two hundred bosses get their daily bread, pilaf and kabob, and what will their horses do for clover and barley?” my father answered* (17, с.90).

Агар кори ҳашир тамом шавад, он гурӯҳи дусаднафарӣ он палав, кабоб ва фатирро аз қучо меҳӯранд ва аспҳошон беда ва ҷавро аз қучо меёбанд? – гуфт падарам дар ҷавоб (11, с.52).

Аз баррасии андешаҳои мазкур ба хулосае метавонад, ки мавзуи баҳси чумла

доманадор буда, таърифҳои ба ҷумла дода шуда танҳо ягон ҷиҳати онро фаро гирифтаанд. Аммо таърифи забоншиноси тоҷик К. Усмонов хусусиятҳои ҷумларо бештар инъикос намудааст, ки ӯ ҷумларо ҳамоиши ду ва ё зиёда калимаҳое (баъзан як калима) мешуморад, ки аз рӯи маъноӣ луғавӣ ба ҳам мувофиқат карда, тавассути воситаҳои грамматикӣ ва луғавӣ ифода карда шуда, оҳанги муайян дорад, дорои категорияи предикативият буда, барои муошират хизмат мекунад [6, с.232].

Аз гуфтаҳои боло чунин бармеояд, ки яке аз меъёрҳои таснифи ҷумлаҳо вазифаи муоширатӣ ё мақсади гуфтор аст.

Созмони ҷумлаҳо аз ҷузъиёти гуногун иборат буда, миқдори таркибҳои он ва муносибати байни таркибҳои меъёрҳои асосии ба ҳелҳо ҷудо кардани ҷумлаҳо гардидааст, ки дар ин асос ҷумлаҳоро ба содаю мураккаб, яктаркибаю дутаркиба, ҳулласу тафсилӣ ва ғайра тасниф мекунанд.

Ҷумлаҳои содаро вобаста ба таркибҳои онҳоро ташкилкунанда ба намудҳои гуногун тасниф менамоянд. Мувофиқи ширкати сараъзоҳо ҷумлаҳои содаро ба яктаркиба ва дутаркиба ҷудо мекунанд ва вобаста ба мавҷуд будани аъзоҳои пайрав онҳо ҳуллас ва тафсилӣ мешаванд. Ҷумлаҳои номӣ ва феълӣ бошанд, аз он дарак медиҳанд, ки меҳвари якero ҳиссаҳои номии нутқ ва дигарero феъл ташкил мекунад. Баъзан дар муошират барои кӯтоҳбаёнӣ як қисми ҷумларо иброз намекунанд, ки он қисми ҷумларо ё аз вазъият маълум кардан мумкин ва ё ин ки шунаванда онро дар назар дорад. Ин гуна ҷумлаҳо сохти нопурра доранд. Мувофиқи ин меъёр ҷумлаҳоро ба пурра ё нопурра ё худ эллиптикӣ тақсим мекунанд.

Ҳангоми истифодаи ҷумлаи сода гӯянда дар хусуси ҳодисаҳое ё далелҳое хабар медиҳад, вале ба алоқамандии грамматикӣ онҳо ишора намекунад.

...but all of it was long ago. What was home like now? ... Well, he would find out soon enough (14, с.116). Вале ин кайҳо буд! Аҷабо, ҳоло аҳволи аҳли он хонавода чӣ гуна бошад?.. Хайр, майлаш, дере нагузашта ҳудаи рафта хоҳад дид (13, с.21).

Дар ин мисолҳо далелҳо номбар шудаанд, вале алоқамандии онҳо махсус таъкид нашудааст. Дар ҳар яки ин ҷумлаҳо сабабҳои ҷудогона мавҷуд буда, ҳолату вазъияти онҳо ба таври худ тасвир карда шудаанд. Баръакс, дар ҷумлаи мураккаб байни далелҳо ва ҳодисаҳои ифодаёфтаи ҳастӣ алоқае ҳаст ва робитаи байни онҳо ба туфайли сохти грамматикӣ хоси ҷумлаҳо ифода мешавад.

Дар мақолаи мазкур тасмим гирифтм, ки ҷумлаҳои унвонӣ ва эллиптикиро дар ду забон ба таври муқоиса мавриди омӯзиш қарор диҳем.

Чунон ки ҳангоми шарҳи ҷумлаи гуфта шуд, он бояд аз мубтадо ва хабар иборат бошад. Бар ҳилофи ин ақида ҷумлаҳое низ мавҷуданд, ки онҳо танҳо аз як сараъзо таркиб ёфтаанд:

1) *Silence (19, с.57). – Хомӯшӣ.*

2) - *Омин! - гуфтанд меҳмонҳо (12, с.89). – Amen! - said the guests.*

3) *Splendid, sir, said Michael (17, с.112) - Олиҷаноб, ого!- гуфт Мишел.*

Дар мисоли якум исми «*Silence - хомӯшӣ*» тавассути исм бо истифода аз оҳанги гуфтор ба ҷумла табдил ёфтааст. Бо вучуди аз як аъзо иборат будани он дорои категорияи предикативият аст, ки он ба туфайли шакли замони гузаштаи ин ҷумла аён мешавад, яъне дар замони гузашта ин ҷумлаи яктаркиба ба ҷумлаи дутаркиба табдил меёбад: *Хомӯшӣ буд. – There fell the silence.*

Дар ҷумлаи дуюм «*Омин – Amen*» низ предикативият мавҷуд аст. Маъноӣ ин ҷумларо мусулмонон чунин мефаҳманд: *Бипазир, Қабул кун (дуоро)! Чунин бод! Шарҳи маъноии «Омин»* низ ҷумлаи яқъзоғӣ мебошад, зеро «бипазир» шакли пурра дорад: *Ту ин дуоро*

пазирой кун ё қабул намо! Гуфтори «Чунин бод!» низ шакли пурра дорад, ки он «дуои гуфташуда амалӣ гардад» мебошад.

Чумлаи «*Splendid! – Олиҷаноб!*» низ ҳамчун шакли замони гузаштааш «*Ин олиҷаноб буд – It was splendid*» дорои категорияи предикативият аст.

Чумлаҳои яктаркиба дар ҳар ду забон бештар дар нутқи шифохию гуфтугӯӣ истифода мешаванд ва онҳо бештар қолабҳои махсуси худро доранд, ки соҳибзабонон аксари онҳоро дар шакли тайёру ба ҳама маъмул истифода мебаранд. Як навъи махсуси чумлаҳои яктаркиба чумлаҳои унвонӣ мебошанд, ки онҳо дар забони тоҷикӣ нисбат ба забони англисӣ бештар истифода мешаванд. Чунин чумлаҳо аксаран дар нутқи хаттию китобӣ чун як воситаи услубӣ қорбаст мегарданд. Тавассути ин чумлаҳо ягон вазъияти воқеӣ ё манзара ифода карда мешавад:

A sunny midsummer day... (16, с. 78). – Як рӯзи офтобии миёни тобистон...

Боғи калони зардолузор. Фасли ҳазонрез (12, с. 96).

Маънои ин навъ чумлаҳо ва шакли пурраи онҳо аз рӯйи ду омил муайян карда мешавад:

1) аз рӯйи контекст: *Шунидан кай бувад монанди дидан! – гуфт Бобосафар. – Одамизод-дия, шири хомхӯрда! (12, с. 101).*

Дар ин ҷо «Одамизод-дия» чумлаи нопурра аст. Шакли пурраи он бояд чунин бошад: Одамизод нафари комил нест. Аз он чумлаи дигари нопурра «шири хомхӯрда» шаҳодат медиҳад, ки маънои комили ин ду чумла ҳамин аст, ки одамизод хато мекунад, зеро ӯ пухтаю комил нест;

2) аз рӯйи маъмул ва забонзада будани воҳиди забонӣ. Алалхусус, ифодаҳои «Хайр!», «Ассалому алейкум», «Афсӯс» ва ғайра дар забони тоҷикӣ ва «Thanks», «Sorry?», «How about yourself?», «Good night» ва амсоли онҳо ба ин навъи чумлаҳои яктаркиба дохил мешаванд.

Дар чумлаҳои яктаркиба дар хусуси мавҷуд будани мубтадо ё хабар набояд сухан кард, зеро аъзои мавҷудаи чумла ҳангоми табдил додан ба чумлаи пурра метавонад гоҳо мубтадо шуда ояд, гоҳо хабар. Масалан:

Баҳор. – Ин чумларо метавон ду хел шарҳу эзоҳ дод:

Баҳор омад.

Ҳоло баҳор аст.

Бинобар он дар чунин навъи сохтори чумлаҳо мавҷуд будани як сараъзо дар назар дошта мешавад.

Дар хусуси чумлаҳои тоҷикие, ки дар он мубтадо ҳазф мешавад, ду ақида мавҷуд аст. Баъзеҳо ин навъ чумлаҳоро якъзогӣ меноманд, дигарон бошанд, онҳоро ба қатори чумлаҳои дуъзогӣ дохил мекунанд. Масалан:

Омадем, ки аз шумо сабақ гирем ва колхозро тамошо кунем (12, с. 99).

Дар ин чумла мубтадо нест ва аз ин рӯ онро яктаркиба меноманд. Азбаски дар хусуси ба кӣ тааллуқ доштани се амали чумла (омадем, сабақ гирем, тамошо кунем) бандаки феълии «-ем» дарак медиҳад, дигар гурӯҳи забоншиносон онро чумлаи дутаркиба мегӯянд [6, с. 246].

Дар забони англисӣ ин навъ чумлаҳо хеле нодиранд, зеро феъл - хабар дар ин забон бандакҳои мушаххаси шахсу шумораро қариб надорад ва мансубияти амалу ҳолат аз рӯйи шакли мубтадо муайян карда мешавад. Бо вучуди он баъзан чунин чумлаҳо дар ин забон истифода шуда метавонанд: «*Draughty things, these cars!*» (17, с. 59).

Дар ин чумла феъли «are» афтидааст, «*A gentleman to see you, sir. (17, с. 67)*».

Дар ин чумла феъл – хабари «wants» ҳазф шудааст.

Одатан аз байни чумлаҳои яктаркиба чумлаҳои унвонӣ мавқеи хоса доранд:

1) *Half past one. He had begun on the last bar* (19, c.12).

2) *Public opinion! Hear the public opinion of the free South. Public opinion has made this law* (16, c.38).

Аз ду чумлаи унвонии болой «Half past one» ва «Public opinion» маълум нест, ки маҳфумҳои зикршудаи унвонӣ вазифаи кадом аъзои ҷумларо адо мекунанд. Аз тафсилоти фикре, ки дар мисоли дуоим изҳор шудааст, бармеояд, ки мафҳуми мураккаби «public opinion» ҳам вазифаи пуркунанда ва ҳам вазифаи мубтадоро адо мекардааст. Ҳамин аст, ки дар ин навъ ҷумлаҳо дар хусуси мавҷудияти мубтадо ё хабар сухан намеронанд. Дар онҳо бояд мавҷудияти танҳо як сараъзо эътироф карда шавад, ки аниқ номбар намегардад. Ҷумлаҳои унвонӣ аз ҷумлаҳои эллиптикӣ бо як қатор хусусиятҳои фарқ мекунанд.

Мукаммалии созмони ҷумла низ яке аз масъалаҳои баҳсноки сохти грамматикӣ забони англисӣ мебошад. Бояд зикр кард, ки пуррагии созмони ҷумла на ҳамеша бо мавҷудияти ду сараъзо маҳдуд мешавад. Тибқи таълимоти мактаби дескриптивии Амрико дар хусуси таркибҳои бевосита (Immediate constituents) аъзоҳои пайрави ҷумла ду сараъзоро шарҳ дода, дар атрофи онҳо муттаҳид мешаванд ва бо ин восита ҳар яке аз онҳо таркибҳои бевоситаро ташкил мекунанд. Масалан:

My aunt's handmaid (хизматгӯзан) put her rice in a little basket (16, c.56).

Ду навъи афтодан ё ихтисор шудани рӯкҳои ҷумларо бояд фарқ кард:

1) Ҳазфе, ки сабабгори ноқисии созмони семантикӣ гуфтор мегардад ва муҳолифи меъёри забон аст.

Аз ҷумлаи "*Isabel poured out the coffee* (16, c.56)" партофта шудани таркиби "*the coffee*" ба нопуррагӣ ва ноқисии семантикӣ ҷумла сабаб мешавад.

2) Ҳазфе, ки мақсадаш кӯтоҳбаёнӣ ва муҳолифи меъёрҳои забон нест. Масалан:

"*How long has he been here?*"

"*A month*".

"*When will he be tried?*"

"*Next term*"

"*When is that?*"

"*Next month*" (16, c. 62).

Дар муколама ҳангоми ҷавоб додан ба саволҳои гуногун танҳо он вожаҳои таркибҳои истифода бурдааст, ки онҳо ҷавоб ба калимаҳои саволӣ мебошанд. Қисмҳои боқимондаи ҷавобро ӯ партофтааст. Ин ҳодисаро дар илми забоншиносӣ «эллипсис» мегӯянд. Дар эллипсис «нопуррагии» созмони ҷумла ба назар мерасад. Ин навъ ҷумлаҳо аз лиҳози синтагматикӣ нопурра менамоянд. Ин чунин маъно дорад, ки бо назардошти риштаи сухан, ки ҷузъҳои ба ҳам робитаи синтаксисӣ семантикӣ доранд, қисмҳои ихтисоршудаи ҷавобҳоро пурра кардан мумкин аст. Баръакс, бе назардошти муносибати байни унсурҳои муколама дар алоҳидагӣ ҳар як ҷавоб бояд нопурра шуморида шавад.

Профессор Б.Илиш ҷумлаҳои эллиптикӣ, ки дар он мубтадо ё хабар партофта мешавад, ҷумлаҳои дутаркиба номидааст [9, с.82]. Профессор М.Я.Блох бар ҳилофи ин ақида собит кардани мешавад, ки онҳоро дутаркиба шуморидан мумкин нест, бо вучуди он ки ҷойҳои ҳолии ин навъ ҷумлаҳо тавассути тақмилаҳои (fillers) тасаввуршаванда пур кардан имконпазир аст. Ин ақидаи худро М.Я.Блох бо иддаи зерин асоснок мекунад: "Аз рӯи тобишҳои услубияшон ду гунаи як ҷумла (ихтисоршуда ва ихтисорнашуда) як зайл нестанд" [1, с.183]. Ҳамин ақидаро ба ҷумлаҳои яктаркиба низ нисбат дода, чунин мисол меорад:

"...*I am quite miserable enough already.*"

- *"Why? Because you're going away from Mrs Jennett".*

- *"No. " – "From me, then. " – No answer for a long time. Dick dared not look at her (17, с.178).*

Ин мисолро шарҳ дода, М.Я.Блох менависад, ки дар ҳолати ҷумлаи *"no answer for a long time"*-ро бо гунаи пуррааш иваз кардан он чунин шакл гирифта метавонад. *"There was no answer...", He received no answer for a long time", "No answer was given for a long time"*. Ба ақидаи М.Блох, гунаҳои комили ин ҷумла он тобиши баланди услубиеро, ки гунаи асл дорад, аз даст медиҳад. Бинобар он ду гунаи зикршуда ба ҳам муродифи комил нестанд ва аз ин хотир гунаи аввалро бо вучуди ба шакли комил даромаданаи ҷумлаи дутаркиба (бо истилоҳи М.Блох - two-axis sentence) шуморидан мумкин нест [1, с.192].

Ҳамин ақидаро М.Блох инчунин нисбати ҷумлаҳои нокомили порчаи зерин изҳор кардааст:

"Well, he's not likely to be let out in a hurry, poor lad, when a comrade has betrayed him. Ugh!" Enrico took up the shirt again in disgust.

- "Betrayed him? A Comrade? Oh, how dreadful!"

Authur's eyes lighted with horror (19, с.143).

Мисоли дигаре, ки М.Я.Блох овардааст:

"Packing up. The nagging worry of depature. Lost keys unwritten labels, tissue paper lying on the floor. I hate it all".

Ба ҳар навъ, метавон тасдиқ кард, ки ҷумлаҳои *"Thank you", "Sorry"* ва амсоли онҳоро аз ҷумлаҳои эллиптикӣ фарқ кардан лозим аст, зеро ифодаҳои амсоли *"Thank you"* дар забон мисли фразеологизмҳо дар шакли тайёр арзи вучуд мекунад ва онҳоро бо истилоҳи «ифодаҳои устувори муоширатӣ» [1,с.192] ифода мекунад. Онҳо аз лиҳози созмонӣ, зоҳирӣ яктаркибаанд, вале мантиқан ва аз рӯйи семантика дутаркиба мебошанд, зеро мубтадо дар назар дошта мешавад, ки он аз вазъияти нутқ ва рафти гуфтор бармеояд. Агар мубтадо дар назар дошта намешуд, ба кӣ ё ба чӣ дахл доштани хабарӣ дар гуфтор зикршаванда номаълум мемонд. Дар ифодаи *"Thank you"* аломати хабарӣ ба гӯянда (*I thank you*) мутааллиқ аст. Дар ифодаи *"Sorry"* ҳам чунин аст.

Ҷумлаҳои эллиптикӣ бошанд, ихтирооти гӯянда мебошанд ва нопуррагии созмони ин навъ ҷумлаҳо ба ду омил асос ёфтааст:

1) Раванди муҳобиравии гуфтор, ки аз рӯйи он гӯянда рукнҳои тематикӣ гуфторро истисно мекунад, зеро дар гуфтори қаблӣ ҳозир будани онҳо зарурати такрор кардани онҳоро аз байн мебарад. Гӯянда танҳо он рукнҳоеро зикр менамояд, ки қисми рематикӣ гуфторанд ва дар муколама саволҳо ҳам маҳз баҳри аниқ кардани зикршаванда гузошта шудаанд. Ҷумлаҳои эллиптикӣ, ки дар онҳо як ё ҳар дуи сараъзоҳо зикр нашудаанд, аз лиҳози синтагматикӣ комил бояд маҳсуб шаванд, зеро барқарор кардани аъзоҳои ихтисоршуда корест сахл. Бинобар он ҷумлаҳои мавриди назарро аз лиҳози парадигматикӣ нопурра, вале бо назардошти муносибатҳои синтагматикӣ дар сатҳи синтаксисӣ пурра бояд шуморид. Яктаркиба ё дутаркиба будани онҳо низ аз рӯйи ин ду муносибати зикршуда муайян карда мешавад.

Дар забоншиносӣ оид ба ин мавзӯ тадқиқоти зиёде мавҷуданд. Масалан, Ч.Филмор дар назарияи чорчӯбаҳо чорчӯбаи семантикиро таъкид мекунад, ки маънои калимаҳоро дар ҷумла ва мувофиқати онҳоро муайян мекунад. Ч.Филмор дар асарҳояш бар ин назар аст, ки забон тафаккури моро инъикос мекунад ва ҷумлаҳо баёнгари ҷаҳорчӯбаи концептуалии мо мебошанд [7, с.97].

Ҷумлаҳои яктаркиба, ки аз исм ё исм бо муайянкунандаи он иборатанд, ҷумлаҳои унвонӣ номида мешаванд. Мавҷудияти пуркунанда, ки бо исм ифода шудааст, дар чунин намуни ҷумлаҳо таъкид гардидаанд:

The sky, the flowers, the songs of birds! (17, c.178).

Another day of fog (17, c.134)

Ин чумлаҳо ҳамеша ба замони ҳозира далолат мекунанд. Онҳо бо оҳанги махсуси ифоданок талаффуз меебанд. Чумлаҳои унвонӣ аз чумлаҳои эллиптикӣ бо он фарқ мекунанд, ки чумлаҳои унвонӣ дорои хабари феълӣ буда, дар онҳо ягон аъзои пайрави чумла мавҷуд нестанд, ки метавонанд бо он хабари феълӣ алоқаманд гардида бошанд.

Масалан:

A small but cosy room.

In the background a little writing table.

To the left a sofa.

Агар чумлаҳои болоро таҳлил кунем мебинем, ки танҳо чумлаи аввал чумлаи яктаркиба буда, дорои исм бо муайянкунандааш мебошад; ду чумлаи дигар чумлаи эллиптикӣ мебошад, зеро ибораҳои пешояндии *in the background* ва *to the left* ифодаи зарфии макон махсуб меёбанд, ки метавонанд танҳо ба хабари феълӣ ишора кунанд.

Дуруст аст, ки дар контексти дигар худӣ ҳамон ибораҳои пешояндӣ метавонанд ҳамчун муайянкунанда ба баъзе исмҳо хизмат кунанд:

The table in the background was a writing table.

The house to the left is hospital.

Аммо дар мисолҳои овардашуда ин тавр нест, яъне дар ин ҷо хусусияти ҳолии он комилан равшан аст.

Чумлаҳои унвонӣ аломатҳои чумлаҳои дутаркибаро доранд. Онҳо метавонанд ҳуллаш ва тафсиلى, ҳикоягӣ, саволи, амрӣ, хитобӣ ё манфӣ бошанд:

The vast stretch of lion-colored sands: the vaster stretch of tumbling grey sea; the wind; and one small barelegged figure on the sand (16, c.61).

What a still, hot, perfect day! (16, c.72).

No sound of a train or car or airplane, no human sound, no sound of any four footed thing... (17, c.178).

“Two teas”, he said: “and two of those nougat things” (17, c.180).

A thunderstorm? Let’s look for shelter (17, c.89).

Чумлаҳои унвонӣ чумлаҳои мебошанд, ки дар онҳо танҳо исм дар падежи номӣ метавонад барои ифодаи субъект ё предмет истифода шавад. Масалан: *John is a doctor. The book is on the table.*

Чумлаҳои эллиптикӣ чумлаҳои мебошанд, ки танҳо як қисми чумлаи пурраро дар бар мегиранд, одатан бидуни феъл ва дар асоси контекст истифода мешаванд.

Масалан: *I like coffee but she prefers tea.*

Дар ин ҷо чумлаи дуҷумлаи эллиптикӣ ба ҳисоб меравад, зеро дар он феъл ҳазф шудааст ва дар асоси контекст маълум мегардад. Масалан:

The sky was clear and blue, and the sun shone down on the fields (15, c.62). – чумлаи унвонӣ;

He was a man of few words, while she (was a woman) who loved to talk (18, c.164). – чумлаи эллиптикӣ.

Хусусиятҳои фарқкунандаи чумлаҳои унвонӣ ва эллиптикӣ:

1. Чумлаҳои унвонӣ аз мубтадо иборат буда, дар чумлаҳои эллиптикӣ бошанд, ягон ҷузъи чумла, масалан, мубтадо, хабар, пуркунанда, пуркунанда, ҳол партофта мешавад.

He smiled understandingly-much more than understandingly. It was one of those rare smiles with a quality of eternal reassurance in it, that you may come across four or five times in life.

It faced – or seemed to face – the whole external world for an instant, and then concentrated on you with an irresistible prejudice in your favour.

It understood you just so far as you wanted to be understood, believed in you that it had precisely the impression of you that, at your best, you hoped to convey (18, c.156). – чумлаи унвонӣ.

I hope she'll be a fool – that's the best thing a girl can be in this world, a beautiful little fool (18, c.160). – чумлаи эллиптикӣ.

2. Чумлаҳои унвонӣ одатан барои тасвир намудани воқеаҳо, макон ва шахс, инчунин одатан барои кам кардани такрор ё сода кардани ифодаҳо истифода мешаванд.

It is a truth universally acknowledged that a single man in possession of a good fortune must be in want of a wife (18, c.156). – чумлаи унвонӣ;

So, Mr. Bingley inherited property to the amount of nearly a hundred thousand pounds from his father, who had intended to purchase an estate, but did not live to do it (15, c.83). – чумлаи эллиптикӣ.

3. Чумлаҳои эллиптикӣ метавонанд самараноктар истифода шаванд, зеро чунин намуди чумлаҳо иттилоотро бо миқдори камтарини калимаҳо интиқол медиҳанд.

It was a bright cold day in April, and the clocks were striking thirteen (14, c.62). – чумлаи унвонӣ;

War in peace. Freedom is slavery. Ignorance is strength (14, c.70). – чумлаи эллиптикӣ.

4. Чумлаҳои унвонӣ метавонанд нисбат ба чумлаҳои эллиптикӣ дақиқтар бошанд, чунки чумлаҳои эллиптикӣ аз сабаби чузъҳои партофташудаашон номуайян мебошанд.

The sun had already set and the sky was darkening when he turned off the embankment into the street where his apartment was (15, c.36). – чумлаи унвонӣ;

Manuscripts don't burn (19, c.42). – чумлаи эллиптикӣ.

Чумлаҳои унвонӣ дар забони англисӣ аз исм ва феъли “to be” бо муодилҳояш дар вазифаи хабар ташкил ёфтаанд. Чунин чумлаҳо барои тавсиф ё муайян кардани объект, шахс, макон ва ғайра истифода бурда мешаванд. Масалан:

It was the best of times, it was the worst of times (15, c.156).

All happy families are alike; each unhappy family is unhappy in its own way (15, c.162).

It is a truth universally acknowledged, that a single man in possession of a good fortune, must be in want of a wife (15, c.80).

It was a bright cold day in April, and the clocks were striking thirteen (15, c.82).

Дар чумлаҳои эллиптикии забони англисӣ феъл ё ягон калимаҳои дигар ҳазф шуданд, ки онҳоро аз контекст метавон муайян намуд. Чунин намуди чумлаҳо барои сарфаи вақт ва пурзӯр намудани ифоданокӣ истифода мешаванд.

The sun shone, having no alternative, on the nothing new (18, c.120).

Ҳамин тавр, фарқи байни чумлаҳои унвонӣ ва эллиптикӣ дар он аст, ки чумлаҳои унвонӣ чумлаи пурраро бо феъл дар бар гирифта, субъект ё предметро ифода мекунад, чумлаҳои эллиптикӣ бошанд, танҳо як қисми чумларо бидуни феъл дар бар мегирад ва дар асоси контекст ифода карда мешавад.

ПАЙНАВИШТ:

1. Блох, М.Я. Теоретическая грамматика английского языка: Учеб. для пед. ин-тов. по спец. «Иностр. яз.». – Москва : Высшая школа, 1983. – 383 с.
2. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис. Дар зери таҳрири проф. Б.Ниёзмӯҳаммадов. – Душанбе: Ирфон, 1970. – 318 с.
3. Зикрияев, Ф.К. Структурно-семантические особенности таджикского паратаксиста / Ф. Зикрияев. – Душанбе: Дониш, 1986.

4. Ниёзмухаммадов, Б. Ҷумлаҳои сода дар забони адабии ҳозираи тоҷик. / Б. Ниёзмухаммадов. – Душанбе, 1960. – 286 с.
5. Рустамов, Ш. Мушкилоти синтаксис / Ш. Рустамов. – Душанбе, 1988. – 344 с.
6. Усмонов, К. Грамматикаи муқоисавии забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ / К. Усмонов. – Хуҷанд: Нури маърифат, 2017. – 382 с.
7. Fillmor, Ch. Subjects, speakers and roles / Ch. Fillmor. V 21 № 3 NY, 1970.
8. Ganshina, M.A., English Grammar / M.A.Ganshina, N.M.Vasilevskaya. - M.: «Higher school Publishing House», 1964. -548 p.
9. Ilyish, B.A. The structure of Modern English / B.A. Ilyish. - L.: Prosveshenye, 1971. -366 p.
10. Khaimovich, B.S., A Course in English Grammar / B.S. Khaimovich, B.I. Ragovskaya. - M., 1967.
11. Айнӣ, С. Куллийот. Ҷилди 1 / С. Айнӣ. – Сталинобод: Нашрдавтоҷик, 1958. - 346с.
12. Икромӣ, Ҷ. Асарҳои мунтахаб / Ҷ. Икромӣ. Ҷ 4. - Душанбе: Адиб, -1973. - 306 с.
13. Улughзода, С. Субҳи ҷавони мо / С.Улughзода. Ҷилди 1 – Душанбе, 1967. – 373с.
14. Abrahams, P. The Path of Thunder/ P. Abrahams. -M.: 1971. -336 p.
15. Austen, J. Pride and Prejudice / J. Austen. - Wordsworth Editions Limited, 1992. -262 p.
16. Dickens Ch. American Notes/ Ch.Dickens. – M., 1950. -256 p.
17. Galsworthy J. The Silver Spoon/ J.Galsworthy. – M., 1976. - 278p.
18. Mitchell M. Gone with the Wind / M.Mitchell. London and Sydney: Pan Books, 1974. -1011 p.
19. Voynich E. L. The Gadfly/ E. L.Voynich. – M.: 1954.- 343 p.

REFERENCES:

1. Blokh, M.Ya. Theoretical Grammar of English: manual for pedagogical institutes on specialty «Foreign languages». – Moscow : The highest school, 1983. – 383 pp.
2. Modern Literary Tajik Language. Syntaxes. Under the editorship of professor B.Niyozmuhammadov. - Dushanbe: Irfon, 1970. – 318 pp.
3. Zikriyev A.K. Structural-semantic Features of Tajik Parataxes / F. Zikriyev. – Dushanbe: Donish, 1986.
4. Niyozmuhammadov B. Simple Sentences in Modern Literary Tajik Language. /B. Niyozmuhammadov – Dushanbe, 1960. – 286 pp.
5. Rustamov, Sh. Syntaxes Challenges / Sh Rustamov. – Dushanbe, 1988. – 344 pp.
6. Usmonov K. Comparative Grammar of English and Tajik Languages / K. Usmonov. – Khujand: Nuri ma'rifat, 2017. – 382 pp.
7. Fillmor, Ch. Subjects, speakers and roles / Ch. Fillmor. V 21 № 3 NY, 1970.
8. Ganshina, M.A., English Grammar / M.A.Ganshina, N.M.Vasilevskaya. - M.: «Higher school Publishing House», 1964. -548 p.
9. Ilyish, B.A. The structure of Modern English / B.A. Ilyish. - L.: Prosveshenye, 1971. -366 p.
10. Khaimovich, B.S., A Course in English Grammar / B.S. Khaimovich, B.I. Ragovskaya. - M., 1967.
11. Aini, S. Kuliyot. Volume 1 / S. Aini. – Stalinobod: Nashrdavtojik, 1958. – 346pp.
12. Ikromi J. Selected Works / J. Ikromi. V 4. - Dushanbe: Adib, -1973. - 306 pp.
13. Ulughzoda, S. The Morning of Our Youth / S.Ulughzoda. Volume 1 – Dushanbe, 1967. – 373pp.
14. Abrahams, P. The Path of Thunder/ P. Abrahams. -M.: 1971. -336 p.
15. Austen, J. Pride and Prejudice / J. Austen. - Wordsworth Editions Limited, 1992. -262 p.
16. Dickens Ch. American Notes/ Ch.Dickens. – M., 1950. -256 p.
17. Galsworthy J. The Silver Spoon/ J.Galsworthy. – M., 1976. - 278p.
18. Mitchell M. Gone with the Wind / M.Mitchell. London and Sydney: Pan Books, 1974. -1011 p.
19. Voynich E. L. The Gadfly/ E. L.Voynich. – M.: 1954.- 343 p.

МУНДАРИЧА СОДЕРЖАНИЕ

5.6 (07 00 00) ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

5.6.1 (07 00 02) Отечественная история

<i>Рустамов Д.А., Исамитдинов Ж.Б. Баъзе мулоҳизаҳо роҷеъ ба моҳият ва таҳаввули мусиқии классикии тоҷикон - «Шаашмақом» дар қарни XX–и бтдиои XXI.....</i>	5
<i>Бобоев Ю.А. Инъикоси ҷашнҳо ва рӯзҳои муҳими форсҳо дар «Қонуни Масъуди»-и Абурайҳон Берунӣ.....</i>	14

5.9 (10 01 00) ФИЛОЛОГИЯ

5.9.2 (10 01 03) Литература народов мира (таджикско-персидская литература)

<i>Hamroboev N.A. Arabic Names and Nicknames as one of the Signs of the Influence of Arabic Language on Tajik Language Referring to 8th -10th Centuries.....</i>	22
<i>Шаринов В.А. Из истории русских переводов «Шахнаме» А. Фирдоуси.....</i>	28
5.9.6 (10 02 22) Языки народов зарубежных стран (иранские языки)	
<i>Абдуқодиров А., Воҳидова Н. А. Роҷеъ ба маҳфуми типология дар забониносии.....</i>	35
<i>Ғиёсов Н.И. «Девон-ул-адаб»-и Форобӣ ва таъсири он ба фарҳангшигории форсӣ-тоҷикӣ... Давлатзода Р. Андешаҳо дар бораи ҷустуҷӯҳои этимологӣ дар таърихномаҳои садаҳои X-XIII.....</i>	42
<i>Қодирова Ф.Р. Мавқеи калимаҳои русӣ-байналмилалӣ дар эҷодиёти Баҳманёр.....</i>	53
<i>Негматова С.М. Особенности перевода общественно-политической лексики и терминов в контексте общелингвистической теории перевода.....</i>	60
<i>Ҳабибзода З.И. Сифатҳои мураккаб дар “Туғлуқнома” –и Амир Хусравӣ Деҳлавӣ.....</i>	68
<i>Hasanova M.I. Ceremonial Lexicons Beset with Ritual Wedding in Khujand Dialect.....</i>	79
<i>Хусейнова З.С. Особенности перевода образных выражений с таджикского языка на русский в повести А. Самада «Каракатица»</i>	89
<i>Ҷӯраева М.Р. Нақши воҳидҳои одоби муҳоварат дар услуби расмӣ-коргузорӣ.....</i>	96
5.9.8 (10.02.00) Теоретическая, прикладная и сравнительно-сопоставительная лингвистика	
<i>Ashrapov B.P. Comparative Analysis of Word-Building Potential of Tajik Adverbial Prefixes Ba-, Bo- and their English Equivalents.....</i>	105
<i>Ибрагимова Р.А., Мавлонов Ш.О. Вижагиҳои ҷумлаҳои унвонӣ ва эллиптикӣ дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ.....</i>	112
	119

CONTENTS

5.6. (07 00 02) HISTORICAL SCIENCES

5.6.1 (07 00 02) Domestic history

<i>Rustamov D.A., Isamitdinov J.B. Some Consedirations on the Essence and Evolution of Tajik Classical Music “Shashmaqom” In XX- Beginning of XXI Centuries.....</i>	5
<i>Bobobev Y.A. Reflection of the Persian Holidays and Significant Days in the «Masudic Canon» by Aburaikhon Beruni.....</i>	14

5.9 (10 01 00) PHILOLOGY

5.9.2 (10 01 03) Literature of the peoples of the world (Tajik-Persian literature)

<i>Hamroboev N.A. Arabic Names and Nicknames as one of the Signs of the Influence of Arabic Language on Tajik Language Referring to 8th -10th Centuries.....</i>	22
<i>Sharipov V.A. From the History of Russian Translation of “Shahname” by A.Firdawsi.....</i>	28
5.9.6 (10 02 22) Languages of the peoples of foreign countries (Iranian languages)	
<i>Abdukodirov A., Vohidova N.A. About the Concept of Typology in Linguistics.....</i>	35
<i>Giyosov N.I. “Divan al-Adab” by Farabi and his Influence to the Persian-Tajik Lexicography...</i>	42
<i>Davlatzoda R. On Etymology Notes in Historical Chronicle of the X-XIII Centuries.....</i>	53
<i>Kodirova F.R. The Place of Russian-International Words in Bakhmanyor’s Works.....</i>	60
<i>Negmatova S.M. Features of the Translation of Socio-Political Vocabulary and Terms in the Context of the General Linguistic Theory of Translation.....</i>	68
<i>Habibzoda Z.I. Compound Adjectives in “Tuglukname” by Amir Khusrav Dehlavi.....</i>	79
<i>Hasanova M.I. Ceremonial Lexicons Beset with Ritual Wedding in Khujand Dialect.....</i>	89
<i>Huseynova Z.S. Features of Translation of Artistic Expressions from Tajik into Russian the Story “Cuttlefish” by A.Samad.....</i>	96
<i>Juraeva M.R. The Role of Units of Speech Etiquette in Official Business Style.....</i>	105
5.9.8 (10 02 20) Theoretical, applied and comparative linguistics	
<i>Ashrapov B.P. Comparative Analysis of Word-Building Potential of Tajik Adverbial Prefixes Ba-, Bo- and their English Equivalents.....</i>	112
<i>Ibragimova R.A., Mavlonov Sh.O. Peculiarities of Nominative and Elliptic Sentences in English and Tajik Languages.....</i>	119

БАРОИ ИТТИЛОЪ:

Маҷаллаи «Ахбори ДДХБСТ» нашрияи илмӣ-назариявии Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон буда, аз силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ ва гуманитарӣ иборат мебошад ва тибқи «Қонун дар бораи матбуот ва воситаҳои ахбори умум» ба нашр омода мешавад.

Аҳдофи маҷаллаи илмӣ тақризишавандаи «Ахбори ДДХБСТ. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ»

- инъикоси саривақтии натиҷаҳои фаъолияти тадқиқотии олимони ҚТ, ҳамчунин олимони мамӯлики хориҷаи наздику дур тибқи соҳаҳои зерини илм: улуми таърихшиносӣ ва филология;

- инкишофи ҳамкориҳои байналхалқӣ дар соҳаи таърихшиносӣ ва филология;

- ба муҳаққиқон фароҳам сохтани имкони нашри натиҷаҳои ҷустуҷӯҳои илмӣ;

- инъикоси масоили мубрам ва самтҳои ояндадори улуми таърихшиносӣ ва филология;

- ҷустуҷӯи донишҳои нав барои рушди иҷтимоию иқтисодии ҚТ умуман ва минтақаҳои он;

- тарғиби дастовардҳои фаъолияти илмӣ тадқиқотии олимони ДДХБСТ, ҳамчунин олимони донишгоҳҳои дигар ва муассисаҳои маорифу илми ҚТ.

Шартҳои нашри мақола дар маҷаллаи «Ахбори ДДХБСТ. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ»

- ҳайъати таҳрири маҷалла мақолаҳои илмӣ, тақризҳо, обзорҳои илмӣ қаблан дар нашрияҳои ҷопию электронӣ нашрнашударо барои баррасию нашр қабул мекунад, ки ғояҳои илмӣ, натиҷаҳои дастовардҳои тадқиқоти бунёдии назарӣ амалиро оид ба соҳаҳои дониш дар улуми таърихшиносӣ ва филология дарбар гиранд;

- қарор дар бораи нашр ё радди нашр дар асоси муҳимият, навоҷарӣ ва аҳамияти илмӣ маводи пешниҳодгардида қабул карда мешавад;

- муаллиф (ҳаммуаллиф) масъулияти саҳеҳии иттилооти илмӣ пешниҳодгардида ва ҳамаи додаҳои, ки мақола, обзорҳо ва тақризҳо дар бар мегиранд, ба зимма доранд;

- ҳамаи маводи ба идораи маҷалла омада ҳатман дар сомонаи antiplagiat.ru мавриди тафтиш қарор мегиранд, сипас ҳайати таҳрир муаллиф (ҳаммуаллиф)-ро дар бораи натиҷаи арзёбии дастнавис ва ба тақризи минбаъда қабул шудани мавод ё радди пешниҳоди он ба тақриз огоҳ мекунад;

- мақола, обзор ва тақризҳои ба идора омада дар сурати ҷавоби мусбат баъди тафтиш дар сомонаи antiplagiat.ru ба мақсади арзёбии онҳо аз ҷониби мутахассисони пешбари соҳаҳои дахлдори илм ба тақризи дохилӣ ирсол мегарданд;

- мақолаҳои ба тақризи дохилӣ пешкашшуда бояд пурра тибқи талаботе, ки дар сомонаи маҷалла: www.vestnik.tj зикр гардидаанд, таҳия карда шаванд;

- агар дар тақриз оид ба ислоҳу тақмили мақола тавсияҳо пешниҳод шуда бошанд, ба муаллиф эроду мулоҳизаҳои муқарриз (бе сабти ному насаби ӯ) барои тақмилу ислоҳи мавод ирсол мешавад;

- муаллиф маводи тақмилдодаро ба идораи маҷалла мефиристад ва идора онро яқоя бо ҷавоби муаллиф тибқи ҳар моддаи эродҳо ба тақризи тақрорӣ мефиристад.

- ҳайати таҳрир ба таҳрири мақола бидуни тағйир додани мӯҳтавои илмӣ он ҳақ дорад. Хатоҳои имлоӣ услубро мусахҳеҳ бидуни мувофиқа бо муаллиф (ҳаммуаллиф) ислоҳ мекунад. Дар мавридҳои зарурӣ ислоҳҳо бо муаллиф (ҳаммуаллиф) мувофиқа карда мешавад;

- варианти барои тақмил ба муаллиф (ҳаммуаллиф) фиристода бояд дар мӯҳлати муқарраргардида, баъди ворид сохтани ислоҳу тағйирот дар намӯҳҳои электронӣ ва ҷопӣ ба идора баргардонда шаванд;

- мақолаҳое, ки ба ҷоп қабул нашудаанд, ба муаллиф (ҳаммуаллиф) баргардонда намешаванд. Дар мавриди радди ҷопи мавод идораи маҷалла ба муаллиф (ҳаммуаллиф) радди муаллиф ирсол мекунад;

- тибқи дархости шӯроҳои қарордиҳандаи ҚОА назди Президенти ҚТ ва ҚОА ВМИФР идораи маҷалла ба онҳо тақризҳои пешниҳод мекунад.

Талабот ба таҳияи мақолаҳо (обзорҳо, тақризҳо), ки ба маҷаллаи илмӣ назариявии «Ахбори Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ» барои ҷоп ирсол мегарданд

1. Барои ҷойгир кардан дар маҷалла мақола, тақриз ва обзорҳои илмӣ тибқи ихтисосҳои илмӣ 5.6.1 (07 00 00) – **Илмҳои таърих ва археология** (рамзҳои 5.6.1 (07.00.02); 5.6.5 (07.00.09); 5.6.7 (07.00.15); 5.6.3 (07.00.06) ва 5.9 (10 00 00) – **Илмҳои филология** (рамзҳои 5.9.2 (10.01.03); 5.9.9 (10.01.10); 5.9.8 (10.02.20); 5.9.6 (10.02.22)), ки қаблан дар ҳеч ҷой ҷоп нашудаанд, қабул мегарданд.

2. Муаллифони ба идораи маҷалла ҳатман бояд ҳуҷҷатҳои зеринро пешниҳод кунанд:

- матни мақола ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ, ки дар гунаи ҷопии он муаллиф (ҳаммуаллифони) имзо гузоштаанд;

- тақризи доктор ё номзади илм, ки ба он шӯъбаи кадрҳои ҷои кори муқарриз мӯҳр гузоштааст;

- маълумотнома аз ҷои таҳсил (барои аспирантҳою магистрантҳо)

- гунаи ҷопии ҳуҷҷатҳо ба идора ба суроғи зерин ирсол мешавад: 735700, ҚТ, вилояти Суғд, ш. Хучанд, микроноҳияи 17, бинои 1, ДДХБСТ, бинои асосӣ, ӯтоқи 309

Гунаи электронии мақола ба почтаи электронии vestnik-tsulbp@mail.ru ирсол мешавад. Телефон барои маълумот: 8 (3422) 2-05-63; суроғи сомона www.vestnik.tj

Тибқи талаботи КОА назди Президенти ҚТ ва КОА ВМИ ФР мақола бояд унсурҳои зеринро дарбар гирад:

- индекси УДК ва ББК (дар аввали мақола дар шакли сатри алоҳида, дар тарафи чап гузошта мешавад);

- ному насаби пурраи муаллиф (ҳаммуаллифони) ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ;

- унвони илмӣ, дараҷаи илмӣ муаллиф (ҳаммуаллифони), ном ва рамзи ихтисоси илмӣ (тибқи номгӯӣ), ки тадқиқот тибқи он сурат мегирад, ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ;

- аспирантон унвонҷӯён, муаллифони, докторантҳои номи кафедра ва муассисаи илмиро (магистрантҳо – самти тайёриро) ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ;

- зикри мансаб, ҷои кор, шахру мамлакат ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ;

- e-mail;

- номи мақола ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ, ё тоҷикию русию англисӣ (бо ҳарфҳои калон, ҳуруфи Times New Roman 14 ё Times New Roman TJ 14);

- ҳақида ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ аз 100 то 150 вожа бо сабти мақсаду вазифаи таҳқиқ, баёни муҳтасари кор ва ҳулосаҳои асосие, ки навоари илмӣ корро дар бар мегирад;

- вожаҳои калидӣ ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ оварда мешаванд (5-7 калима ё ибора, ки ду ё се вожаро дарбар мегирад);

- ба мақола ҳатман номгӯи маохизи мавриди истифода бо зикри танҳо сарчашмаҳои иқтибосгардида замима мешавад; Рӯйхати адабиёт дар охири мақола бо назардошти саҳифаи умумии сарчашмаи истифодашуда навишта мешавад. Рӯйхати мазкур аз рӯйи тартиби овардани иқтибосҳо ва мувофиқи талаботи ГОСТ таҳия карда мешавад;

- иқтибосҳо дар қавсӣ бо қайди рақами адабиёт аз рӯи рӯйхати сарчашмаҳо ва саҳифаи он бояд ишора шаванд;

- матни мақолаи пешниҳодшаванда нусхаи ниҳой маҳсуб шуда, бояд пурра аз назари таҳрир гузаронида шавад ва аз ғалат тоза бошад.

Мақолаҳое, ки ба идораи маҷалла бо нақзи талаботи мазкур ирсол мегарданд, мавриди баррасӣ қарор намегиранд.

Масъулияти боэътимодии аснод ва мӯҳтавои мақолот бар дӯши муаллифони ва муқарризон мебошад.

Идораи маҷалла

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

«Вестник ТГУПБП» - научно-теоретический журнал Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики, публикующий материалы серии общественных и гуманитарных наук, издаётся согласно закону Республики Таджикистан «О печати и средствах массовой информации».

Целями научного рецензируемого журнала «Вестник ТГУПБП. Серия гуманитарных наук» являются:

- оперативное освещение результатов исследовательской деятельности учёных Республики Таджикистан, а также учёных стран ближнего и дальнего зарубежья по следующим отраслям науки: филологические науки, исторические науки и археология;
- развитие международного сотрудничества в сфере языкознания, литературоведения, истории и археологии;
- предоставление возможности исследователям публиковать результаты научных изысканий;
- освещение актуальных проблем и перспективных направлений филологических и исторических наук;
- поиск новых знаний для духовного и социального развития населения Республики Таджикистан в целом и её регионов;
- пропаганда достижений научно-исследовательской деятельности учёных Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики, а также исследователей других вузов и учреждений образования и науки Республики Таджикистан.

Условия публикации статей в журнале «Вестник ТГУПБП. Серия гуманитарных наук»:

- редакционная коллегия журнала принимает для рассмотрения и публикации ранее не опубликованные в печатных и электронных изданиях научные статьи, рецензии, научные обзоры, отзывы, содержащие научные идеи, результаты и достижения фундаментальных теоретических и прикладных исследований по следующим отраслям знания: филологические науки, исторические науки и археология;
- решение о публикации или об отказе в публикации принимается на основе актуальности, новизны и научной значимости представленных материалов;
- авторы (соавторы) несут всю полноту ответственности за достоверность представляемой научной информации и всех данных, содержащихся в статьях, отзывах, обзорах и рецензиях;
- все представленные в редакцию журнала материалы в обязательном порядке проходят проверку на сайте antiplagiat.ru, после чего редколлегия извещает авторов (соавторов) о результатах оценки рукописи и сообщает о приёме материала к дальнейшему рецензированию или об отказе от рецензирования;
- поступившие в редакцию статьи, отзывы, обзоры и рецензии в случае положительного ответа после проверки на сайте antiplagiat.ru направляются на внутреннее рецензирование с целью их экспертной оценки ведущими специалистами в соответствующей отрасли науки;
- статьи, допущенные к внутреннему рецензированию, должны быть оформлены в полном соответствии с требованиями, предъявляемыми к публикациям, которые размещены на сайте журнала: www.vestnik.tj;
- если в рецензии содержатся рекомендации по исправлению или доработке статьи, автору направляются замечания и предложения рецензента (без указания сведений о нём) для доработки и исправления материала;
- доработанный материал представляется автором в редакцию журнала и направляется на повторное рецензирование вместе с ответом автора по каждому пункту замечаний;
- Редколлегия имеет право на редактирование статей без изменения её научного содержания. Орфографические и стилистические ошибки исправляются корректором без согласования с автором (авторами). При необходимости правка согласуется с автором (авторами);
- вариант статьи, направленный автору (авторам) на доработку, должен быть возвращён в редакцию в оговоренный срок с внесёнными исправлениями и изменениями в электронном и распечатанном виде;
- статьи, не принятые к опубликованию, автору (авторам) не возвращаются. В случае отказа от публикации материала редакция направляет автору (авторам) мотивированный отказ;
- редакция предоставляет рецензии по запросу экспертным советам ВАК при Президенте и ВАК МОН РФ.

Требования к оформлению статей (обзоров, отзывов, рецензий), присылаемых для публикации в научно-теоретический журнал «Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия гуманитарных наук»

1. Для размещения в журнале принимаются ранее нигде не опубликованные научные статьи, обзоры, рецензии, отзывы, соответствующие научным специальностям: 5.6 (07 00 00) – **Исторические науки и археология** (шифры 5.6.1 (07.00.02); 5.6.5 (07.00.09); 5.6.7 (07.00.15); 5.6.3 (07.00.06) и 5.9 (10 00 00)– **Филологические науки** (шифры 5.9.2 (10.01.03); 5.9.9 (10.01.10); 5.9.8 (10.02.20); 5.9.6 (10.02.22)).

2. Авторы в обязательном порядке предоставляют в редакцию следующие документы:

- текст статьи на таджикском, русском или английском языках объемом 10-15 страниц с обязательной подписью автора (авторов) на печатном варианте статьи;
- рецензию доктора наук, заверенную в отделе кадров по месту его работы;
- справку с места учёбы (для аспирантов и магистрантов).

Печатные варианты документов направляются в редакцию по адресу: 735700, Республика Таджикистан, Согдийская обл., г. Худжанд, 17 мкр-н, д.1, ТГУПБП, главный корпус, каб. 309. Электронные версии – по адресу электронной почты: vestnik-tsulbp@mail.ru. Телефон для справок: 8 (3422) 2-05-63; адрес сайта: www.vestnik.tj

В соответствии с требованиями ВАК при Президенте РТ и ВАК МОН РФ, статья должна содержать:

- индекс УДК и ББК (размещается в начале статьи отдельной строкой слева);
- фамилию, имя, отчество автора (авторов) полностью на русском и английском или таджикском, русском и английском языках;
- учёную степень, учёное звание автора (авторов), наименование и шифр научной специальности (согласно номенклатуре), по которой ведётся исследование, на русском и английском или таджикском, русском и английском языках;
- аспиранты, соискатели, преподаватели, докторанты указывают кафедру и учебное заведение (магистранты – направление подготовки) на русском и английском или на таджикском, русском и английском языках;
- указание на должность, место работы, город, страну на русском и английском или на таджикском, русском и английском языках; - e-mail;
- название статьи на русском и английском или на таджикском, русском и английском языках (заглавными буквами, шрифт Times New Roman 14 или Times New Roman tj 14, выравнивание по центру);
- аннотация на таджикском, русском и английском языках от 100 до 120 слов с указанием цели и задач исследования, краткого хода работы и основных выводов, содержащих научную новизну;
- ключевые слова на русском и английском языках (не менее 6 слов или словосочетаний из двух или трёх слов, через запятую, шрифт TNR 14, начертание – курсив, выравнивание по ширине);
- статья в обязательном порядке должна содержать список использованной литературы с указанием только цитируемых работ. Список литературы приводится в конце статьи с общим объемом страниц источника. Список использованной литературы оформляется в порядке цитирования в соответствии с ГОСТ;
- ссылки даются в квадратных скобках, в которых указывается номер использованного источника согласно списку использованной литературы, а затем цитируемая страница.

Статьи принимаются в течение года. Редакция оставляет за собой право отбора материала, а также право сокращения публикуемой статьи.

Текст присылаемой рукописи является окончательным и должен быть тщательно выверен и исправлен. Статьи, направляемые в редакцию с нарушением перечисленных требований, к рассмотрению не принимаются.

За содержание публикуемых материалов несут полную ответственность авторы и рецензенты.

Редакция журнала

TO THE NOTICE OF THE AUTHORS

“**Bulletin of TSULBP**” is a scientifico-theoretical journal of the Tajik State University of Law, Business and Politics which publishes the materials referring to the series of the humanities is it edited in pursuance with the law of Tajikistan Republic “On Press and Mass-Media”.

The Objective of the Scientific Reviewed Journal « Bulletin of TSULBP, Series of Humanitarians Sciences» are:

- operative elucidation of the results related to the research activities of the scholars living both in Tajikistan Republic and in the countries of far and near abroad on the following branches of sciences: philological sciences, historical sciences and archeology;
- development of international collaboration in the spheres of linguistics, literary criticism and archeology;
- providing researchers with availabilities of publishing the results of scientific explorations;
- elucidation of actual problems and prospective trends in philological and historical sciences;
- quest of new knowledge for spiritual and social development of the population of Tajikistan Republic upon the whole and its separate areas in particular;
- propaganda of the achievements of scientific-research activities obtained by the scholars of the Tajik State University of Law, Business and Politics and also by those ones working in other higher schools and institutes of education and science of Tajikistan Republic.

Terms and Conditions of Publication of Articles in the Journal “Bulletin of TSULBP, Series of Humanitarians Sciences”

- the journal editorial board accepts for consideration and publication scientific articles, reviews, scientific surveys, comments reflecting scientific opinions, results and achievements of fundamental theoretical and applied researches on the following branches of knowledge: linguistics, literary criticism and archeology:
 - solution on publication or on refuse in it is adopted according to the character of the materials submitted: their actualness, novelty and scientific significance;
 - an author (authors) bears (bear) all the completeness of responsibility for authenticity of the presented scientific information and all the data contained in articles, commentaries, surveys and reviews;
 - all the materials submitted to the editorial board are subjected to compulsory monitoring on **antiplagiat.ru** site after what the editorial board notifies authors (co-authors) about the results of a manuscript assessment and informs about an acceptance of materials for further review or about refuse in it;
 - articles, commentaries, surveys and reviews in case of a positive answer after the monitoring in question are referred to internal review with the aim of their expertise assessment by leading specialists in a respective branch of knowledge;
 - articles admitted to internal review should be framed in full correspondence with the requirements for the publications allocated on the journal site: www.vestnik.tj;
 - If a review contains recommendation on corrections or improvement remarks and suggestions of a reviewer (without information about him\ her) it is sent to the author (authors);
 - an improved material is submitted to the editorial board and referred to the second review together with the author`s answer on every item of remarks;
 - the editorial board has a right for recension of articles without changing its scientific contents. Spelling and stylistic mistakes are corrected by a proof-reader without coordination with an author (authors);
 - a variant of the article sent to author (authors) for improvement should be returned to the editorial board in a stipulated term with amendments and alterations in the terms of a hard copy and e.mail.ru;
 - articles non-accepted for publication are not returned to the author (authors). In case of refusal in publication the the editorial board sends a motivated rejection to the author (authors);
 - the editorial board gives reviews to RF ESM HAC (Higher Attestation Commission under Education and Science Ministry of Russian Rederation) expert councils if requested.

Requirement for Framing Articled (Surveys, Commentaries, Reviews) Sent for Publication into the Scientific-Theoretical Journal (Bulletin of the Tajik State University of Law, Business and Politics, series of Humanitarians Sciences

1. For allocation the journal accepts scientific articles (surveys, commentaries, reviews) on respective scientific specialties never published anywhere before: 5.6. (07 00 00) – **Historical sciences and archeology**; 5.9 (10 00 00) – **Philological sciences**.

The following papers ought to be submitted by authors to the editorial board compulsorily:

- the text of the article (in Russian and English, with Russian translation) or in Tajik with an obligatory author's (authors') signature (-s) on a hard copy of the article;
- a review of Dr. or Candidate of sciences certified in a staff registration office under the establishment of a reviewer's place of work;
- certificate from the place of studies (for post-graduates and master's degree students).

Hard copies of documents are sent to the editorial board according to the address: 785700, Tajikistan Republic, Sughd viloyat, Khujand, microdistrict 17, building 1, TSULBP, main building, office 309. Electronic versions – e-mail address: info@vestnik.tj; vestnik-tsulbp@mail.ru. Telephone for reference, 8 (3422) 2-05-63, site address, www.vestnik.tj.

In accordance with RF ECM HAC requirements the article should contain:

- UDC index (to be located at the beginning of the article by a separate line from the left);
- LBC index (to be located ibidem);
- author's last name, first name, patronymic, nomination and code of scientific specialty (according to the range) the research is conducted - in Russian, English or Tajik, Russian and English;
- post-graduates, claimants for Candidate and Doctoral's degrees, teachers specify a department and an educational establishment (master's degree students specify speciality of learning) in English or Tajik, Russian and English;
- position, place of work, city, country should be presented in Russian and English, or in Tajik, Russian and English;
- E-mail.ru;
- the title of the article in Russian and English or in Tajik, Russian and English (in capital letters, **print Times New Roman 14** or **Times New Roman Tj 14**, center alignment);
- abstract in Russian and English (**print TNR 14**), italics alignment, width alignment in the range of 100-120 words with indication of goals and objectives of research, brief course of work and major conclusions containing scientific novelty;
- key words in Russian and English (5-7 words or word-combinations of two or three words, through a comma, **print TNR 14**, italics alignment, width alignment);
- the article should compulsorily contain a list of reference literature with indication of cited works only.
- The list of literature is adduced at the end of the article with a general amount of pages of the original source. The bibliographical list of the literature used is framed in alphabetical order in concordance with **GOST** (State Standart).
- references are given in brackets where you should indicate the number of the used original source according to the literature list followed by a cited page.

Articles are accepted throughout a year. The editorial board is entitled to the right of selection in reference to materials and of reduction in regard to the article bound to being published.

The text of the manuscript sent is to be a final one, it must have been verified and corrected thoroughly.

Articles sent to the editorial board with violation of the above-mentioned requirements are not accepted for consideration.

Full responsibility for competence and contents of the materials published rests on authors and reviewers.

Editorial-board of the journal

Ахбори ДДХБСТ.
Силсилаи илмҳои гуманитарӣ
2023, №4 (97) 136 с.

Мухаррирон:
Шамуродова О.Б.
(муҳаррири русӣ),
Шарипова Ш.
(муҳаррири англисӣ)
Мухаррири техникӣ:
Дадобоева М.М.

Вестник ТГУПБП.
Серия гуманитарных наук
2023, №4 (97) 136 с.

Редакторы:
Шамуродова О.Б.
(редактор материалов на
русском языке),
Шарипова Ш.
(редактор-переводчик)
Технический редактор:
Дадобоева М.М.

Bulletin of TSULBP.
Series of Humanitarian Sciences
2023, №4 (97) 136 pp.

Editors:
Shamuradova O.B.
(Russian texts),
Sharipova Sh.
(English texts)
Technical editor:
Dadoboeva M.M.

Суроғай маҷалла: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хучанд, микроноҳияи 17, бинои 1, ДДХБСТ.
Тел. сармуҳаррир: 8(3422)2-38-11, тел. идора: 8(3422) 2-05-63;
e-mail: vestnik-tsulbp@mail.ru

Гунаи электронии маҷалла дар сомонаи www.vestnik.tj; www.tsulbp.tj ҷойгир аст.

Адрес редакции: 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, 17 мкр, дом 1, ТГУПБП.
Тел. гл.редактора: 8(3422)2-38-11, тел. редакции: 8(3422) 2-05-63;
e-mail: vestnik-tsulbp@mail.ru

Электронная версия журнала размещена на сайте www.vestnik.tj; www.tsulbp.tj

Address of the editorial-board: 735700, Tajikistan Republic, Khujand, microdistrict 17, building 1,
TSULBP. Editor-in-chief's telephone: 8(3422) 2-38-11, editorial board's telephone: 8 (3422) 2-05-63
e-mail: vestnik-tsulbp@mail.ru

Full textual version of the journal is placed on site www.vestnik.tj; www.tsulbp.tj

Ба ҷопаш 6.01.2024. имзо шуд. Андоза 84x108/16. Қоғазӣ сафед. Ҷопи рақамӣ. 17.5 ҷ.ч.
Тъёдои нашр 184 адад. Супориши № 13. Нарҳаш шартномавӣ.

Нашриёти «Дабир»-и ДДХБСТ, 735700, ш. Хучанд, микроноҳияи 17, бинои 1

Матбааи «Кова», 735700, ш.Хучанд, кӯчаи Камоли Хучандӣ 125/21

Подписано в печать 6.01.2024. Формат 84x108/16. Бумага белая. Печать цифровая. 17.5 усл.
Тираж 184 шт. Заказ № 13. Цена договорная.

Издательство «Дабир» ТГУПБП, 735700, г. Худжанд, 17 мкр, дом 1

Типография «Кова», 735700, г. Худжанд, ул. Камола Худжанди 125/21

Signed for printing 6.01.2024. Format 84x108/16. Paper offset, digital print. Circulation 184 copies.
Order №13. Price on contractual agreement

The publishing house “Dabir” under TSULBP, 735700, Khujand, mico-district 17, building 1

The printing house “Kova”, 735700, Khujand, st.Kamal Khujandi 125/21

Напечатано согласно предоставленному редакцией оригинал-макету